Dr. E. RIJPMA

Korte Ontwikkelingsgang der Historie

herzien door J. H. RIJPMA en Dr. J. J. BOER

DEEL 2

VAN DE FRANSE REVOLUTIE TOT HEDEN

Negende druk

J. B. Wolters — Groningen, Djakarta

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
1308 5979

KORTE ONTWIKKELINGSGANG DER HISTORIE

II

Dr. E. RIJPMA

KORTE ONTWIKKELINGSGANG DER HISTORIE

GEÏLLUSTREERDE KLEINE ALGEMENE EN VADERLANDSE GESCHIEDENIS

HERZIEN DOOR

J. H. RIJPMA
Leraar aan het Spinoza-Lyceum te Amsterdam

EN

Dr. J. J. BOER
Leraar aan het Gymnasium te Hilversum

II

VAN DE FRANSE REVOLUTIE TOT HEDEN

NEGENDE DRUK

Ing. f 3,25 / Geb. f 3,90

J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DJAKARTA — 1953

DEPOT v.
NED. PUBL.
K.B.

BOEKDRUKKERIJ J. B. WOLTERS' U.M.

VOORBERICHT.

Deze *Korte Ontwikkelingsgang* tracht de geschiedenis der mensheid zo beknopt mogelijk weer te geven en is daarom bestemd voor scholen, waar men voor 't historisch onderwijs niet veel tijd beschikbaar heeft. De methode, die ik in deze Kleine Geschiedenis gevolgd heb, is geheel dezelfde als in „De Ontwikkelingsgang der Historie", waarvan dit boekje een bewerking is.

De bedoeling van het boek is, de leerlingen door een korte beschrijving, door goede illustraties en duidelijke kaartjes een beeld te geven van de loop der beschaving en hun zo enig historisch inzicht bij te brengen. Het is wenselijk al die gebeurtenissen en toestanden op de les uitvoeriger te vertellen, doch voor het gestelde doel is het voldoende, dat de leerlingen in hun boek een samenvatting vinden, van wat zij op de les met belangstelling gehoord hebben. Dat résumé moeten zij begrijpen en ten slotte leren, en daarbij kan vooral het Werkboekje met vragen en opgaven goede diensten bewijzen. De vragen beletten oppervlakkige studie: ze dwingen de leerlingen zich nauwkeurig rekenschap te geven van allerlei dingen, waar ze anders licht overheen zouden lezen, en leiden dus tot nadenken en beter begrijpen. Volgens mijn ervaring wordt de studie niet alleen degelijker, maar ook gemakkelijker, want de jongens en meisjes kennen hun lessen op deze wijze in korter tijd en veel beter, dan wanneer ze trachten een bladzij dom van buiten te leren, wat trouwens niet de minste waarde heeft voor hun inzicht of ontwikkeling.

Op de analyse van de les volgt de synthese door het beantwoorden van de meer samenvattende vragen en door het bestuderen van het overzicht achterin het Werkboekje. Daardoor beginnen de leerlingen een tijdperk te overzien, wat vooral voor jongeren heel moeilijk is. Ook het stipt leren van jaartallen en het bestuderen der synchronistische tabellen vergemakkelijkt het krijgen van een overzicht.

Het overhoren van de les kan mondeling of schriftelijk gebeuren. Ik overhoor in de regel schriftelijk en doe het alleen mondeling, als een moeilijke les een tweede bespreking of een herhaling wenselijk maakt. Bij het schriftelijk overhoren stel ik enkele vragen, die kort beantwoord kunnen worden, waardoor het overhoren in enkele minuten afgelopen is en de correctie weinig tijd kost. Gewoonlijk redigeer ik de vragen uit het Werkboekje iets anders of stel enkele nieuwe om mechanisch van buiten leren tegen te gaan. Dit schriftelijk overhoren heeft het grote voordeel, dat er veel tijd voor de eigenlijke bespreking overblijft, en dat ieder een beurt krijgt, zodat allen de lessen geregeld en goed moeten leren. Bovendien kunnen de zo noodzakelijke repetities door herhaling van de vragen gemakkelijk voorbereid en geleerd worden.

Een ander voordeel van de vragen en opgaven is, dat ze het mogelijk maken om in de hogere klassen een vroeger behandelde periode op gemakkelijke en vlugge wijze te herhalen. Leerlingen uit de hogere klassen weten soms zelfs de hoofdzaken van het vroeger behandelde niet meer. Dat kan men voorkomen door enkele lessen per jaar, bv. een paar per kwartaal, te besteden aan de herhaling van de hoofdzaken van het vroeger geleerde door middel van de vragen, opgaven en overzichten uit het Werkboekje. Vooral de door de leerlingen zelf getekende kaartjes, de herhalingsvragen, de jaartallen, het kort overzicht aan het slot van het boek en de samenvattende

hoofdstukken aan het einde van de verschillende perioden zijn daarvoor heel geschikt. Het is trouwens gewenst sommige gedeelten, die wat moeilijk blijken te zijn voor de lagere klassen, later nog eens met meer gevorderde leerlingen te bespreken.

De vaderlandse en de algemene geschiedenis zijn steeds in verband met elkaar besproken, omdat daardoor goed uitkomt, dat de gebeurtenissen in ons land gewoonlijk ten nauwste samenhangen met die in het buitenland. De methode om de vaderlandse geschiedenis afzonderlijk te behandelen, lijkt mij vooral verwerpelijk voor scholen, waar slechts weinig uren voor het historisch onderwijs beschikbaar zijn, want juist bij de leerlingen van deze inrichtingen zal zich gemakkelijk de onjuiste mening vestigen, dat de Nederlandse geschiedenis vrijwel los staat van de algemene en daardoor zullen zij nooit goed kunnen inzien, welke plaats ons volk ingenomen heeft en nog inneemt in de ontwikkelingsgang der mensheid.

Amsterdam, Januari 1929. E. RIJPMA.

VOORBERICHT VOOR DE ACHTSTE DRUK.

Ruim twintig jaar na de eerste uitgave is de kijk op de geschiedenis ten dele veranderd, zodat enige vrij ingrijpende wijzigingen thans wenselijk leken. Minder belangrijk geworden feiten en namen zijn geschrapt en de tekst is op sommige plaatsen wat gecomprimeerd om plaats te maken voor uitbreidingen, speciaal bij Amerika en op economisch, sociaal en cultureel gebied. Ook zijn enkele gedeelten geheel omgewerkt of verplaatst en is de inhoud van het opgeheven slothoofdstuk over de beschaving meer organisch met het overige verweven in nieuwe inleidende paragrafen bij de perioden vanaf 1815, 1870 en 1919. Enige opgenomen statistieken en grafieken zijn uiteraard bedoeld niet als leerstof, maar als werkmateriaal. Om te voorkomen dat de staatkundige geschiedenis al te beknopt zou worden, moesten we ons op cultuurhistorisch gebied beperken tot korte, schematische aanduidingen.

Ten zeerste hopen wij, dat deze tweede herdruk na het overlijden van Dr. E. Rijpma aan de geest van zijn werk niet te kort heeft gedaan.

Lente 1951. J. H. RIJPMA.
J. J. BOER.

VOORBERICHT VOOR DE NEGENDE DRUK.

In deze druk zijn slechts enkele kleine verbeteringen aangebracht.

Voorjaar 1953. J. H. R.—J. J. B.

INHOUD.

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

I. Het tijdperk van de Revolutie en van het Keizerrijk (1789—1815).

Blz.

§ 1. Oorzaken en aanvang van de Franse Revolutie 11
§ 2. Overwinning en nederlaag der Revolutie 15
§ 3. Nederland tijdens de Franse Revolutie 20
§ 4. Het Consulaat en de eerste jaren van het Keizerrijk 23
§ 5. De val van het Keizerrijk 29
§ 6. Nederland gedurende het Consulaat en het Keizerrijk. De opstand van 1813 33

II. Het tijdperk van Reactie en Revolutie (1815—± 1850).

§ 7. Algemene inleiding 39
§ 8. Reactionnaire vorsten tegen vrijheidsstreven 43
§ 9. De Restauratie en het Burgerkoningschap in Frankrijk 45
§ 10. Het verloop der revoluties van 1848 48
§ 11. Engeland in de eerste helft van de 19e eeuw 51
§ 12. De Herenigde Nederlanden 54
§ 13. Oorzaken en verloop van de Belgische opstand. Nederland van 1830 tot aan 1848 59
§ 14. De Nederlandse koloniën in de eerste helft der 19e eeuw . . . 63

III. Het tijdperk van de vestiging der Italiaanse en Duitse eenheid.

§ 15. Het Franse Tweede Keizerrijk tot 1860. De Krimoorlog . . . 65
§ 16. De Italiaanse eenheid 66
§ 17. De strijd om de hegemonie in Duitsland 70
§ 18. Het Tweede Keizerrijk na 1860. De Frans-Duitse oorlog . . . 73
§ 19. Nederland gedurende het tijdperk van Thorbecke 75

IV. Industriële bloei, modern imperialisme en gewapende vrede.

§ 20. Karakter van het tijdperk 80
§ 21. De Franse Derde Republiek van 1870—1914 95
§ 22. Duitsland van 1871—1914 97
§ 23. Engeland van 1850 tot 1914. Het Britse Wereldrijk 101
§ 24. De Habsburgse Monarchie, Italië en enkele andere Europese staten 1870—1914 106
§ 25. Rusland van 1855 tot 1914 109
§ 26. De Balkankwestie 111
§ 27. Staatkundige ontwikkeling van Nederland van ± 1870—1914 115
§ 28. Economische en geestelijke ontwikkeling van Nederland sedert omstreeks 1870 120

Blz.
§ 29. Het Nederlandse gebied buiten Europa sedert omstreeks 1850 . 126
§ 30. De verdeling van Afrika 131
§ 31. Australië en Azië tot omstreeks 1914 136
§ 32. De Verenigde Staten van omstreeks 1780 tot 1914. Latijns Amerika 140

V. Van de eerste Wereldoorlog tot heden.

§ 33. De eerste Wereldoorlog 145
§ 34. Tussen twee Wereldoorlogen (1919—1939) 153
§ 35. Duitsland. Republiek van Weimar en dictatuur van Hitler . . 160
§ 36. Frankrijk 1919—1939 165
§ 37. Engeland 1919—1939 166
§ 38. Sovjet-Rusland en de daarvan afgescheiden staten 168
§ 39. Andere Europese staten 1919—1939 171
§ 40. De Verenigde Staten en Oost-Azië 174
§ 41. Nederland gedurende en na de eerste Wereldoorlog 177
§ 42. De tweede Wereldoorlog 185
§ 43. Na de tweede Wereldoorlog 200
§ 44. Overzicht van het tijdperk der Nieuwste Geschiedenis in grote lijnen 206

LIJST DER ILLUSTRATIES.

Blz.

1. Onderdrukking van het volk door de bevoorrechten 12
2. De eed in de Kaatsbaan 13
3. Rouget de l'Isle zingt de Marseillaise 15
4. Marie Antoinette op weg naar de guillotine 16
5. Robespierre 17
6. Napoleon bij Arcole 19
7. De eerste vrijheidsboom te Amsterdam 21
8. Kroning van Napoleon en Joséphine 26
9. Terugtocht uit Rusland 29
10. Koning Lodewijk Napoleon 34
11. Herman Willem Daendels 37
12. Gijsbert Karel van Hogendorp 38
13. Stoomboot van Fulton 41
14. Kinderarbeid in Engelse mijnen 42
15. Louis Philippe 46
16. Beloning van de kiezers 47
17. Uitdrijving van Ierse pachters 52
18. De spoortrein tussen Liverpool en Manchester in 1839 54
19. Bezoek van Koningin Victoria aan Louis Philippe in 1843 . . . 55
20. Koning Willem I 56
21. Stoombootspel 57
22. Episode uit de Tiendaagse Veldtocht 61
23. Generaal Van den Bosch 64
24. Keizer Napoleon III 66
25. Cavour 67
26. Eindelijk het goede been in de laars 69
27. Otto von Bismarck 70
28. Uitroeping van het Duitse keizerrijk 74
29. Thorbecke 78
30. Charles Darwin 81
31. Vliegmachine van Wright 83
32. Karl Marx 89
33. Breitner: Regen en wind 91
34. Koekkoek: Winterlandschap 92
35. Sisley: Bougival in de herfst 92
36. Sluyters: Maannacht 93
37. Feininger: Brug 93
38. Rousseau le Douanier: De leeuw en de zigeunerin 94
39. Optreden van Zola in de Dreyfuszaak 96
40. Vier Hohenzollern-generaties 98
41. De oude loods verlaat het schip 100
42. Gladstone 102
43. Vier geslachten van de Engelse koningsfamilie 103
44. Paus Leo XIII 108
45. Russische banneling 110
46. De Oosterse kwestie 112
47. Dr. H. J. A. M. Schaepman 115
48. Dr. Abraham Kuyper 116

Blz.
49. Mr. P. J. Troelstra 117
50. Indexcijfers levensonderhoud 118
51. Mr. H. Goeman Borgesius 120
52. Opening van het Noordzee-kanaal 121
53. Vincent van Gogh: Zelfportret 125
54. Generaal Van Heutsz 129
55. Ontmoeting van Stanley en Livingstone 131
56. John Bull's triomftocht naar Pretoria 135
57. Samenkomst van de Russische en Japanse vredesonderhandelaars 139
58. Slavenmarkt 143
59. Legerorder van Joffre voor de slag aan de Marne 147
60. Het Duitse hoofdkwartier 148
61. Wilson 151
62. Industriële productie Engeland, Duitsland en V. S. 154
63. Opwaartse lijn van de werkloosheid in de V. S. 1900—1933 . . 155
64. Conradt Veidt in „Het kabinet van Dr. Caligari" 156
65. Elisabeth Bergner in „Der träumende Mund" 157
66. Zadkine: Monument voor een verwoeste stad 159
67. Hitler 162
68. De Duitse troepen bezetten het Rijnland opnieuw 163
69. Gandhi 167
70. Lenin 169
71. Mussolini 172
72. Bronx-Whitestonebrug in New York 176
73. Uit de distributietijd 178
74. Het oorlogskabinet 179
75. In- en uitvoer van Indonesië en Nederland 182
76. Montgomery 191
77. Eisenhower 192
78. Churchill, Roosevelt en Stalin te Teheran 193
79. Voedselpakketten worden uitgeworpen 198

LIJST DER KAARTJES.

Blz.
1. Frankrijk tijdens de Revolutie 18
2. Nederland in het begin van de revolutietijd 22
3. Het Consulaat en de eerste jaren van het Keizerrijk 24
4. Continentaalstelsel en Vijfde Coalitieoorlog. 28
5. Europa tijdens de laatste jaren van Napoleon 30
6. De slagen bij Ligny, Quatre Bras en Waterloo 31
7. Europa na het Wener Congres 32
8. Het Koninkrijk Holland 35
9. Onafhankelijkheid van de Spaanse en Portugese koloniën in Amerika 44
10. Europa van ± 1815—± 1850 49
11. Engeland in de eerste helft der 19e eeuw 53
12. De Nederlanden tijdens Willem I en Willem II 58
13. De Italiaanse eenheid 68
14. Duitsland en Oostenrijk omstreeks 1866 71
15. De Frans-Duitse oorlog 73
16. Nederland omstreeks 1860 76
17. Het Britse Wereldrijk in 1939 105
18. De nationaliteiten in de Habsburgse Monarchie 107
19. Het Russische Rijk bij het begin van de eerste Wereldoorlog . . 111
20. Het Balkanschiereiland na het Congres van Berlijn (1878) . . . 113
21. Het Balkanschiereiland na de tweede vrede van 1913 114
22. Oost-Indië 127
23. De Atjeh-oorlog 128
24. Europese koloniën in Afrika in het begin van 1914 132
25. Europese koloniën in Afrika omstreeks 1880 133
26. Europese koloniën in Afrika in 1938 133
27. Zuid-Afrika 134
28. Azië en Australië na de eerste Wereldoorlog 137
29. Oost-Azië omstreeks 1900 138
30. Noord-Amerika en Mexico 141
31. De strijd en de vredesvoorwaarden in het Westen 146
32. Het oorlogsterrein in Europa 149
33. De veranderingen van het grondgebied door de eerste Wereldoorlog 150
34. De verdeling van Tsjecho-Slowakije in 1938 en 1939 164
35. De machtsuitbreiding van Japan 175
36. Duitsland in 1919 en in 1939 186
37. Duitse aanvallen in West-Europa in 1940 188
38. Duitse en Italiaanse aanvallen in het Oosten en Zuiden 190
39. Aanvallen der geallieerden 194
40. Bezettingszones van Duitsland en Oostenrijk in 1945 196
41. De strijd in het verre Oosten 197

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

I. HET TIJDPERK VAN DE REVOLUTIE EN VAN HET KEIZERRIJK (1789—1815).

§ 1. Oorzaken en aanvang van de Franse Revolutie.

In 1789 brak in Frankrijk een revolutie uit, die de samenleving zo grondig zou veranderen, dat men daarmee een nieuwe hoofdperiode der geschiedenis begint.

De oorzaken van deze ingrijpende gebeurtenis waren: **Oorzaken van de Franse revolutie:**

1°. Nieuwe ideeën en idealen leefden in de 18e eeuw. De opzienbarende resultaten van de natuurwetenschappen, reeds vroeger bereikt door **1°, geestelijk.** nauwkeurig verstandelijk onderzoek (Copernicus, Galilei, Newton, Huygens), leidden tot critiek op allerlei andere gebieden en tot individualisme. In de tijd der *Verlichting* streefde men er naar, overal het licht van de rede te laten schijnen (*rationalisme*), ook op godsdienstig gebied (*deïsme*). Na ± 1770 eiste daarnaast het gevoel meer en meer zijn rechten op (de *Romantiek*).

Voltaire was voor geestelijke vrijheid en bestreed onverdraagzaamheid. *Montesquieu* wilde machtsmisbruik van de vorst verhinderen door wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht van elkaar te scheiden. *Rousseau* ging nog verder en vond, dat het souvereine volk een vorst, die zijn plicht niet behoorlijk deed, mocht afzetten. Deze romanticus predikte tevens terugkeer naar de natuur in levenswijze en opvoeding. De Schotse econoom *Adam Smith* bepleitte, tegenover gildendwang en mercantilistische overheidsmaatregelen, onbelemmerde vrijheid van het bedrijfsleven. (Het bovenstaande uitvoeriger dl. I § 43).

2°. De koning had absolute macht; het volk had niet het geringste **2°, politiek.** aandeel in de regering.

3°. De hoge adel en de hoge geestelijkheid waren zeer bevoorrecht. **3°, sociaal.** Ze waren ondanks hun rijkdom van veel belastingen vrijgesteld. De adel bezat bovendien nog heerlijke rechten, zoals jacht-, vis- en maalrecht, en kon de boeren herendiensten opleggen, terwijl de Kerk tienden hief. Terecht heette de boer „taillable et corvéable à merci". Ook de arbeiders hadden van ouds een schamel bestaan. De burgers daarentegen waren door de toenemende welvaart tot welstand en ontwikkeling gekomen, maar voelden juist daardoor hun achteruitzetting des te pijnlijker.

4°. De financiële organisatie was slecht. De belastingen werden niet **4°, financieel.** naar draagkracht geheven. Doordat ze verpacht werden, bleef er veel

aan de strijkstok hangen. Bovendien werd er veel geld verkwist aan de dure koninklijke hofhouding.

Lodewijk XVI, 1774—1792. Onder deze moeilijke omstandigheden aanvaardde na het slechte bestuur van Lodewijk XV (1715—'74) de twintigjarige *Lodewijk XVI*

Pl. 1. **Onderdrukking van het volk door de bevoorrechten.**
Naar een anonieme caricatuur van 1789. Het volk is hier voorgesteld als een geboeid, uitgeteerd lastdier, dat door de bevoorrechten gekweld wordt. Ga eens na wie hier als onderdrukkers getekend zijn.

(1774—1792) de regering. Hij was een goedhartig man, maar had te weinig inzicht en wilskracht om belangrijke hervormingen te kunnen invoeren. De hofkringen en vooral de lichtzinnige, verkwistende koningin *Marie Antoinette* oefenden een noodlottige invloed op de zwakke vorst uit. Vandaar dat de bekwame minister *Turgot*, die verschillende hervormingen tot stand bracht, weldra tot aftreden gedwongen werd. Ook de bankier *Necker*, die daarna de geldmiddelen enige jaren zuinig beheerde,

moest ontslag vragen. Na zijn aftreden werd de staatskas op ongelooflijke wijze door de hofkringen geplunderd, waardoor ten slotte de financiën zo in de war geraakten, dat de regering ten einde raad besloot de *Staten-Generaal* bijeen te roepen om middelen tot verbetering te beramen.

Bijeenkomst der Staten-Generaal, 5 Mei 1789.

De 5e Mei 1789 kwamen ongeveer 300 vertegenwoordigers van de adel, 300 van de geestelijkheid en 600 van de derde stand te Versailles bijeen. Reeds dadelijk ontstond onenigheid over de wijze van stemming, nl. *per*

Pl. 2. **De Eed in de Kaatsbaan.**

Op deze schilderij van David is het ogenblik voorgesteld, dat de afgevaardigden onder leiding van Bailly, die op een tafel geklommen is, de volgende eed zweren: „Nous jurons, de ne jamais nous séparer de l'Assemblée nationale et de nous réunir partout où les circonstances l'exigeront jusqu'à ce que la constitution du royaume soit établie et affermie sur des fondements solides!"

stand of *per hoofd*. Terwijl adel en geestelijkheid stemming per stand wensten, omdat zij dan steeds in de meerderheid zouden zijn, drong de derde stand, waarin de grote staatsman en redenaar *Mirabeau* spoedig een belangrijke invloed kreeg, aan op hoofdelijke stemming. Toen hun tegenstanders niet toegaven, verklaarden de leden van de derde stand zich tot *Nationale Vergadering*, dus tot vertegenwoordigers van het gehele Franse volk.

Nationale Vergadering. 17 Juni.

Eed in de Kaatsbaan.

Op aandrang van de hofpartij besloot Lodewijk XVI aan dit eigenmachtig optreden een einde te maken en stemming per stand voor te schrijven, maar de derde stand verzette zich en zwoer in een nabijgelegen

kaatsbaan de beroemde eed, niet uiteen te zullen gaan vóór Frankrijk een grondwet had verkregen. De weifelende koning gaf toe en spoorde zelfs de edelen en geestelijken aan zich bij de derde stand te voegen. *Hiermee had de absolute monarchie de nederlaag geleden en nam de politieke revolutie een aanvang.*

Nederlaag des Konings.

Bestorming van de Bastille, 14 Juli 1789.

En weldra begon ook de *straatrevolutie*. Op het gerucht, dat het hof van plan was het absolutisme door wapengeweld te herstellen, bestormde het Parijse volk de 14e Juli de gehate oude staatsgevangenis, de *Bastille*. De oproerige beweging breidde zich snel uit; verschillende kastelen werden geplunderd en vele edelen, die zich niet meer veilig gevoelden, vluchtten naar het buitenland. Onder invloed van al deze verontrustende berichten *hief de Nationale Vergadering de voorrechten van adel en geestelijkheid op*. In het najaar van 1789 dwong een gewapende volksmenigte de koning Versailles te verlaten en zich naar Parijs te begeven, waar zich ook de volksvertegenwoordiging vestigde. *Op deze wijze kreeg Parijs de leiding van de revolutie.*

„La grande peur".

Bartholomeus-nacht der voorrechten.

Oct. Koning en Kamer naar Parijs.

Regeling der financiën.

De Constituante kon nu een tijdlang geregeld doorwerken. Om het financiële vraagstuk op te lossen, verklaarde ze eenvoudig *de rijke kerkelijke goederen tot nationaal eigendom*, evenals later de *bezittingen der emigranten*, en verkocht ze bij gedeelten. Dit had gewichtige gevolgen. 1°, Veel boeren kregen zo hoeven in eigendom, zodat er een *verschuiving van groot- naar kleingrondbezit* ontstond. 2°, De regering gaf papiergeld uit met de staatsgoederen als onderpand, doch spoedig werden deze *assignaten* door te grote uitgifte haast waardeloos (*inflatie*). 3°, De nu door de staat bezoldigde *geestelijken* werden als *ambtenaren* beschouwd, wat voor de Kerk onaanvaardbaar was en tot een *breuk met de Revolutie* leidde.

Breuk met de R.K. kerk.

Vlucht van de koning mislukt, 1791.

Vooral wegens de steeds scherpere maatregelen tegen de kerk besloot de koning te vluchten; men hield echter zijn reiskoets bij *Varennes* aan en voerde Lodewijk naar Parijs terug. Het vertrouwen in hem was nu diep geschokt.

Voltooiing van de grondwet, 1791.

Ook voltooide de Constituante de grondwet, die daarop door de koning bezworen werd, zodat Frankrijk een *constitutionele monarchie* was. De constitutie begon met een „verklaring van de rechten van de mens en de burger" (o. a. vrijheid van godsdienst en van drukpers) en gaf de wetgevende macht aan een volksvertegenwoordiging, de *Assemblée législative*, die door *belastingkiezers* gekozen werd. De koning ontving de uitvoerende macht en kreeg een *beperkt recht van veto*, zodat hij de uitvoering van kamerbesluiten vier jaar kon opschorten.

§ 2. Overwinning en nederlaag der Revolutie (1791—1799).

Tijdens de nu bijeengekomen *Législative* (1791—'92) brak in 1792 een *oorlog met Oostenrijk en Pruisen* uit, vooral doordat de emigranten op Duits grondgebied een militaire actie tegen de Revolutie wilden ontketenen. Dit was *de eerste van zeven Coalitie-oorlogen*, die pas in 1815 zouden eindigen. Men verdacht het hof er van met de vijand in verbinding

De Législative. 1791—1792. Oorlog met Oostenrijk en Pruisen, 1792.

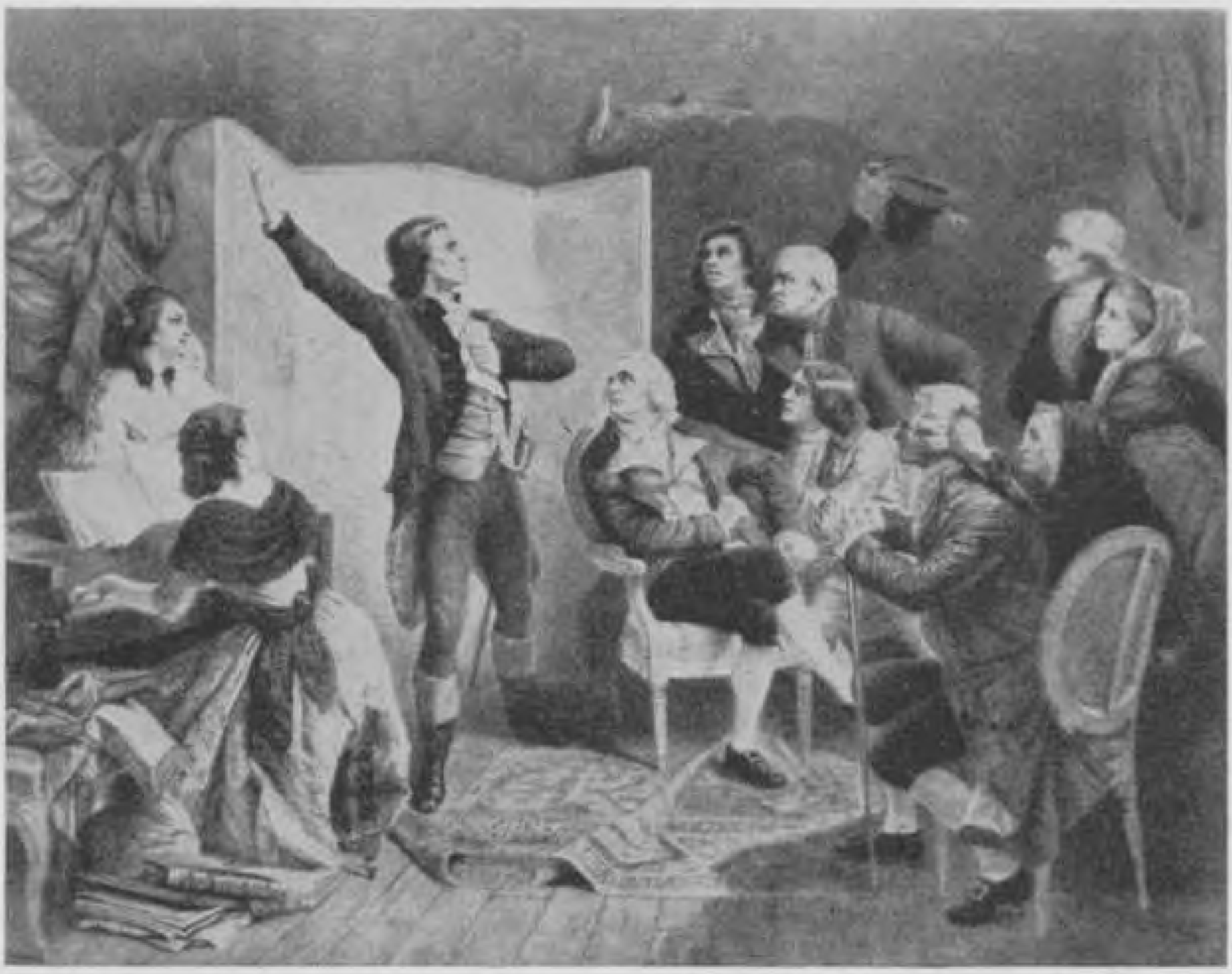

Pl. 3. **Rouget de l'Isle zingt de Marseillaise.**

Naar een schilderij van Pils in het Louvre. Rouget de l'Isle, een kapitein bij de genie, wordt hier voorgesteld, terwijl hij ten huize van de burgemeester van Straatsburg met geestdrift het door hem gedichte en gecomponeerde nieuwe strijdlied zingt, dat later de naam Marseillaise heeft ontvangen. Let ook op de kleding en de meubels.

te staan en deze verdenking werd te sterker, toen de vijandelijke bevelhebber, de hertog van *Brunswijk*, die Frankrijk binnengedrongen was, een *manifest* uitvaardigde, waarin hij zich als beschermer van de koning tegen diens onderdanen opwierp.

Manifest van Brunswijk.

Van deze stemming maakten de revolutionnairen onder leiding van *Danton* gebruik om het koningschap ten val te brengen. Zij *bestormden de Tuilerieën*, waarop Lodewijk met zijn gezin naar de vergaderzaal van de Législative vluchtte. Deze schorste de koning en besloot de

10 Augustus.

verkiezing uit te schrijven van een nieuwe volksvertegenwoordiging, die over de regeringsvorm en over het lot van Lodewijl XVI zou moeten beslissen. De invasie der vijanden werd bij *Valmy* gestuit.

De Conventie, 1792—1795. De Republiek uitgeroepen.

In deze *Nationale Conventie* (1792—1795), die uitsluitend uit republikeinen bestond, vormden de betrekkelijk gematigde *Girondijnen* en de heftige *Jacobijnen* de voornaamste groepen. De Kamer verklaarde Frankrijk tot een republiek en veroordeelde Lodewijk XVI tot de guillotine.

Lodewijk XVI onthoofd, 1793.

Uitbreiding van de Eerste Coalitie, 1793.

Deze „koningsmoord" en het succes der Franse troepen, die niet alleen hun vijanden uit Frankrijk verdreven, maar zelfs de Zuidelijke Nederlanden en een groot deel van de Rijnstreken veroverden, hadden ten gevolge, dat nog meer landen, o. a. *Nederland* en *Engeland*, met Frankrijk in oorlog raakten. Spoedig was het veroverde verloren en drongen de bondgenoten Frankrijk opnieuw binnen. De toestand was te gevaarlijker, doordat in verschillende streken royalistische opstanden uitbraken, o. a. in de streng-Katholieke *Vendée*, en de *Girondijnen en Jacobijnen* elkaar hevig bestreden.

Pl. 4. **Marie Antoinette op weg naar de guillotine.**
Naar een aangrijpende tekening, die David de 16e October 1793 gemaakt heeft, toen de koningin op een kar naar het schavot gebracht werd. Zij houdt de ogen gesloten; de handen zijn haar op de rug gebonden en de haren afgeknipt.

Het Schrikbewind, 1793—1794.

De Jacobijnen traden echter met niets ontziende energie op en wisten zo hun binnen- en buitenlandse vijanden te overwinnen. De Girondijnen werden ten val gebracht, maar in half Frankrijk laaide de opstand op en slechts met grote moeite en barbaarse hardheid (b.v. in Lyon, Toulon, Bordeaux, Nantes) kon het dictatoriale Jacobijnse bewind, het „*Schrikbewind*" onder leiding van *Robespierre*, de toestand meester worden. Tal van verdachten verloren hun leven onder de valbijl. Tegelijkertijd werden legers uit de grond gestampt (de „*levée en masse*"), die de buitenlandse vijand inderdaad wisten te verdrijven.

Het drijven der uiterste Jacobijnen.

Intussen ontstond tweedracht onder de Jacobijnen zelf. De felsten wilden zo veel mogelijk alles afschaffen wat nog aan oude toestanden of ideeën herinnerde, o. a. op kerkelijk, maar ook op maatschappelijk gebied. Zo werd een *republikeinse kalender* ingevoerd, die de christelijke

zon- en feestdagen uitbande, en enkele maanden later moest zelfs de Katholieke godsdienst plaats maken voor een *eredienst der Rede*, waaraan verschillende kerken, o. a. de Notre Dame, gewijd werden.

Val der Hébertisten en Dantonisten, Voorjaar 1794.

Maar Robespierre en zijn aanhang ging dit alles te ver, en in 't voorjaar van 1794 behaalde hij in deze strijd op leven en dood om de macht de overwinning op de „*Hébertisten*". De leiders kwamen op

Pl. 5. **Robespierre.**

Naar een anonieme schilderij uit het Museum Carnavalet, waaruit duidelijk het keurige en elegante van de geduchte revolutionnaire leider blijkt. Robespierre (1758—1794) was een advocaat uit Arras en werd in 1789 tot lid van de Nationale Vergadering verkozen. Hij was bekend om zijn eerlijkheid, keurigheid in stijl en woorden en zijn eenvoudig, streng-zedelijk leven. Als overtuigd aanhanger van de ideeën van Rousseau werd hij tot onverdraagzaam fanaticus, die elke daarvan afwijkende mening als een misdaad beschouwde.

het schavot, enige dagen later gevolgd door *Danton* en andere betrekkelijk gematigden, die weer een gewoon, wettig bewind wilden instellen.

De „Grande Terreur".

Drie maanden lang heerste nu Robespierre volstrekt oppermachtig, zoals o. a. blijkt uit het „Fête de l'Être Suprême", de plechtige inwijding van een vaag deïstische staatsgodsdienst, die het atheïsme van Hébert moest vervangen. Het is de tijd van de „*Grande Terreur*", als de doodvonnissen worden uitgesproken zonder getuigen en verdediging, alleen op morele overtuiging van schuld. Daar ten slotte niemand zijn leven

Val van Robespierre, Thermidor 1794. meer zeker was, ontstond er een samenzwering tegen de dictator, waardoor hij in Juli (Thermidor) 1794 ten val gebracht en geguillotineerd werd.

Het Directoire, 1795—1799. De gematigde republikeinen, die thans de macht in handen kregen, stelden weer een normale regering in. De Nationale Conventie ontwierp in 1795 een gematigde grondwet, waarbij de uitvoerende macht aan een *Directoire* van vijf leden kwam en de wetgevende macht aan *twee kamers*, de *Raad van 500* en de *Raad der Ouden*.

1. Frankrijk tijdens de Revolutie (1789-'99)
Uitbreiding tot 1797.

Strijd tegen het buitenland. De Franse legers hadden ondertussen grote voordelen behaald. Eerst waren de Zuidelijke Nederlanden en een groot deel van de linker Rijnoever veroverd en in 1795 werd na een inval van *Pichegru* Nederland als *Bataafse Republiek* feitelijk een vazalstaat van Frankrijk. Daar *Pruisen* in hetzelfde jaar vrede met Frankrijk sloot, bleven als vijanden nog *Engeland* en *Oostenrijk* over.

Zwakheid van het Directoire. Niettegenstaande deze gunstige militaire toestand verkeerde het Directoire toch in een moeilijke positie. Zowel van de kant der koningsgezinden als van die der Jacobijnen werd de zwakke regering bedreigd

en bovendien heerste er in het gehele land grote ontevredenheid wegens de treurige economische toestand. Gehele streken waren tijdens de revolutie verwoest, handel en industrie waren ontredderd, bittere armoede

Pl. 6. **Napoleon bij Arcole.**

Naar een portret in het Louvre, dat op verzoek van Joséphine door Gros geschilderd is gedurende de veldtocht in Italië. De 27-jarige generaal is hier voorgesteld op het ogenblik, dat hij met een vaandel in de vuist zijn soldaten aanspoort hem te volgen bij een stormaanval op de brug van Arcole.

heerste onder het volk. Frankrijk verlangde naar een „sterke man", die rust en welvaart zou brengen.

Juist in die moeilijke tijden verwierf zich de jonge generaal *Napoleon*

De Italiaanse veldtocht van Napoleon, 1796—1797. *Bonaparte* een grote naam door zijn veldtocht in Noord-Italië. Hij versloeg de *Oostenrijkers* bij *Lodi*, veroverde de sterke vesting *Mantua* en drong tot dicht bij Wenen door. Oostenrijk sloot in 1797 de vrede

Vrede van Campo Formio, 1797. van *Campo Formio*, waarbij Frankrijk de *Zuidelijke Nederlanden* en het Duitse gebied op de *linker Rijnoever* verkreeg. Verder moest Oostenrijk *Lombardije* afstaan, dat als *Cisalpijnse republiek* afhankelijk van Frankrijk werd.

Alle vijanden waren thans overwonnen, behalve *Engeland*. Napoleon

Tocht naar Egypte, 1798. hoopte dat land een zware slag toe te brengen door een *tocht naar Egypte* te wagen, vanwaar een aanval op Brits-Indië niet onmogelijk scheen. Werkelijk gelukte hem de verovering van Egypte, maar toen de Engelse admiraal *Nelson* de Franse vloot bij *Aboekir* vernietigde, zat Napoleon er opgesloten.

De Tweede Coalitie-oorlog, 1798—1801. Ook in Europa verkeerden de Fransen toen in grote moeilijkheden, doordat *Oostenrijk*, *Rusland* en *Turkije* zich in 1798 bij *Engeland* aansloten tot *een nieuwe sterke coalitie*. Van verschillende kanten werd Frankrijk aangevallen, o. a. in Italië, dat vrijwel geheel verloren ging, en door een inval van de Engelsen en Russen in Noord-Holland.

Staatsgreep van Napoleon, 1799. In die voor Frankrijk zo moeilijke tijd keerde Napoleon plotseling uit Egypte terug. De Fransen juichten hem overal geestdriftig toe als de redder, die hen tegen buitenlandse aanvallen zou kunnen verdedigen en in 't binnenland rust en welvaart zou brengen. *Napoleon maakte van deze stemming gebruik en bracht in 1799 door een staatsgreep het Directoire ten val.* De leiding kwam nu aan *drie consuls*, van wie Napoleon als

Napoleon Eerste Consul. *Eerste Consul* bijna onbeperkte macht verkreeg. De volksvertegenwoordiging had heel weinig te zeggen. Van democratie was dus geen sprake meer: *de revolutie was uitgelopen op een militaire dictatuur*.

§ 3. Nederland tijdens de Franse Revolutie.

Oorlog met Frankrijk, 1793. Nadat de Franse Nationale Conventie in 1793 de oorlog verklaard had aan de „tyran" Willem V (zie blz. 16), rukte in het begin van 1795 een Frans leger, waarbij zich ook een door uitgeweken Patriotten

Val van de oude Republiek, 1795. gevormd Bataafs legioen onder leiding van *Daendels* bevond, onder aanvoering van *Pichegru* over de bevroren grote rivieren ons land binnen. Willem V vluchtte op een visserspink naar Engeland, terwijl de Fransen als verlossers ingehaald werden.

Voorlopig bestuur. Het oude regeringsstelsel maakte plaats voor een voorlopige bestuursinrichting, die natuurlijk in handen van de Patriotten kwam. De gehele „revolutie" verliep hier overigens gelukkig zonder bloedvergieten.

Haags Verdrag, 1795. Met Frankrijk kwam in 1795 het *Haagse Verdrag* tot stand, waarbij

1°, Frankrijk en de „*Bataafse Republiek*" een bondgenootschap sloten; 2°, Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo afgestaan werden (strategisch belangrijk); en 3°, Nederland 100 millioen gulden betalen en 25000 man Franse troepen onderhouden moest.

Gevolgen. Hiermee was ons land feitelijk een vazalstaat van Frankrijk geworden. De Engelsen, nu dus onze vijanden, maakten de Nederlandse handel haast onmogelijk en veroverden vrijwel alle koloniën behalve Java.

Pl. 7. **De eerste vrijheidsboom te Amsterdam, 19 Januari 1795.**
Prent van L. van Beek, naar een tekening van D. Kerckhoff. Op de vrijheidsboom is de vrijheidshoed geplaatst. De vreugde over de verkregen vrijheid is blijkbaar groot!

Nadat ze in 1797 de Bataafse vloot bij *Kamperduin* verslagen hadden, beheersten ze de zee volkomen.

De Nationale Vergadering, 1796. Bij deze militaire en economische moeilijkheden kwamen nog die van het binnenlands bestuur. Een *Nationale Vergadering* werd verkozen, die een grondwet moest samenstellen, maar de *Unitarissen* (over 't algemeen de vooruitstrevenden), die staatseenheid en een krachtig centraal gezag wensten, konden het niet eens worden met de *Federalisten*, die meer conservatief waren en de gewesten een vrij grote zelfstandigheid wilden laten behouden. Tenslotte wisten de heftige Unitarissen *in 1798* de macht te veroveren door *een staatsgreep*, die met hulp van de bevel-

Partijen.

Staatsgreep van 1798.

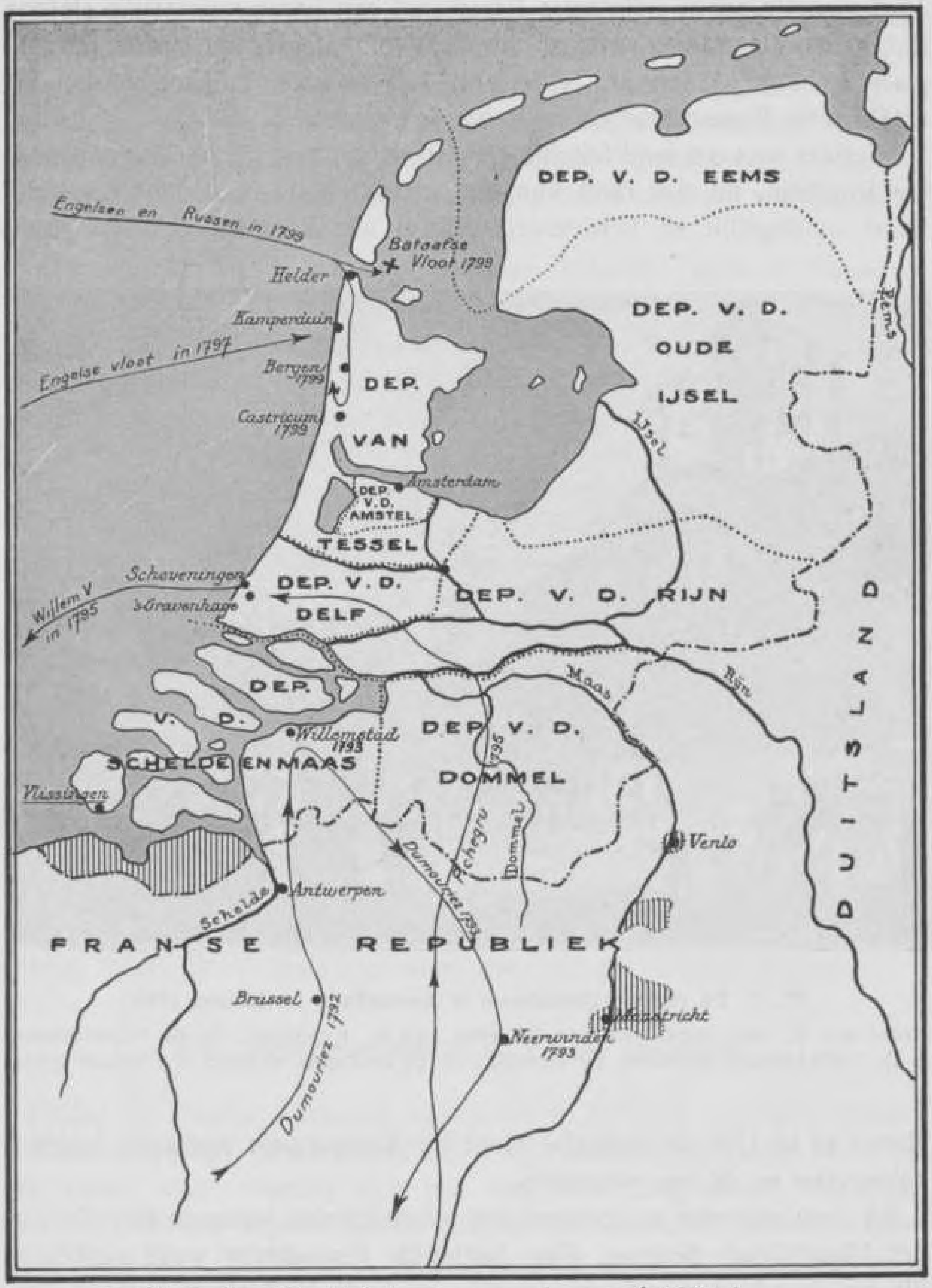

2. Nederland in het begin van de revolutietijd.

Gebied in 1795 bij 't Haagse verdrag aan Frankrijk afgestaan.
De verdeling in departementen volgens de grondwet van 1798.
Vlissingen, Frans garnizoen

hebber der Franse troepen en van Daendels gemakkelijk slaagde.

De door hen gemaakte constitutie gaf, evenals de Franse van 1795, **De grondwet van 1798.** de uitvoerende macht aan *vijf Directeuren*, en de wetgevende aan een volksvertegenwoordiging, bestaande uit een *Eerste Kamer*, die de wetten ontwierp en er over beraadslaagde, en een *Tweede Kamer*, die de ontwerpen bekrachtigde of verwierp. Om een einde te maken aan het oude provincialisme, verdeelde men de Bataafse Republiek in *acht departementen* met andere namen en andere grenzen dan de vroegere gewesten (vgl. de kaart). *Het kiesrecht* werd toegekend aan de mannelijke Nederlanders boven 20 jaar, die een verklaring aflegden, dat ze tegen stadhouderschap en aristocratie en tegen federalisme waren. Verder werden in de grondwet beginselen van de Franse revolutie neergelegd, o. a. *vrijheid van godsdienst en van drukpers* en voorts *gelijkheid voor de wet* zonder onderscheid van woonplaats, godsdienst of afkomst (dit bevestigde de emancipatie van het platteland, van Katholieken, een aantal Protestantse groepen en Joden). Ook kwam er met de afschaffing van de gilden *vrijheid van bedrijf*.

De nieuwe definitieve regering — er was Juni 1798 nog een tweede **Inval in Noord-Holland, 1799.** staatsgreep nodig geweest om de onbekwame en corrupte groep „Nederlandse Jacobijnen" weg te werken — werd wegens de treurige economische toestanden en de vele politieke moeilijkheden voor lastige problemen geplaatst. Bovendien deden de Engelsen met steun van Russische troepen in 1799 een *inval in Noord-Holland* (vgl. blz. 20). De Nederlandse vloot gaf zich bij Texel over, maar de Fransen hielden het landingsleger eerst tijdelijk bij *Bergen* tegen, om het vervolgens bij *Castricum* een zo gevoelige nederlaag toe te brengen, dat het Noord-Holland weer ontruimde.

Nederlands afhankelijkheid van Frankrijk werd nog groter, sedert **Napoleon.** Napoleon in het laatst van 1799 zijn militaire dictatuur had gevestigd.

§ 4. Het Consulaat en de eerste jaren van het Keizerrijk (1799—1810).

Bij de aanvang van het Consulaat verkeerde Frankrijk door de *Tweede* **Einde van de Tweede Coalitie-oorlog 1798—1801.** *Coalitie-oorlog* nog in grote moeilijkheden (vgl. blz. 20). Napoleon wist echter door een nieuwe veldtocht in Noord-Italië, waarin hij zijn vijanden in 1800 bij *Marengo* overwon, Oostenrijk in 1801 te dwingen tot een vrede, **Marengo, 1800.** die de bepalingen van Campo Formio bevestigde. Met Rusland eindigde de oorlog nog in hetzelfde jaar, waarna de vrede met Engeland in 1802 te *Amiens* tot stand kwam. Hierbij behield Engeland o. a. de Neder- **Amiens, 1802.**

3. *Het Consulaat en de eerste jaren van het Keizerrijk.*

Gebied door Oostenrijk afgestaan bij de vrede van Presburg 1805.
„ „ Pruisen „ „ „ „ „ Tilsit 1807.

landse bezitting *Ceylon*. Deze vredes versterkten de positie van Napoleon in Frankrijk: hij was nu niet meer alleen de zegevierende veldheer, maar ook de man, die een einde had weten te maken aan de langdurige oorlog.

Bovendien waren de Fransen zó tevreden over het uitnemende bestuur van de eerste consul, dat hij zich in 1804 zonder bezwaar tot *keizer* kon verheffen. **Keizer, 1804.**

De leidende beginselen van Napoleon bij zijn bestuur waren: *zelf een oppermachtige positie in te nemen, de gelijkheid voor de wet uit de revolutie te behouden en door een politiek van verzoening alle krachten te doen samenwerken tot een bloeiend en sterk Frankrijk*. Daarom herstelde hij de vrede op godsdienstig gebied door in 1801 een *concordaat* met de paus te sluiten, waarbij de Kerk afzag van de verbeurdverklaarde goederen, doch de geestelijken van staatswege bezoldigd werden. Ook vergunde hij aan de *emigranten* de terugkeer onder bepaalde voorwaarden en zocht als keizer steeds meer toenadering tot de vroegere aristocratie. **Bestuur.** **Concordaat.** **Emigranten.**

Onderwijl bleef de maatschappelijke vernieuwing, die er tijdens de Revolutie had plaatsgevonden, bestaan: niet meer de adel en de „noblesse de robe", maar de gegoede middenstand en de intellectuelen (m. a. w. de derde stand) vormden de leidende kringen in de nieuwe maatschappij, en menig befaamd vechtgeneraal en maarschalk van het keizerrijk stamde zelfs uit een zeer eenvoudig milieu. **Maatschappelijke vernieuwing blijft.**

Van grote betekenis was het uitvaardigen van verschillende uitstekende wetboeken, o. a. het *burgerlijk wetboek* en het *wetboek van strafrecht*, die, hoewel gewijzigd, in Frankrijk en in vele andere landen zeer lang van kracht gebleven zijn. **Wetboeken.**

Veel deed Napoleon voor de verbetering van de economische toestand. Er heersten veiligheid en orde, het verkeer werd bevorderd door het aanleggen van wegen en 't graven van kanalen, de landbouw kwam tot bloei, de industrie ging vooruit, o. a. door het invoeren van machines, terwijl grote bouwwerken uitgevoerd werden, waardoor velen werk vonden. **Verbetering van de economische toestand.**

Maar van één beginsel der revolutie wilde Napoleon niets weten, dat van vrije meningsuiting en volksinvloed. Zijn streven naar *volledig absolutisme* kwam met de jaren steeds meer naar voren, totdat ten slotte zijn tomeloze heerszucht, waaraan hij duizenden mensenlevens opofferde, hem de volksgunst ten dele deed verliezen. **Geen vrijheid; volledige dictatuur.**

De vredestijd duurde dan ook heel kort. Reeds in 1803 brak de oorlog opnieuw uit met *Engeland* en in 1805 bovendien weer met *Rusland* en *Oostenrijk*. Wel wist *Nelson* de Franse vloot bij *Trafalgar* te vernietigen, doch na een snelle opmars verpletterde Napoleon de Oostenrijkers en **De Derde Coalitie-oorlog, 1805.**

Pl. 8. **Kroning van Napoleon en Joséphine.**
Naar een schilderij van David in het Louvre. De keizer, gesierd met lauwerkrans, heft een kroon op, waarmee hij de keizerin zal kronen; achter hem Paus Pius VII omgeven door hoge geestelijken. Op een tribune de moeder van Napoleon. Let ook op de kleding van de dames.

Russen in de beroemde drie-keizersslag bij *Austerlitz* (2 December 1805). *Oostenrijk sloot* nog in hetzelfde jaar *vrede*, waarbij het gebieden aan het nieuw gevormde *koninkrijk Italië* (waarvan Napoleon koning was) en *Tirol* aan Beieren afstond. **Austerlitz, 1805.**

In Duitsland, Italië en Nederland versterkte Napoleon thans zijn macht. Van zijn broers werd *Jozef* koning van *Napels*, *Lodewijk* koning van *Holland*, terwijl in Duitsland de *Rijnbond* werd opgericht, die eveneens geheel van de Franse keizer afhankelijk was. Daar het oude Duitse Rijk uiteengevallen was, legde Frans II de waardigheid van keizer van Duitsland neer en noemde zich voortaan *Frans I, keizer van Oostenrijk*. **Versterking van Napoleons invloed in Duitsland, Italië en Nederland.**

Rusland en Engeland kregen in 1806 steun van *Pruisen*, maar binnen zeer korte tijd werden de Pruisen smadelijk verslagen bij *Jena* en *Auerstädt* en in het volgende jaar de Russen bij *Friedland*. **Vierde Coalitieoorlog, 1806—1807.**

Bij de *vrede van Tilsit* wist Napoleon czaar Alexander geheel voor zijn plannen te winnen: samen zouden ze Europa beheersen: de keizer het Westen, de czaar het Oosten. Pruisen verloor de helft van zijn gebied. **De vrede van Tilsit, 1807.**

Weer zette Engeland alleen de strijd voort. Napoleon vaardigde nu *het Continentaal stelsel* uit, waarbij in Frankrijk en de afhankelijke staten alle verkeer met Engeland verboden werd, om zo de Engelse handel en industrie te vernietigen en Engeland tot vrede te dwingen. Dit kon alleen kans van slagen hebben, indien vrijwel geheel Europa voor Engeland gesloten werd, en daarom moest Napoleon zoveel mogelijk staten tot aanneming van het Continentaal stelsel bewegen, wat weer allerlei oorlogen en geweIddaden tengevolge had. Zo bezette hij *Portugal*, voerde de *paus* als gevangene naar Frankrijk en lijfde de *Kerkelijke Staat* en *Nederland* in. *Denemarken*, dat door Engeland bedreigd werd, sloot zich bij Frankrijk aan, terwijl in *Zweden* een Frans generaal, *Bernadotte*, troonopvolger werd. Verder wist Napoleon zijn broer *Jozef* op de Spaanse troon te brengen, waarop hij zijn zwager *Murat* als koning van Napels aanstelde. Daar ook de czaar het verkeer met Engeland verbood, scheen dat land te moeten toegeven. De Engelsen wisten echter door een uitgebreide smokkelhandel nog heel wat aan Europa te leveren en daar zij bovendien in de koloniën en in Amerika nieuwe afzetgebieden vonden, konden zij hun handel en industrie gedeeltelijk in stand houden. **Het Continentaal stelsel.** **Gevolgen.**

Bovendien vond Napoleon voor 't eerst in zijn roemrijk bestaan een onoverkomelijk obstakel op zijn weg, een verschijnsel waar hij geheel vreemd tegenover stond en dat hij sterk onderschatte: *een opstand van het gehele vólk in Spanje* tegen de Franse overheersing, gesteund door een Engels leger. Onder persoonlijke leiding van de keizer ging alles naar wens, maar overigens waren beslissende successen verre te zoeken, **De Spaanse volksopstand.**

mede doordat steeds duidelijker *bij de maarschalken het ware vuur begon te verdwijnen*.

Vijfde Coalitie-oorlog, 1809. Doordat echter Napoleon de keizer van *Oostenrijk*, die voor de vierde maal een kans waagde, weer versloeg, nu bij *Wagram* (1809), bereikte zijn

4. Continentaalstelsel en vijfde coalitieoorlog.

De voornaamste Engelse steunpunten zijn onderstreept, de pijlen wijzen op aanvallen of op (smokkel)handel.

- - - - Gesloten voor Engeland door het continentaalstelsel (voor sommige landen tijdelijk).

||||||| Gebied door Oostenrijk afgestaan bij de vrede van Wenen (1809).

Hoogtepunt van Napoleons macht. macht voor 't uiterlijk wel zijn hoogtepunt: West- en Midden-Europa moesten hem gehoorzamen, terwijl in het Oosten zijn bondgenoot czaar Alexander heerste. Bovendien huwde hij, na zich van zijn eerste vrouw

Huwelijk met Maria Louise. *Joséphine* te hebben laten scheiden, met *Maria Louise*, een dochter van de Oostenrijkse keizer! Uit dit huwelijk werd in 1811 een zoon geboren, waardoor de dynastie van Napoleon voorgoed gevestigd scheen te zijn.

§ 5. De val van het Keizerrijk (1811—1815).

Zwakheid van Napoleons positie. Oorzaken.

Toch was innerlijk Napoleons positie niet sterk meer. Dit kwam vooral voort uit het stug volhouden van Engeland. Veel Fransen verloren hun sympathie voor Napoleon wegens de eindeloze oorlogen, de zware belastingen, de censuur en de geheime politie. De goede verhouding tot de Rooms-Katholieken was verstoord door de gevangenneming van de

Pl. 9. **Terugtocht uit Rusland.**

Volgens een tekening naar de natuur door de Wurtembergse officier Faber, die zelf de Russische veldtocht meegemaakt heeft en de vreselijke ellende aangrijpend heeft weergegeven. We zien hier manschappen van geheel verschillende wapens van het gedesorganiseerde leger, die zich op alle mogelijke wijzen, o. a. door dekens, tegen de vlijmende koude trachten te beschermen. De stervende is blijkbaar van alle kleding beroofd.

paus. In afhankelijke of vernederde staten groeide nationaal besef, zoals in Pruisen en het Rooms-Katholieke Spanje. De Spaanse guerilla werkte ondermijnend als een ongeneeslijke wonde. Beslissend werd de breuk met czaar Alexander. Deze vreesde, dat Napoleon *Polen* als onafhankelijke staat zou herstellen, terwijl hij tevens in het belang van Rusland weigerde het Continentaal Stelsel langer toe te passen.

Oorlog met Rusland, 1812.

In 1812 brak de oorlog uit. Napoleon trok met een leger van ongeveer

een half millioen op tegen de Russen, die steeds verder naar 't binnenland terugweken en daarbij alles stelselmatig verwoestten. Na de bloedige

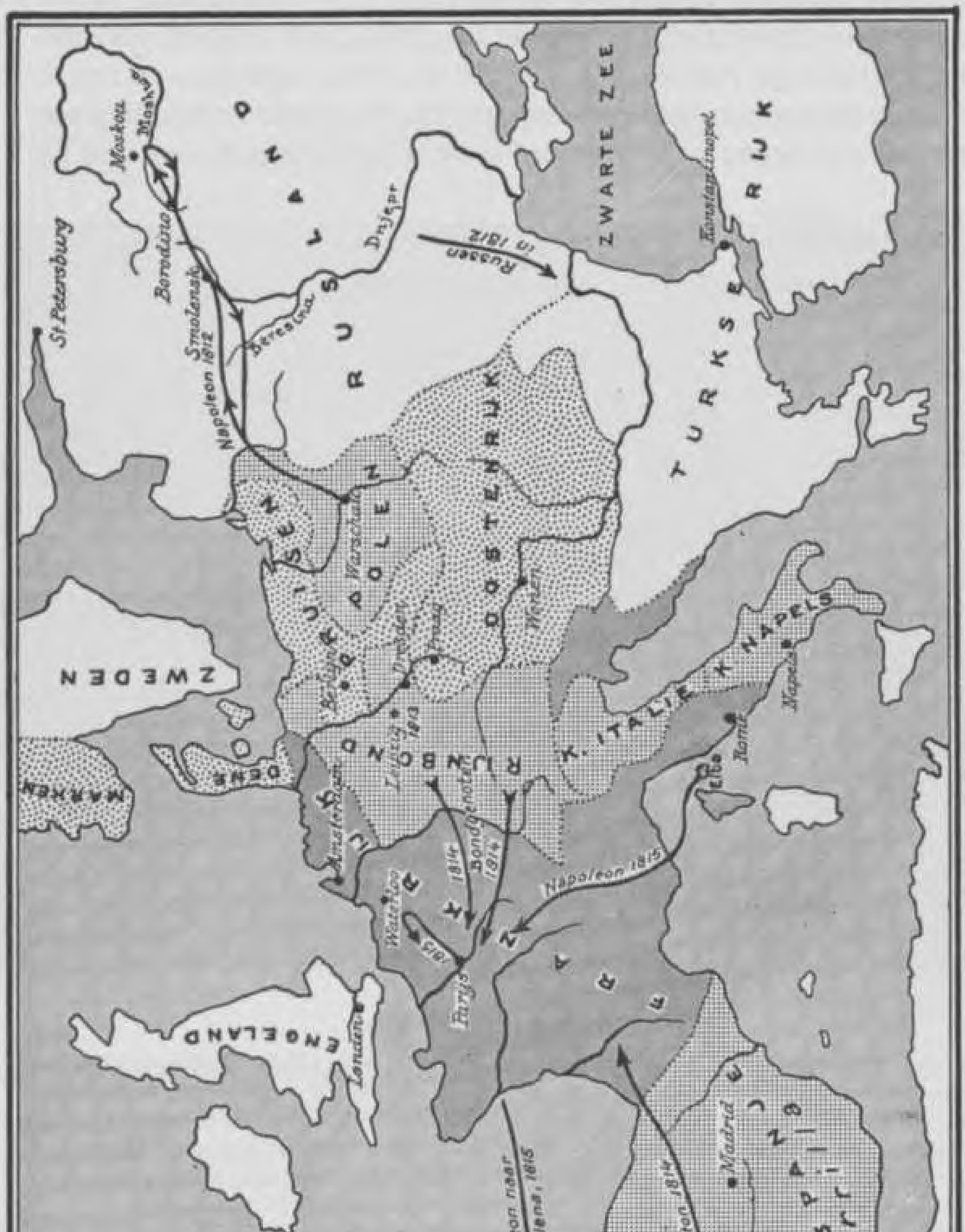

5. Europa tijdens de laatste jaren van Napoleon.

Keizerrijk Frankrijk.
Van Napoleon afhankelijke staten.
Bondgenoten van Napoleon tegen Rusland.

slag bij *Borodino* viel ten slotte *Moskou* in handen van het Franse leger. De oude hoofdstad ging echter in vlammen op, waardoor de keizer

tot de terugtocht moest besluiten. Op deze terugtocht door de eindeloze sneeuwvelden bezweken duizenden van koude, honger en uitputting of door de aanvallen der Kozakken. Berucht werd de overtocht over de *Beresina*. Slechts weinigen van de Grote Armee zagen hun vaderland terug.

Zesde Coalitie, 1813—1814.

Na de ondergang van het Franse leger in Rusland sloten zich *Pruisen*, *Zweden* en spoedig ook *Oostenrijk* bij *Rusland* en *Engeland* aan. Zij versloegen in October 1813 Napoleon in de volkenslag bij *Leipzig*, doch pas in 't volgende jaar trokken zij Frankrijk binnen. Na hardnekkige

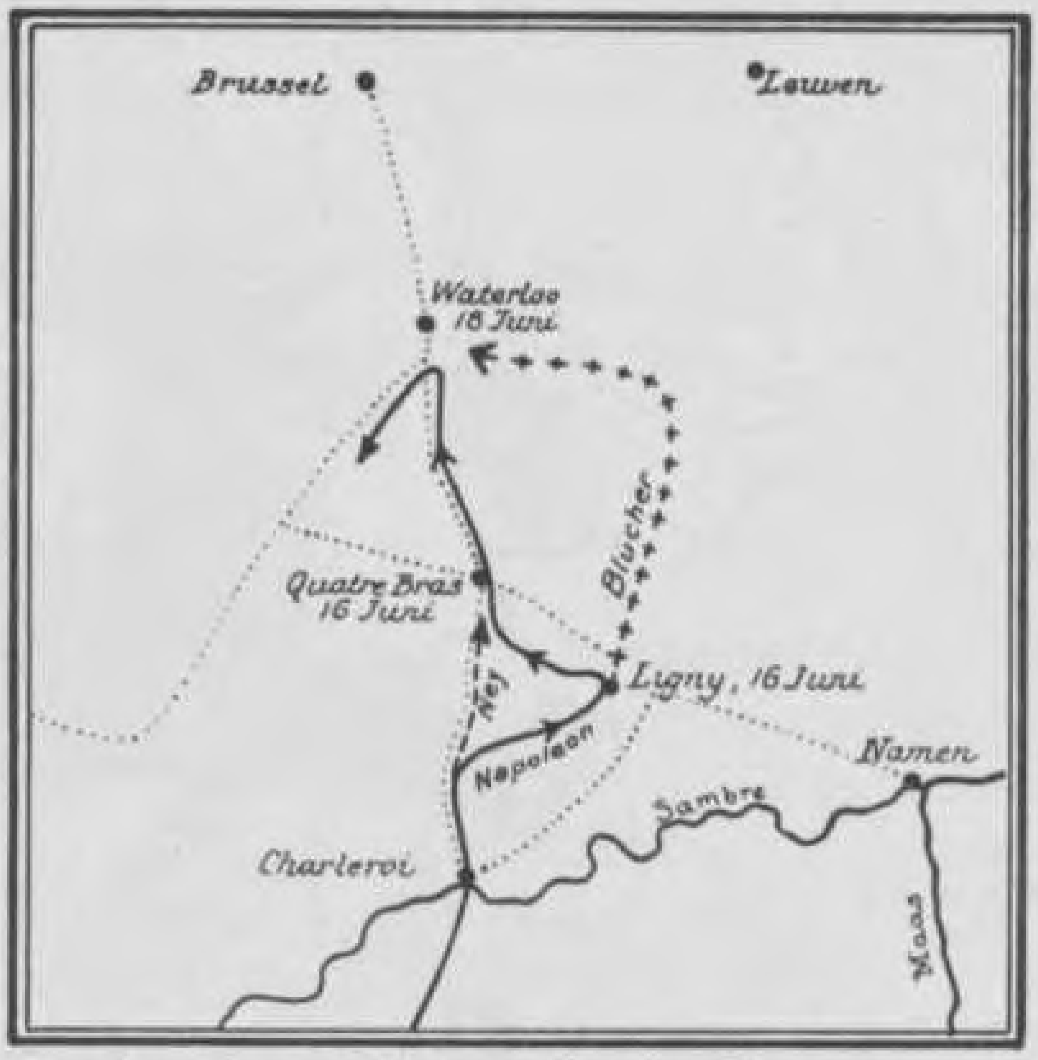

6. *De slagen bij Ligny, Quatre Bras en Waterloo.*
.... wegen

strijd moest de keizer zich gewonnen geven. Hij deed afstand van de regering, waarna de overwinnaars hem *Elba* als woonplaats aanwezen.

Napoleon naar Elba, 1814.

Een broer van Lodewijk XVI werd als *Lodewijk „XVIII"* tot koning van Frankrijk uitgeroepen, terwijl de mogendheden te *Wenen* de toestanden in Europa regelden. Voordat alles geregeld was, ontsnapte Napoleon in 1815 van Elba, landde in Zuid-Frankrijk en deed onder geweldige geestdrift der bevolking zijn intocht in Parijs. De mogendheden echter zonden opnieuw hun legers in het veld. Wel versloeg Napoleon de Pruisen onder *Blücher* bij *Ligny*, doch een ander Frans leger werd bij *Quatre-Bras* door de Nederlanders en Engelsen tegengehouden. De 18e Juni 1815 leed de keizer de nederlaag bij *Waterloo* tegen

„De honderd dagen", 1815.

Zevende Coalitie, 1815.

Waterloo, 18 Juni 1815.

het Engels-Nederlandse leger onder Wellington, die tegen de avond door de aanrukkende Blücher gesteund werd. Thans werd Napoleon, 45 jaar oud, naar *Sint-Helena* verbannen, waar hij in 1821 overleed. Frankrijk werd tot de grenzen van vóór de Revolutie teruggebracht.

Wener Congres, 1814—1815. Op het *Wener Congres* had men ondertussen belangrijke besluiten genomen, waarvan de voornaamste waren:

7. Europa na het Wener Congres (1815)

——— Grens van de Duitse Bond
Mi - Milaan, V - Venetië, P - Parma, M - Modena
De Engelse steunpunten zijn onderstreept

1. *Rusland* kreeg het belangrijkste deel van *Polen* en tevens *Finland*.

2. *Zweden* verloor *Finland*, doch ontving *Noorwegen*, dat aan *Denemarken* afgenomen werd wegens zijn bondgenootschap met Napoleon.

3. *Pruisen* werd vergroot, o. a. met *Westfalen* en de *Rijnprovincie*.

4. *Oostenrijk* stond de Zuidelijke Nederlanden af, die met de Noordelijke tot één koninkrijk verenigd werden, doch ontving *Venetië* en

Lombardije. Tevens kreeg Oostenrijk het voorzitterschap in de toen opgerichte *Duitse Bond.*

5. *Italië* werd weer versnipperd in verschillende staatjes, waarvan *Sardinië*, de *Kerkelijke Staat* en *Napels met Sicilië* de voornaamste waren.

6. *Engeland* behield verschillende koloniën en vlootsteunpunten, o. a. de *Kaapkolonie*, *Ceylon* en *Malta.*

Uit de besluiten van het Wener Congres blijkt duidelijk, dat men het werk van de Revolutie en van Napoleon zoveel mogelijk heeft trachten te vernietigen. *Alleen de belangen der vorsten legden gewicht in de schaal, terwijl met de wensen der volken volstrekt geen rekening gehouden werd.* Dit is een der voornaamste oorzaken geweest van het uitbreken van verschillende revoluties en oorlogen in de 19e eeuw.

§ 6. Nederland gedurende het Consulaat en het Keizerrijk. De opstand van 1813.

De geschiedenis van ons land tijdens het Consulaat en het Keizerrijk toont *hoe afhankelijk Nederland toen van Napoleon was.* **Nederland afhankelijk van Napoleon.**

Reeds in 1801 werd onder Napoleons invloed een nieuwe staatsregeling ingesteld, vooral omdat onze grondwet van 1798 hem te democratisch was. Zo verdween voor meer dan een eeuw het algemeen kiesrecht om door een *censuskiesrecht* vervangen te worden. De *departementen* kregen de grenzen en namen der oude gewesten terug. **Grondwet van 1801.**

De vrede met Engeland (1802) duurde slechts een jaar en bracht dus slechts een zeer tijdelijke economische opleving. **Korte vrede met Engeland, 1802—'03.**

Daar de keizer naar zijn mening niet voldoende steun van Nederland ontving, besloot hij één vertrouwd persoon met voldoende macht bekleed aan het hoofd te stellen. Daarom benoemde hij in 1805 de Bataafse gezant te Parijs, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, tot president met de titel *Raadpensionaris* en met uitgebreide macht, terwijl de volksvertegenwoordiging nog minder invloed kreeg dan in 1801. **Schimmelpenninck Raadpensionaris, 1805—1806.**

De Raadpensionaris was een doortastend man, die veel voor ons land gedaan heeft. Zo werd door een *wet op het lager onderwijs* de volksontwikkeling verbeterd, terwijl de bekwame minister *Gogel* voor het eerst algemene *rijksbelastingen* invoerde en de belastingdruk billijker verdeelde. **Schimmelpennincks bestuur.**

Maar reeds na een jaar verving Napoleon in het kader van zijn familiepolitiek (zie blz. 27) Schimmelpenninck door zijn broer *Lodewijk Napoleon*, waarmee de Bataafse Republiek (1795—1806) veranderde in het *Koninkrijk Holland* (1806—1810). **Schimmelpenninck vervangen door Lodewijk Napoleon, 1806.**

Wel joeg koning Lodewijk door zijn spilzucht en ongedurigheid het

Pl. 10. **Koning Lodewijk Napoleon.**
Naar een schilderij door Ch. H. Hodges in 1809 gemaakt, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Na zijn afstand leefde Louis Bonaparte als Graaf de Saint-Leu eerst in Oostenrijk en later in Rome. Hij overleed in 1846. Zijn zoon Karel Lodewijk Napoleon werd later als Napoleon III keizer van Frankrijk.

land op hoge kosten, o. a. door enige malen van residentie te veranderen, zodat het prachtige Amsterdamse raadhuis tot koninklijk paleis

werd ingericht, maar overigens was hij niet onpopulair, want hij deed ernstig zijn best om de Nederlandse belangen te behartigen, o. a. door het continentaal stelsel niet streng toe te passen. Dit bracht hem in conflict met zijn broer, die van hem eiste, dat hij allereerst voor de belangen van de keizer zou zorgen. **Slechte verhouding tot Napoleon.**

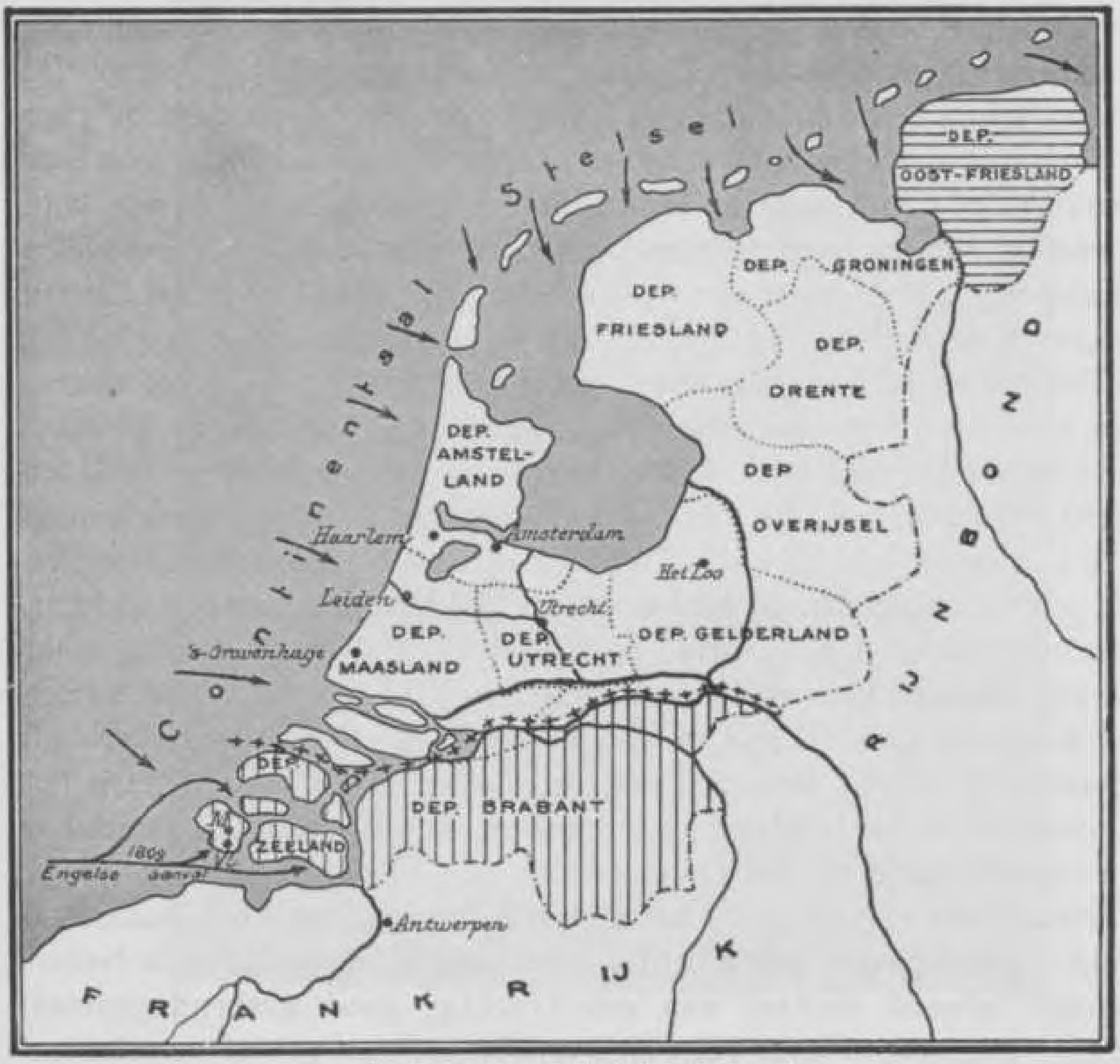

8. Het Koninkrijk Holland.

Verkleining van het grondgebied tijdens Lodewijk Napoleon.
Vergroting er van.
Grens van Maart 1810.
Smokkelhandel.

Een *Engelse inval in Zeeland* bood Napoleon een geschikte aanleiding om een einde aan Lodewijks regering te maken. De Engelsen bezetten nl. in 1809 Walcheren en Zuid-Beveland om Antwerpen te veroveren en tevens Oostenrijk te helpen (vgl. blz. 28), maar ze tastten niet door, en daar ze veel van de Zeeuwse koortsen te lijden hadden, ontruimden zij het veroverde gebied al spoedig. **Inval der Engelsen in 1809.**

Napoleon beschuldigde nu Lodewijk zijn land onvoldoende te **Lodewijk tot afstand gedwongen, 1810.**

hebben verdedigd en dwong hem tot afstand van grondgebied (zie kaart blz. 35). Na nog enige vernederingen deed Lodewijk in 1810 afstand. Napoleon lijfde ons land bij Frankrijk in.

Nederland deel van het Keizerrijk, 1810—1813. Ontevredenheid. Als deel van Frankrijk had Nederland in het algemeen geen slecht bestuur en bovendien trad dit op last van Napoleon gematigd op. Toch heerste er ontevredenheid, omdat men de regering als een vreemdelingenheerschappij voelde en ook omdat er verschillende maatregelen genomen werden, die veel ontstemming verwekten. De ergste waren de dienstplicht met loting of *conscriptie*, die de dood voor vele jonge mannen betekende, en de strenge handhaving van het *continentaal stelsel*, waartoe een menigte Franse douaniers in ons land kwamen. Verder werd wegens de slechte toestand der geldmiddelen slechts $^1/_3$ van de rente der staatsschuld uitbetaald (*tiërcering*). Onvrij voelde men zich door de *censuur* en de *geheime politie*.

Slechte economische toestand. Bovendien gaf de slechte economische toestand veel reden tot klagen. De hoofdbron van de Nederlandse welvaart, de *handel en zeevaart*, had bijna opgehouden te vloeien; alleen met het gevaarlijke smokkelen werd soms nog grof geld verdiend. De *Nederlandse koloniën* gingen bijna alle in Engelse handen over. Tijdens Lodewijk Napoleon had *Daendels* als gouverneur-generaal *Java* bekwaam, zij het niet zonder willekeur, bestuurd, zodat o. a. de grote postweg tot stand gekomen was, maar na zijn aftreden veroverden de Engelsen in 1811 ook dat eiland. Alleen de kleine factorij *Decima* in Japan bleef ten slotte aan Nederland. Evenals de handel kwijnden ook de *visserij* en de *industrie*. Op het platteland was de toestand beter, doordat de producten van landbouw en veeteelt hoge prijzen opbrachten.

Blijvende gevolgen der inlijving. Naast veel ellende heeft het tijdperk der inlijving voor Nederland enkele goede dingen gebracht. De voornaamste zijn wel, dat de Nederlanders gewend raakten aan een krachtig, goed werkend centraal gezag, uitgeoefend door bekwame ambtenaren en geheel verschillend van het federatieve bestuur der oude Republiek, en dat het *Nederlandse saamhorigheidsgevoel in de Franse tijd onder gemeenschappelijk lijden voorgoed gevestigd werd.*

De opstand van 1813. De mislukte tocht naar Rusland van 1812 maakte ook in ons land een grote indruk, maar de eigenlijke vrijheidsbeweging ontstond eerst na de slag bij Leipzig (October 1813), toen de Duitsers en Russen onze oostgrens naderden. De Franse troepen, slechts 9000 man, werden vooral geconcentreerd bij de waterlinie, in Naarden, Utrecht en Gorkum, en er bestond toen grote kans, dat de geallieerden de Fransen zouden verdrijven en dan Nederland als veroverd gebied zouden beschouwen, waarover zij naar willekeur konden beschikken.

Dit werd ingezien door *Gijsbert Karel van Hogendorp*, die bovendien de moed had een opstand in 't leven te roepen, waardoor hij de Neder- **Optreden van Van Hogendorp.**

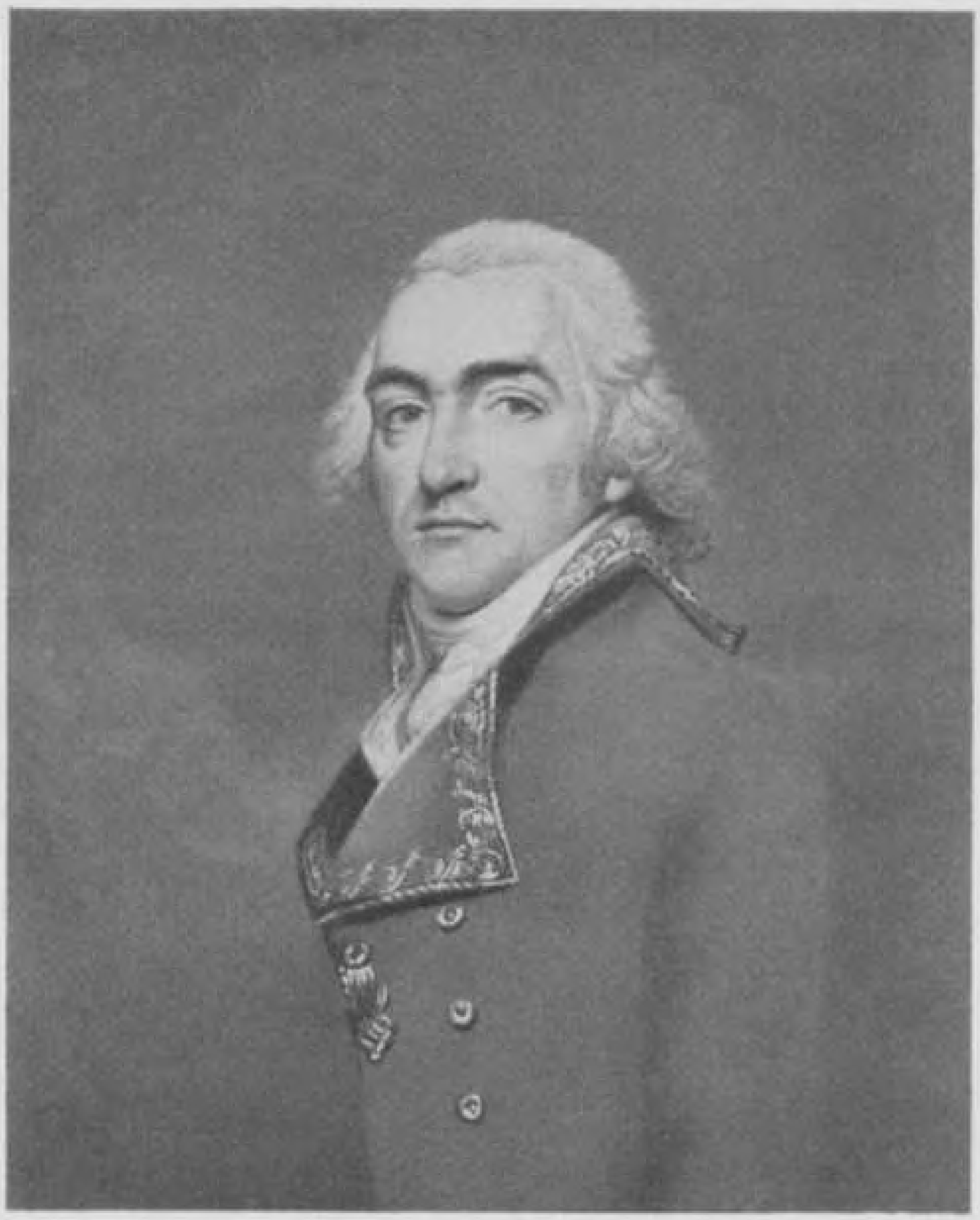

Pl. 11. **Herman Willem Daendels.**

Naar een zwarte-kunstprent van Hodges. Daendels, een der krachtigste figuren uit de Revolutietijd, in 1762 te Hattem geboren, werd advocaat en patriottisch schepen in zijn geboortestad en week in 1787 uit naar Frankrijk. In 1795 hielp hij Pichegru bij de verovering van ons land, werd luitenant-generaal der Bataafse Republiek, had een groot aandeel in de staatsgreep van 1798, verdedigde in 1799 Noord-Holland tegen de Engelsen en Russen, was later gouverneur van Oost-Friesland en van 1808—1811 gouverneur-generaal van Oost-Indië. In 1812 trok hij mee naar Rusland. Na de val van Napoleon werd hij gouverneur van St. George del Mina, waar hij in 1818 overleed.

landers tot bondgenoten in de coalitie maakte. Wel was in November 1813 een *volksoproer in Amsterdam* uitgebroken, doch een voorlopig bestuur aldaar, dat de orde herstelde, durfde zich niet tegen Frankrijk verklaren. Van Hogendorp in *Den Haag* durfde dit wèl: in naam van de

Prins van Oranje stelde hij de graaf *van Limburg Stirum* tot gouverneur van de stad aan en riep bij een proclamatie de Nederlanders op om zich bij de bondgenoten aan te sluiten. Ondanks de minimale medewerking zette Van Hogendorp door. De 20e November vaardigde hij een

Pl. 12. **Gijsbert Karel van Hogendorp.**

Prent van W. van Senus naar een schilderij van J. W. Pieneman. Gijsbert Karel van Hogendorp (1762—1834) is de voornaamste persoonlijkheid uit de tijd van Nederlands herstel. Na de vrijwording kreeg hij eerst een belangrijke invloed, doch geraakte weldra in conflict met Willem I, die even autoritair was als zijn minister. Sedert 1816 stond Van Hogendorp buiten de regering en voerde in woord en geschrift een krachtige oppositie.

nieuwe proclamatie uit, waarbij hij zelf met zijn vriend *van der Duyn van Maasdam* het voorlopig bestuur over Nederland in naam van Oranje op zich nam. De toestand bleef nog enige dagen gevaarlijk wegens de nabijheid der Franse troepen, maar deze vertrokken, toen in het laatst van November de Kozakken en Pruisen ons land vlug binnenrukten.

Ondertussen waren gezanten naar Engeland gereisd om *Willem Frederik*, de zoon van Willem V, uit te nodigen zich naar Nederland te begeven, en de *30e November 1813* landde deze onder grote geestdrift van de bevolking te Scheveningen. Het bleek hem al spoedig, dat men geen herstel van de toestand vóór 1795 wenste, geen stadhouder dus en geen statenbond, maar een eenheidsstaat, waarin de rechten van vorst en volk grondwettelijk waren vastgelegd. Daarom aanvaardde hij als *Willem I* onder de titel *Souvereine Vorst* de regering over het weer zelfstandig geworden Nederland.

Komst van Oranje, 30 Nov. 1813.

Willem I Souverein vorst.

Een commissie onder voorzitterschap van Van Hogendorp stelde thans een grondwet samen, die in 1814 door 600 opgeroepen notabelen goedgekeurd werd. Nederland was nu een *constitutionele monarchie* met een zeer sterk vorstelijk gezag. De *Staten-Generaal*, bestaande uit één door de Provinciale Staten gekozen kamer, nam, anders dan vóór 1795, besluiten zonder ruggespraak en bij meerderheid van stemmen.

De grondwet van 1814.

Deze grondwet is slechts één jaar van kracht geweest. De mogendheden besloten nl. in 1815 tot *samenvoeging van Noord- en Zuid-Nederland*, om zo een sterke staat als wachter aan Frankrijks Noordgrens te verkrijgen. Daarom ook gaf Engeland de veroverde *koloniën terug, behalve West-Guyana, de Kaap en Ceylon*. Het gevaar dat nog even dreigde door de terugkeer van Napoleon, was door de slag bij Waterloo bezworen.

Samenvoeging van Noord- en Zuid-Nederland.

II. HET TIJDPERK VAN REACTIE EN REVOLUTIE (1815—± 1850).

§ 7. Algemene inleiding.

De periode 1815—± 1850 wordt in de politiek gekenmerkt door de strijd van het *liberalisme* en het *nationalisme* tegen reactionnaire machthebbers.

Politieke toestanden.

De *liberalen*, behorende tot de *burgerstand* (kooplui, industriëlen, intellectuelen), eisten in aansluiting aan de ideeën van 18e-eeuwse denkers en de Franse revolutie geestelijke vrijheid, beperking van de vorstelijke macht door een grondwet en eigen invloed op het staatsbestuur (de arbeiders hadden destijds voor de politiek nog geen belangstelling).

Liberalisme.

Daarnaast bestond een *nationaal saamhorigheidsgevoel*, opgewekt of verdiept in de tijd van gemeenschappelijk strijden of lijden, en vaak verscherpt tot *nationalisme*, een soms overdreven voorliefde voor het eigen volk.

Nationalisme.

Reactionnaire vorsten.

Tegenover beide stromingen hielden conservatieve vorsten vast aan

hun macht, ja, vaak waren ze zelfs reactionnair en streefden naar herstel van het absolutisme van vóór 1789. Ze stonden de onderdanen weinig of geen invloed toe en erkenden het zelfbeschikkingsrecht der volken niet. Daardoor bleven de *Duitsers* en de *Italianen* over veel staten verdeeld en werden de *Polen*, de *Ieren* en de *nationaliteiten van het Donaubekken en van de Balkan* door vreemde volken overheerst.

Nationaliteiten kort gehouden.

Grote Alliantie.

Na 1815 hadden eerst de reactionnairen het overwicht. De vijf grote mogendheden (*Oostenrijk*, *Pruisen*, *Rusland*, *Engeland*, *Frankrijk*) sloten nl. de *Grote Alliantie*, om de bepalingen van het Wener congres te handhaven en de vorsten tegen opgestane onderdanen te helpen. De oprichter was de Oostenrijkse minister *Metternich*, die vreesde dat de Habsburgse monarchie zou uiteenvallen, als men aan het vrijheidsstreven te gemoet kwam.

Economische en sociale ontwikkeling.

Op de economische en sociale toestanden en op het dagelijks leven is een diepgaande invloed uitgeoefend door de reeds in de 18e eeuw in Engeland begonnen *technische revolutie*, d. i. de invoering van machines.

Industriële revolutie.

Engeland had als handels- en koloniale mogendheid veel industrieproducten nodig om te verkopen; de handenarbeid was daartoe ontoereikend en daarom werd er systematisch naar machines gezocht. Na de verbetering van de *weefspoel* ging het spinnen van de benodigde garens te langzaam, waarop *Arkwright* een *spinmachine* uitvond. De overproductie van garens leidde toen weer tot de *weefmachine* van *Cartwright* (vgl. dl. I, blz. 222). Onderwijl maakte *James Watt* ± 1770 de *stoommachine* economisch bruikbaar voor de aandrijving van textielmachines en van mijnpompen. Het uitsmelten van ijzererts geschiedde tot nu toe door houtskool, maar door het steeds toenemend ijzergebruik voor machines leidde dat tot ontbossing en steeds nijpender houtschaarste. Dit vraagstuk werd opgelost door de uitvinding van de *cokes-hoogoven*.

Verkeersrevolutie.

Na deze 18e-eeuwse industriële revolutie bleken de bestaande verkeersmiddelen ontoereikend voor het massale vervoer van grondstoffen en producten. Nadat de Amerikaan *Fulton* de *stoomboot* uitgevonden had, verbeterde *George Stephenson* de *locomotief* en opende in 1825 de eerste spoorweg, tussen Stockton en Darlington. Het berichtenverkeer werd bevorderd door de electro-magnetische *telegraaf* van *Morse* (± 1835) en de invoering van een goedkoop uniform briefport (*penny-post*).

Ondernemersklasse.

Door deze ontwikkeling kwamen naast de tot nu toe heersende klassen van grootgrondbezitters en kooplieden, welke laatsten vooral in Engeland en Nederland reeds in de 17e en 18e eeuw machtig waren, de industriële ondernemers op de voorgrond, het eerst uiteraard in Engeland, later in Frankrijk en België, nog weer later, na 1870, in Nederland en Midden-Europa.

Economisch liberalisme.

Deze ondernemers waren aanhangers van het *economisch liberalisme*, dat steunde op de ideeën van *Adam Smith*: ze wilden volkomen vrije concurrentie, omdat bescherming van economisch zwakkeren door de staat de particuliere energie, dus het welvaartsstreven, zou verminderen en sociale wetgeving de productiekosten zou verhogen.

Een gevolg van de vrije concurrentie en de machinale industrie was ook, dat er gemakkelijk zogenaamde *overproductie* kon ontstaan; dit leidde dan tot scherpe prijsdalingen met als gevolgen het failliet gaan van bedrijven en veel werkloosheid, totdat na uitputting van voorraden zich het evenwicht herstelde en het bedrijfsleven weer bloeide. Deze *periodieke golving* van hoogconjunctuur—crisis—malaise—hoogconjunctuur enz. is typerend voor het economisch leven van de 19e en 20e eeuw. **Conjunctuurgolven.**

Tegenover economische voordelen der vrije concurrentie zag het economisch liberalisme te weinig de *sociale nadelen*. De uitvinding van machines maakte tijdelijk arbeiders overbodig. Het grote aanbod van arbeidskrachten en het streven naar lage productiekosten (wegens de concurrentie noodzakelijk) **Industrieel proletariaat.**

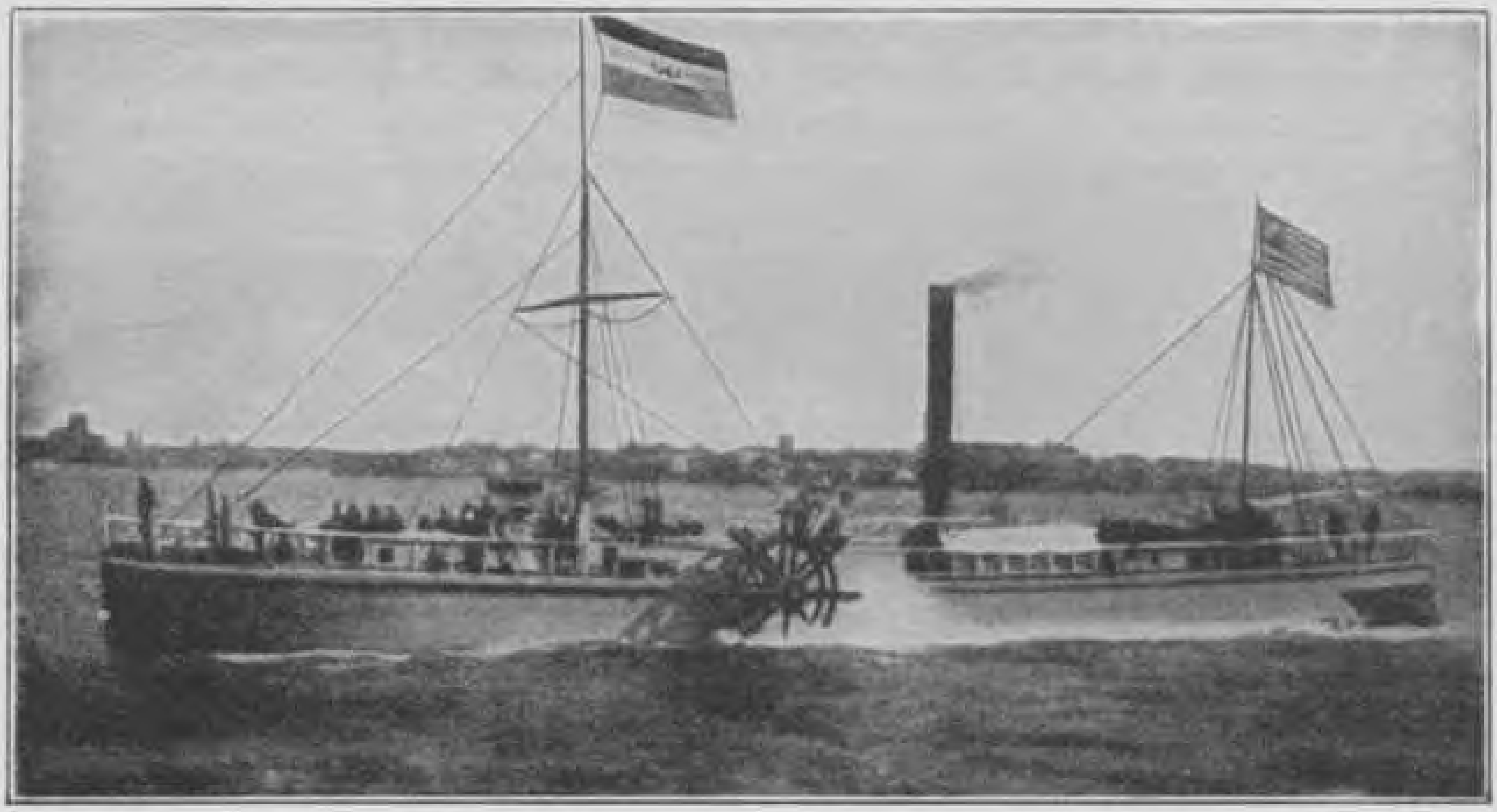

Pl. 13. **Stoomboot van Fulton.**

De Amerikaan Robert Fulton (1765—1815) maakte de stoommachine bruikbaar voor schepen. De proefvaart van zijn eerste stoomboot, in 1803 op de Seine, was geen succes, wel echter die van zijn tweede, in 1807 op de Hudson (snelheid 11 km/u). In 1819 voer een zeilschip met hulpstoomvermogen over de Atlantische Oceaan, in 1827 gebeurde dit voor het eerst gehéél met stoomkracht, door het Nederlandse schip Curaçao. De schroef dateert van 1841.

hield de lonen zeer laag. Hierdoor moesten de arbeiders zeer lang werken, soms tot 15 uur per dag en in ongezonde omstandigheden, terwijl veel vrouwen en kinderen als nòg goedkopere arbeidskrachten geëxploiteerd werden, o. a. in mijnen. In de troosteloze proletariërswijken met ellendige krotwoningen was de sterfte ontstellend groot. De arbeiders waren zeer onontwikkeld en droegen hun lot in doffe gelatenheid.

Deze wantoestanden werden vóór 1850 door slechts weinigen als sociaal vraagstuk gezien. Alleen in *Engeland*, het verst industrieel gevorderd, werd een ernstig begin gemaakt met *sociale wetgeving*; hier ook kwamen voor het eerst arbeiders tot zelfbewustzijn en stichtten *vakverenigingen*. In *Frankrijk* vooral wilden een aantal *socialisten* de armoede opheffen door een andere organisatie der maatschappij (zie blz. 48). **Streven naar verbetering.**

Techniek en dagelijks leven. Op den duur heeft het goedkope der machinale productie het *materiële levenspeil* van alle klassen onnoemelijk doen stijgen. Talloze zaken en mogelijkheden, vroeger onbekend of alleen voor de rijksten weggelegd, werden gemeengoed. Ook begon met de groei der industrie de trek naar de steden en deze *urbanisatie* veranderde de levenswijze en opvattingen van velen.

Geestelijk leven: Natuurwetenschappen. Op geestelijk gebied werkte in de eerste helft der 19e eeuw enerzijds het rationalisme door in de verdere ontwikkeling der natuurwetenschappen. Zo bouwde de scheikunde voort op de 18e-eeuwer *Lavoisier*, terwijl ook de electriciteit theoretische belangstelling vond: precies in 1800 maakte *Volta* de eerste electrische elementen en omstreeks 1830 stelden *Ampère* en *Faraday* hun beschouwingen op.

Romantiek. Anderzijds herwonnen op velerlei gebied als reactie op nuchtere verstandelijkheid *gevoel en fantasie* hun rechten in de *Romantiek*. Zij was al opgekomen

Litteratuur. in de 18e eeuw, b.v. in de *litteratuur* o. a. bij *Rousseau* en bij *Goethe* en *Schiller*

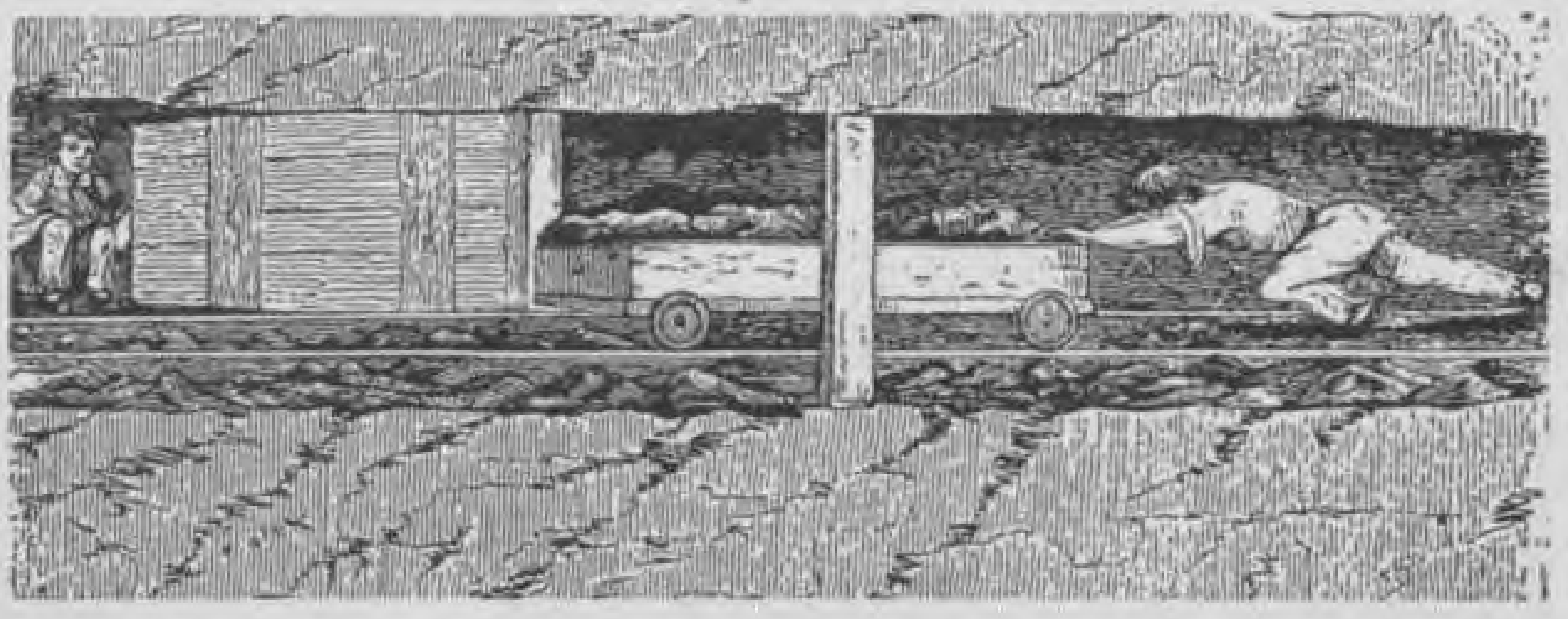

Pl. 14. **Kinderarbeid in Engelse mijnen.**

De kinderen moesten uren lang in de mijngangen vertoeven, vooral om de deuren voor de passerende steenkolenwagentjes te openen en te sluiten. Naar een houtgravure van omstreeks 1840.

in hun jonge jaren van „Sturm und Drang", maar nu kwam zij geheel tot ontplooiing. Uit afkeer van de nuchtere, alledaagse werkelijkheid richtten de romantici zich naar een mooier en grootser verleden, vooral de Middeleeuwen (*Walter Scott*), naar de ongerepte landelijke natuur (*Wordsworth, Keats*), soms naar de godsdienstige traditie (*Chateaubriand*), vaak naar een onwerkelijke droomwereld (*Hoffmann, Poe*; sprookjes van *Andersen*). Bij sommigen openbaarde zich die afkeer in hooghartige wereldverachting (*Byron*), in vlijmende spot, ook met zich zelf (*Heine*), in opstandigheid tegen dwang, conventie en vooroordelen (*Shelley*, later *Multatuli*); of ze bezagen de betrekkelijkheid der wereld met gevoelige humor (*Dickens*).

Schilderkunst. In de *schilderkunst* vinden we het romantische in de uitbeelding van idyllische of sombere taferelen, van aandoenlijke situaties en van grootse of aangrijpende gebeurtenissen (*Delacroix*). Vgl. pl. 3, 17, 34.

Bouwkunst. De *bouwkunst* zocht haar heil in de nabootsing van oude stijlen, ten tijde van Napoleon de Romeinse, later o. a. de Gotische.

Muziek. Treffend openbaart zich de gevoelswereld der Romantiek in de *muziek*:

in de symphonieën en andere weidse composities van *Beethoven*, diepe en geladen uitingen van persoonlijke vreugde en persoonlijk leed (overigens reeds voorbereid bij Mozart), in de opera's van *Weber* met hun stof ontleend aan historie of sage en van de lateren *Wagner* en *Verdi*, in de gevoelvolle liederen van *Schubert* en *Schumann*, in de meeslepende orkeststukken van *Berlioz*, in de werken met religieus karakter van de lateren *César Franck* en *Bruckner*, wellicht het meest treffend van al in de pianomuziek van *Chopin* met haar rijke schakering van stemmingen, van tere weemoed tot laaiende hartstocht.

Ook in het godsdienstig leven hernam het gevoel zijn rechten. Daarmee won ook de Kerk weer aan invloed, niet alleen de Katholieke, waar de in de 18e eeuw opgeheven Jezuïetenorde reeds in 1814 hersteld werd, maar ook in de Protestantse wereld (het Réveil). **Godsdienst.**

Grote betekenis op geestelijk gebied had toen Duitsland met zijn reeds genoemde componisten en schrijvers, zijn philosofen, die in aansluiting aan *Kant* hun grootse gedachtenstelsels opbouwden, o. a. *Hegel*, en zijn geleerden als de grondlegger van de vergelijkende taalwetenschap *Jacob Grimm*.

§ 8. Reactionnaire vorsten tegen vrijheidsstreven.

R u s l a n d onder zijn absolute heersers *Alexander I* (1801—1825) en diens broer, de uiterst reactionnaire „ijzeren czaar" *Nicolaas I* (1825—1855), stond in zijn afgelegenheid achter bij het Westen. De *adel* met zijn grootgrondbezit had overwegende invloed; 85% der bevolking bestond uit *lijfeigen boeren*, terwijl de handeldrijvende en industriële middenstand klein en daardoor het liberalisme zeer zwak was. De *Grieks-Katholieke kerk* was afhankelijk van de czaar. Bovendien onderdrukte Nicolaas elke vrijheidlievende uiting streng: toen de *Polen* hun onafhankelijkheid in 1830 wilden herwinnen, werd hun opstand hardhandig neergeslagen. Naar buiten boezemde het rijk respect in door zijn in 1812 gebleken defensieve kracht. **Rusland. Alexander I, 1801—'25. Nicolaas I, 1825—'55.**

In O o s t e n r i j k, waar de Duitsers de vele andere nationaliteiten (zie kaart blz. 107) overheersten, oefende minister *Metternich* het bestuur eveneens op zeer reactionnaire wijze uit. Ook hier bleven Middeleeuwse instellingen als lijfeigenschap en herendiensten bestaan. **Oostenrijk. Metternich.**

In d e a n d e r e D u i t s e s t a t e n werd het bestuur ook weer ingericht volgens het oude stelsel en slechts in enkele kleinere kreeg het volk bij een grondwet enige invloed. Alle streven naar „vrijheid en eenheid", o. a. in de *Burschenschaften*, werd als staatsgevaarlijk streng onderdrukt vooral op aandrang van Metternich (Oostenrijk had nl. het voorzitterschap van de overigens zwakke Duitse Bond). In het *revolutiejaar 1830* ontstonden woelingen in verschillende staten, maar ook die brachten op den duur geen wijzigingen van betekenis. De industrie **Andere Duitse staten. Geen vrijheid, geen Duitse eenheid.**

begon zich slechts in enkele streken te ontwikkelen, o. a. van textiel en ijzer in het Pruisische Rijnland en Ruhrgebied.

Duits Tolverbond. Was er dus van een staatkundige Duitse eenheid geen sprake, wel ontstond een zekere *economische eenheid. Pruisen*, dat uit twee van elkaar gescheiden delen bestond, sloot nl. met tussenliggende staatjes

9. *Onafhankelijkheid v. d. Spaanse en Portugese koloniën in Amerika.*

Gebied door Spanje verloren
" " " behouden
" " Portugal verloren.

tolverbonden, waardoor het vervoer van handelswaren gemakkelijker werd. Het daaruit gegroeide *Tolverbond* omvatte later alle Duitse staten behalve Oostenrijk.

Interventie der Grote Alliantie in Italië, 1821. Ook in *Zuid-Europa* vierde de reactie hoogtij. Toen in enige I t a l i a a n s e staten in 1820 opstanden uitbraken, ging Oostenrijk na een desbetreffend besluit van de Grote Alliantie tot *interventie* over en herstelde er met wapengeweld het absolute vorstelijke gezag.

In S p a n j e brak tegen het slechte, despotische bestuur van *Ferdinand VII* een opstand uit, die echter in 1823, weer in opdracht van de Grote Alliantie, door een Frans leger onderdrukt werd. **en in Spanje, 1823.**

Reeds eerder waren de Spaanse koloniën in Amerika in verzet gekomen, waarbij *Simon Bolivar* de belangrijkste leider was. Na bloedige strijd wisten ze onafhankelijkheid te verwerven, behalve *Cuba* en *Portorico*, zodat ± *1820 in Centraal- en Zuid-Amerika de tegenwoordige republieken* ontstonden, waar nog steeds Spaans gesproken wordt. In diezelfde tijd maakte *Brazilië* zich los van Portugal. In Zuid-Amerika durfde de Grote Alliantie niet interveniëren, omdat president *Monroe* van de Verenigde Staten afkondigde, dat zijn regering Europese inmenging in Amerikaanse aangelegenheden niet zou dulden (1823, *Monroeleer*: „Amerika voor de Amerikanen"). **Latijns-Amerika vrij, ± 1820.** **Monroeleer, 1823.**

De Grote Alliantie viel feitelijk uiteen wegens een opstand van de G r i e k e n tegen het wanbestuur van de Turkse sultan. Die beweging had de sympathie van de bewonderaars der vroegere Griekse beschaving en van de Christenen in 't algemeen, waarom velen zich als vrijwilligers bij de opstandelingen aansloten. Toen deze hulp niet voldoende bleek, besloten tegen de beginselen van Metternich *Engeland*, *Frankrijk* en *Rusland* ten gunste van de opstandige Grieken in te grijpen om daardoor hun eigen belangen op het Balkanschiereiland te behartigen. Nicolaas I beschouwde zich als erfgenaam der Oostromeinse keizers en wilde de Turken uit Constantinopel verdrijven. Een Russisch leger drong diep in Turkije door, terwijl een Engels-Franse vloot de Turkse in 1827 bij *Navarino* versloeg. De sultan was daardoor gedwongen in 1829 vrede te sluiten, waarbij *Griekenland* onafhankelijk werd en *Servië* en het tegenwoordige *Roemenië* zelfbestuur kregen, doch schatplichtig aan Turkije bleven. Hiermee begon de afbrokkeling van de Turkse macht op de Balkan, terwijl de invloed van Rusland er sterk was toegenomen. **Griekse Vrijheidsoorlog 1821—1829.** **Turkije brokkelt af.**

§ 9. De Restauratie en het Burgerkoningschap in Frankrijk.

Op de val van Napoleon volgde het *Restauratiekoningschap der Bourbons*. *Lodewijk XVIII* (1814—1824) zag in, dat volkomen terugkeer tot de toestand van vóór 1789 onmogelijk was. Hij regeerde dan ook tamelijk gematigd en gaf zelfs een *charte* of grondwet, maar in hoofdzaak kreeg alleen de aristocratie invloed. Hij werd echter meer reactionnair, nadat in 1820 zijn neef, de *hertog van Berry*, vermoord was. Vandaar ook dat Frankrijk in 1823 in Spanje ingreep (zie boven). **Lodewijk XVIII, 1814—1824.**

Veel sterker nog werd de reactie onder Lodewijks broer, *Karel X* **Karel X, 1824—1830.**

(1824—1830). De ontevredenheid over zijn bestuur nam voortdurend toe, en zo wisten in 1830 de liberalen bij de verkiezingen een grote overwinning te behalen. Nu vaardigde de koning echter de *Juli-ordonnantiën* uit, waarbij hij in strijd met de charte een strenge censuur

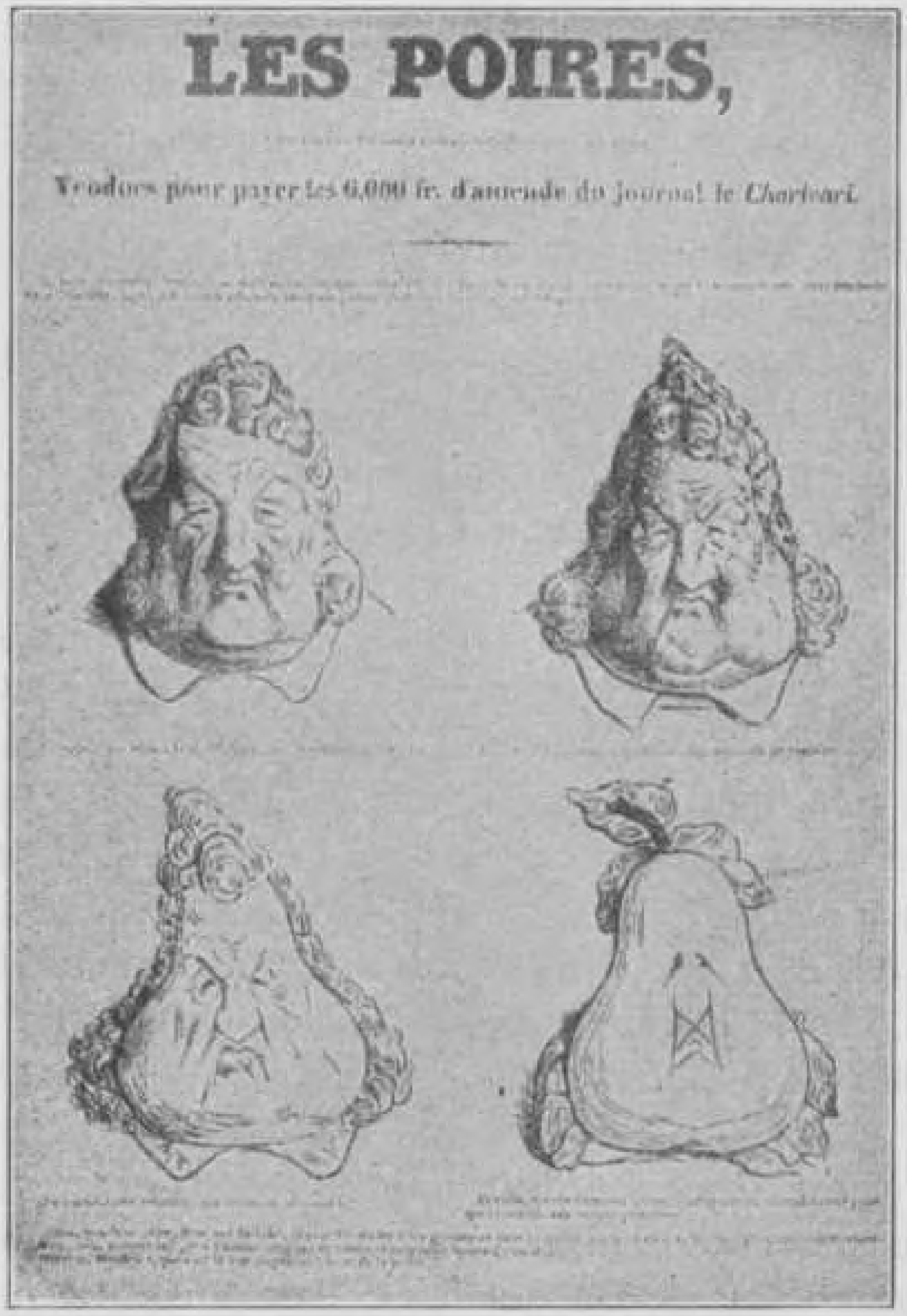

Pl. 15. **Louis Philippe.**
Naar een caricatuur van Philippon, waarbij het hoofd van Louis Philippe langzamerhand gewijzigd wordt in een peer.

instelde en het reeds gering aantal kiezers nog met $^3/_4$ verminderde!

De Juli-revolutie, 1830. Dit had een averechts resultaat, want hierdoor brak de *Juli-revolutie* uit, die voorgoed een einde maakte aan de regering van het huis Bourbon in Frankrijk. Tevens veroorzaakte ze woelingen in de *Nederlanden*, *Duitsland*, *Polen* en *Italië*, waarvan echter alleen de Belgische opstand blijvend succes had, mede door de sterke steun van de nieuwe Franse regering.

Louis Philippe, 1830—1848. Het Franse volk riep *Louis Philippe*, hertog van Orleans, die als

betrekkelijk vrijzinnig bekend stond, uit tot koning. Tijdens zijn regering, de *Juli-monarchie* of het *Burgerkoningschap* (1830—1848), oefende de welgestelde burgerklasse grote invloed op de regering uit en voor haar belangen werd uitstekend gezorgd, o. a. door spoorweg-aanleg en door de verovering van *Algerië* in een oorlog tegen de dappere emir *Abd-el-Kader*. Hiermee werd tevens de grondslag gelegd voor het nu zo uitgestrekte Franse bezit in Afrika. **Invloed der bourgeoisie.**

Pl. 16. **Beloning van de kiezers.**
Naar een spotprent van Daumier. Een heel vat vol ridderorden staat gereed om de goedgezinde kiezers te kunnen belonen.

Vooral drie groepen verzetten zich tegen de nieuwe koning. In de eerste plaats de *legitimisten*, die hoopten de *Bourbons* weer aan de regering te brengen, maar geen succes hadden. **Zijn tegenstanders Legitimisten.**

Ten tweede de *Bonapartisten*, die na de dood van Napoleons zoon, *de hertog van Reichstadt*, onder leiding stonden van *Lodewijk Napoleon*, een zoon van de vroegere koning van Holland. Hij trachtte een opstand in 't leven te roepen, maar die poging eindigde met zijn gevangenschap, waaruit hij echter ontsnapte. **Bonapartisten.**

De gevaarlijkste tegenstanders van het Burgerkoningschap waren de *Republikeinen*, wier optreden ook samenhing met de treurige arbeiderstoestanden in de fabrieksteden (zie blz. 41). Zij wensten democratische hervormingen en waren ten dele aanhangers van het *socialisme*, dat de armoede wilde doen verdwijnen door een andere **Republikeinen.** **Socialisten.**

organisatie van de maatschappij. Bekende socialisten waren *Saint-Simon*, die aan technici grote invloed wilde geven, *Proudhon* („la propriété c'est le vol") en *Louis Blanc*, die in zijn werk „*L'organisation du travail*" oprichting van *ateliers sociaux* bepleitte.

Ontevredenheid in Frankrijk. Langzamerhand werd, mede door republikeinse moordaanslagen, de regering conservatiever. Doordat ze elke kiesrechthervorming weigerde, kreeg ze niet alleen de socialistische en „burgerlijke" republikeinen, die algemeen kiesrecht wensten, maar ook de liberalen die met enige uitbreiding van het aantal kiezers al tevreden geweest zouden zijn, tegen zich.

De Februari-revolutie, 1848. De ontevredenheid kwam tot een uitbarsting, toen de regering een z.g. *hervormingsbanket* te Parijs, waarbij men over verbetering van het kiesrecht zou spreken, verbood. De republikeinen wisten het Parijse volk in opstand te brengen en deze *Februari-revolutie van 1848* noodzaakte Louis Philippe het land te verlaten, waarna de *Republiek* werd uitgeroepen.

§ 10. Het verloop der revoluties van 1848.

De democratische beweging. De Februari-revolutie sloeg over naar een groot deel van Europa, waar men nu met grote geestdrift de lang gekoesterde democratische en nationale idealen hoopte te verwezenlijken. Nadat echter in Frankrijk in Juni 1848 het streven der meest radicalen met geweld was onderdrukt, staken de conservatieven overal het hoofd weer op, zodat de resultaten ten slotte meestal gering waren.

A. Frankrijk; de Tweede Republiek (1848—1852).

Twee republikeinse groepen. De overwinnaars in de Februari-revolutie bestonden uit twee groepen: *de democratische of burgerlijke republikeinen* (de gematigde liberalen speelden voorlopig geen rol meer) en de *socialisten*, die elkaar al spoedig gingen bestrijden. Dat bleek o. a. in de kwestie van de *nationale werkplaatsen*, die op voorstel van *Louis Blanc* opgericht waren ten bate der vele werklozen. Tegen deze inrichtingen, die al spoedig een soort liefdadigheidsinstellingen werden, daar er geen productief werk verricht werd, en die veel kostten, kwam zoveel verzet, dat ze door de bijeengekomen *Nationale Vergadering* opgeheven werden. Daardoor ontstond in Juni 1848 een geweldige opstand, die door generaal *Cavaignac* met bloedige strengheid bedwongen werd.

Nationale werkplaatsen.

Lodewijk Napoleon president, 1848—1852. Thans stelde de Nationale vergadering een grondwet samen, waarbij het volk met algemeen kiesrecht een kamer en een president koos. Tot deze waardigheid werd verkozen .... *Lodewijk Napoleon*, want

op hem stemden enerzijds conservatieven, zoals royalisten, boeren en de R.K. geestelijkheid, aan wie hij hulp voor de Paus beloofd had (zie blz. 50), anderzijds arbeiders, terwijl vooral het toverwoord Napoleon wonderen deed.

Voor hem was het presidentschap slechts een voorbereiding tot een nieuw keizerschap, dat hij door een handige en weinig scrupuleuze

10. **Europa van *1815–±1850.***
M: *Moldavië,* **W:** *Walachije, later samen Roemenië,* **R:** *Reichstadt.*

politiek wist te bereiken. Op 2 Dec. 1851 werd hij president voor tien jaar, precies een jaar later als *Napoleon „III"* keizer. Weer was een Franse revolutie op een dictatuur uitgelopen.

B. Duitsland.

In Duitsland scheen zowel het streven naar *vrijheid* als dat naar *eenheid* plotseling bevredigd te kunnen worden. Onder invloed van de *Maartrevoluties* in verschillende staten werden liberale ministers benoemd en grondwetten ingevoerd. Bovendien moesten de vorsten toestaan, dat een door algemeen kiesrecht gekozen *Parlement* te **Maartrevoluties van 1848.** **Constituties.**

Frankforter Parlement. *Frankfort* bijeen kwam om de Duitse eenheid tot stand te brengen. Na hevige strijd tussen een Pruisisch- en een Oostenrijks-gezinde partij bood het de *Pruisische koning Frederik Willem IV* de keizerskroon aan. Deze weigerde echter, omdat hij de keizerstitel niet aan de revolutie te danken wilde hebben en bovendien oorlog met Oostenrijk vreesde.

Overwinning der reactie. Daar tevens de reactie in de meeste staten de democratische stroming reeds weer teruggedrongen had, ging het parlement ten slotte uiteen zonder iets bereikt te hebben. De Duitse eenheidsbeweging was dus volkomen mislukt en ook de democraten hadden slechts weinig gewonnen.

C. De Habsburgse Monarchie en Italië.

Revoluties en pogingen tot afscheiding. Een nog ernstiger karakter dan in Duitsland had de beweging van 1848 in de Habsburgse Monarchie, omdat de revolutionnaire woelingen daar gepaard gingen met pogingen tot afscheiding van verschillende delen, zodat de gehele staat dreigde uiteen te vallen. *Metternich* vluchtte naar Engeland, terwijl de keizer een nationale vergadering bijeen riep om een grondwet samen te stellen. Na de Maartrevolutie te Wenen waren de *Hongaren*, *Italianen* en *Tsjechen* spoedig in volle opstand.

Zegepraal der reactie. Toch overwon ook in Oostenrijk na enige tijd de reactie. De Weense regering, die de nationaliteiten tegen elkaar uitspeelde, onderwierp eerst de Tsjechen en tastte daarna de Hongaren aan, die zich onder leiding van *Kossuth* zelfstandig verklaard hadden. De onderwerping gelukte pas in 1849 en slechts met hulp van czaar Nicolaas I.

In Italië geen eenheid. Ook in Italië waren in verschillende staten revoluties uitgebroken, waarbij evenals in Duitsland gestreefd werd naar vrijheid en eenheid. Zo werd o. a. in *Rome Pius IX* verdreven en een Romeinse Republiek uitgeroepen. De liberaal-gezinde koning van Sardinië *Karel Albert* plaatste zich aan 't hoofd der nationale beweging en begon de strijd tegen de Oostenrijkers. Hij werd echter verslagen en deed in 1849 na de nederlaag bij *Novara* afstand van de regering ten bate van zijn zoon *Victor Emmanuel II*. Deze sloot in 1849 vrede met Oostenrijk, doch moest een zware oorlogsschatting betalen. Geheel het Lombardisch-Venetiaans koninkrijk kwam weer aan Oostenrijk, dat tevens de vorsten in de kleinere staten herstelde. In Rome werd het gezag van de paus hersteld door een Franse expeditie, die president Napoleon zond om te grote macht van Oostenrijk te voorkomen en tevens om zich bij zijn plannen van de steun der Katholieken in Frankrijk te verzekeren.

D. Resultaten der volksbewegingen van 1848.

Als we de gehele beweging van 1848 en 1849 overzien, blijkt het, *dat het absolutisme iets verzwakt was.* De invloed van de burgerstand was in enkele landen toegenomen, o. a. in *Nederland* (zie § 19) en in *Zwitserland*, waar na een nederlaag van conservatief-katholieke tegen liberale kantons een zeer democratische bondsstaat werd ingericht met volksinitiatief en referendum. Ook in de Duitse landen, in de Habsburgse monarchie en Italië, waar de reactie het sterkst werd, bleven toch nog sporen van de invloed der revolutie, b.v. constituties in Pruisen en Sardinië, en de opheffing van feudale rechten in Oostenrijk. In Engeland heerste het liberalisme reeds vóór 1848, maar een poging tot verkrijging van algemeen kiesrecht in dit jaar mislukte. **Absolutisme iets verzwakt.**

Het streven van de nationaliteiten naar zelfstandigheid en eenheid was daarentegen totaal mislukt. De Oostenrijkse monarchie, gerugsteund door het autocratisch Rusland, was een beletsel gebleken voor de vorming van een Duitse en van een Italiaanse eenheidsstaat en had de zelfstandigheid van de Hongaren en de Slaven in het Donaugebied weten te verhinderen. **Streven naar nationale zelfstandigheid en naar eenheid mislukt.**

§ 11. Engeland in de eerste helft van de 19e eeuw.

In het begin van de 19e eeuw had Engeland een zeer sterke positie verkregen: het had Napoleon mee overwonnen, de heerschappij ter zee was bevestigd, het getal der koloniën vergroot, de handel uitgebreid en de industrie tot hoger ontwikkeling gebracht, terwijl Londen financieel wereldcentrum geworden was. Maar er waren heel wat gebreken in de maatschappelijke toestand en in de inrichting van de staat, die noodzakelijk weggenomen moesten worden, indien Groot-Brittannië zijn positie wilde handhaven. **Toestand van Engeland in 't begin der 19e eeuw.**

Zo mochten *Katholieken* volgens een oude wet, de *Test-act*, geen regeringsambtenaar en geen parlementslid zijn. Hierdoor voelden zich vooral de *streng Katholieke Ieren* zeer gegriefd, terwijl ze bovendien ontevreden waren over het feit, dat het grootste deel van hun land aan voorname Engelsen behoorde, die er belangrijke inkomsten uit trokken, terwijl de Ierse pachters in bittere armoede leefden. Vandaar dat de Ieren naar zelfbestuur (*home rule*) streefden. Tegen 1830 verkregen de Katholieken de gelijkstelling met de andere burgers, maar verdere hervormingen werden in Ierland voorlopig niet aangebracht, zodat wegens de treurige maatschappelijke toestanden velen naar Amerika emigreerden. **Grieven der Katholieken.** **Ierse kwestie.**

Ook in Engeland zelf heerste veel ontevredenheid. Door de invoering **Economische veranderingen in Engeland.**

van machines en het gebruik van stoomkracht had de nijverheid een hoge vlucht genomen (zie blz. 40), zodat belangrijke industriecentra ontstonden, vooral in het Noordwesten, waar de ijzer- en kolenmijnen in exploitatie kwamen en de katoen verwerkt werd. Onderwijl bestond

Kiesrechthervorming, 1832

nog altijd hetzelfde kiesstelsel als eeuwen geleden, waardoor de nieuwe grote steden als Manchester en Birmingham geen vertegenwoordigers in het Parlement bezaten, terwijl kleine stadjes, ja zelfs plaatsen, die in de loop der tijden bijna geheel verdwenen waren (*rotten boroughs*),

Pl. 17. **Uitdrijving van Ierse pachters.**

Naar een tekening in de Illustrated London News van 1848. Het pachtersgezin wordt blijkbaar volgens de bepalingen van de harde wet en met militaire hulp op barbaarse wijze uit de armzalige woning verdreven.

wel vertegenwoordigd waren. Ondanks heftige tegenstand van de *Tories* of *conservatieven* wisten de *Whigs* of *liberalen*, mede onder invloed van de revolutie van 1830, in 1832 de invoering van een nieuwe kieswet (de *reform-bill*) door te zetten, waardoor de zetels van het Lagerhuis meer in overeenstemming met het aantal inwoners verdeeld werden. De strijd der arbeiders voor algemeen kiesrecht, de z.g. *Chartisten*-beweging, mislukte omstreeks 1848 echter volkomen.

Sociale hervormingen na 1830.

In de ellendige toestanden in fabrieken en mijnen (zie blz. 41) brachten *sociale wetten* een begin van verbetering. Vooral door toedoen van de „goede graaf" *Shaftesbury* werd de vrouwen- en kinderarbeid beperkt;

omstreeks 1850 gold in verscheidene bedrijven reeds een tienurige werkdag. Arbeiders zelf richtten langzamerhand steeds meer vakverenigingen (*trade-unions*) op, terwijl een aantal Engelse wevers de

11. *Engeland in de eerste helft der 19e eeuw.*
Steenkoolbekkens.
+ IJzer.

eerste *verbruikscoöperatie* ter wereld stichtten. Het beginsel was gepropageerd door de socialistische katoenfabrikant *Robert Owen*, die in zijn bedrijf verschillende sociale voorzieningen trof. In de koloniën werd de *slavernij* afgeschaft.

Liberale successen. De ondernemers, aanhangers van de zeer invloedrijke, liberale „*Manchester-school*", voelden uit beginsel en wegens de onkosten weinig voor sociale maatregelen, maar op één terrein profiteerden ook de arbeiders van hun streven naar volledige economische vrijheid: na jaren hardnekkige strijd met de conservatieve grootgrondbezitters werd in 1846 het *invoerrecht op graan*, dat zoveel jaren het brood onnodig duur gemaakt had, afgeschaft. De volledige overgang tot de vrijhandel door de *opheffing van de acte van navigatie* in 1849 werkte eveneens mee tot de verdere bloei van Engelands handel en industrie.

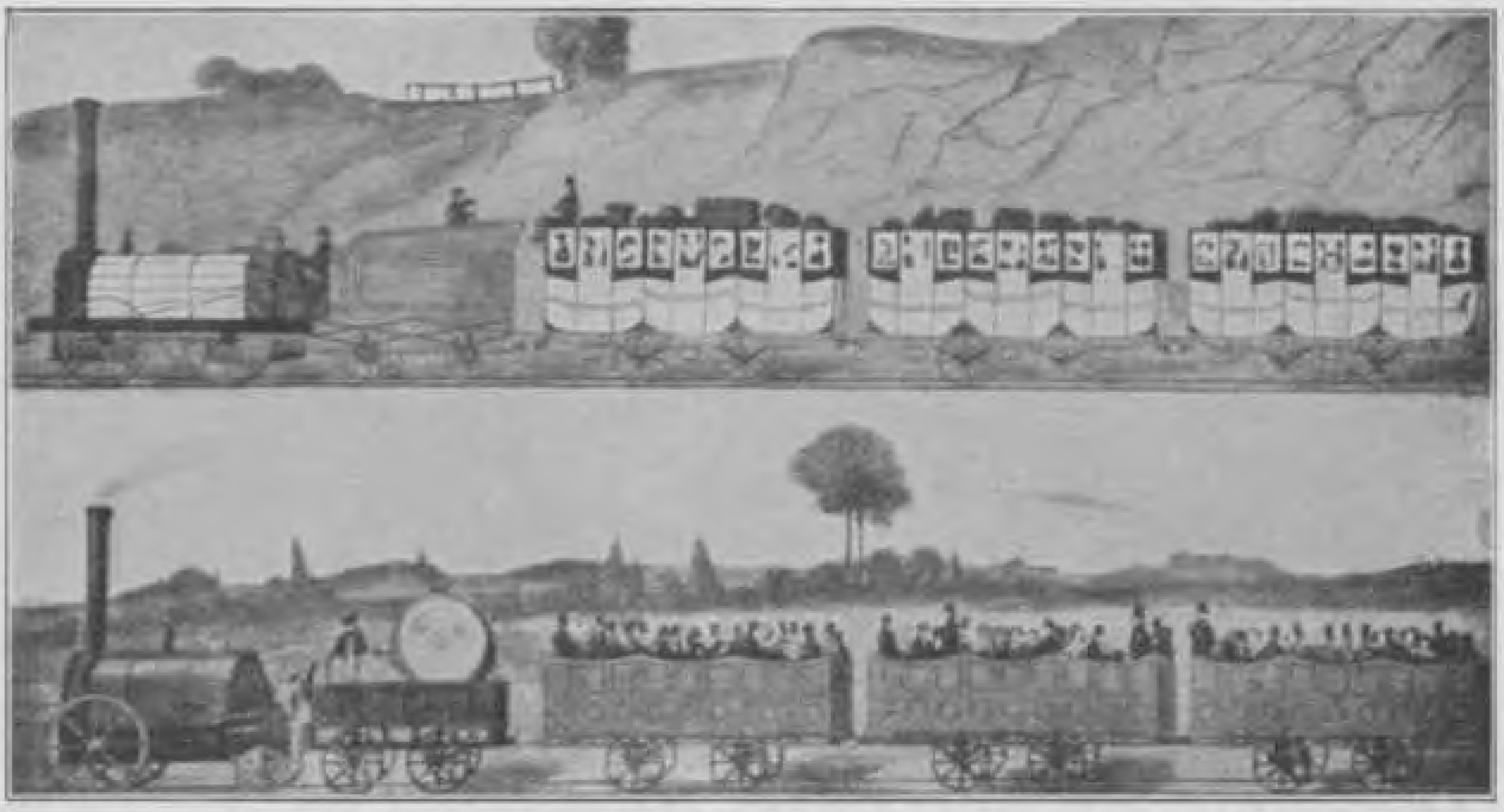

Pl. 18. **De spoortrein tussen Liverpool en Manchester in 1839.**
Boven eerste-klaswagens, die geheel de vorm van postkoetsen hebben, daarop de bagage en de mail, beneden open derde-klaswagens.

Victoria, 1837—1901. Mede door deze verstandige hervormingen kon Engeland onder de lange regering van koningin *Victoria* (1837—1901) in tegenstelling met veel andere landen in Europa zich rustig ontwikkelen.

§ 12. De Herenigde Nederlanden (1815—1830).

Hereniging van Noord en Zuid, 1815. Tegenstellingen. De Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden waren herenigd door de grote mogendheden, maar het ontstaan van een werkelijk samenhangend geheel werd bemoeilijkt door allerlei tegenstellingen, o. a. in godsdienst, middelen van bestaan, geaardheid der bevolking en gedeeltelijk ook door taalverschil.

De grondwet van 1815. Zo kantten zich velen in het Zuiden tegen de nieuwe grondwet, vooral wegens een artikel over gelijkstelling der godsdiensten, zodat

hij slechts met moeite kon worden ingevoerd. De voornaamste bepalingen er van waren:

1. De uitvoerende macht komt aan een *Koning*, die tevens de wetgevende macht uitoefent met de *Staten-Generaal*.

2. De Staten-Generaal bestaan uit *twee Kamers*. De leden van de *Eerste Kamer* worden voor het leven door de Koning benoemd, die

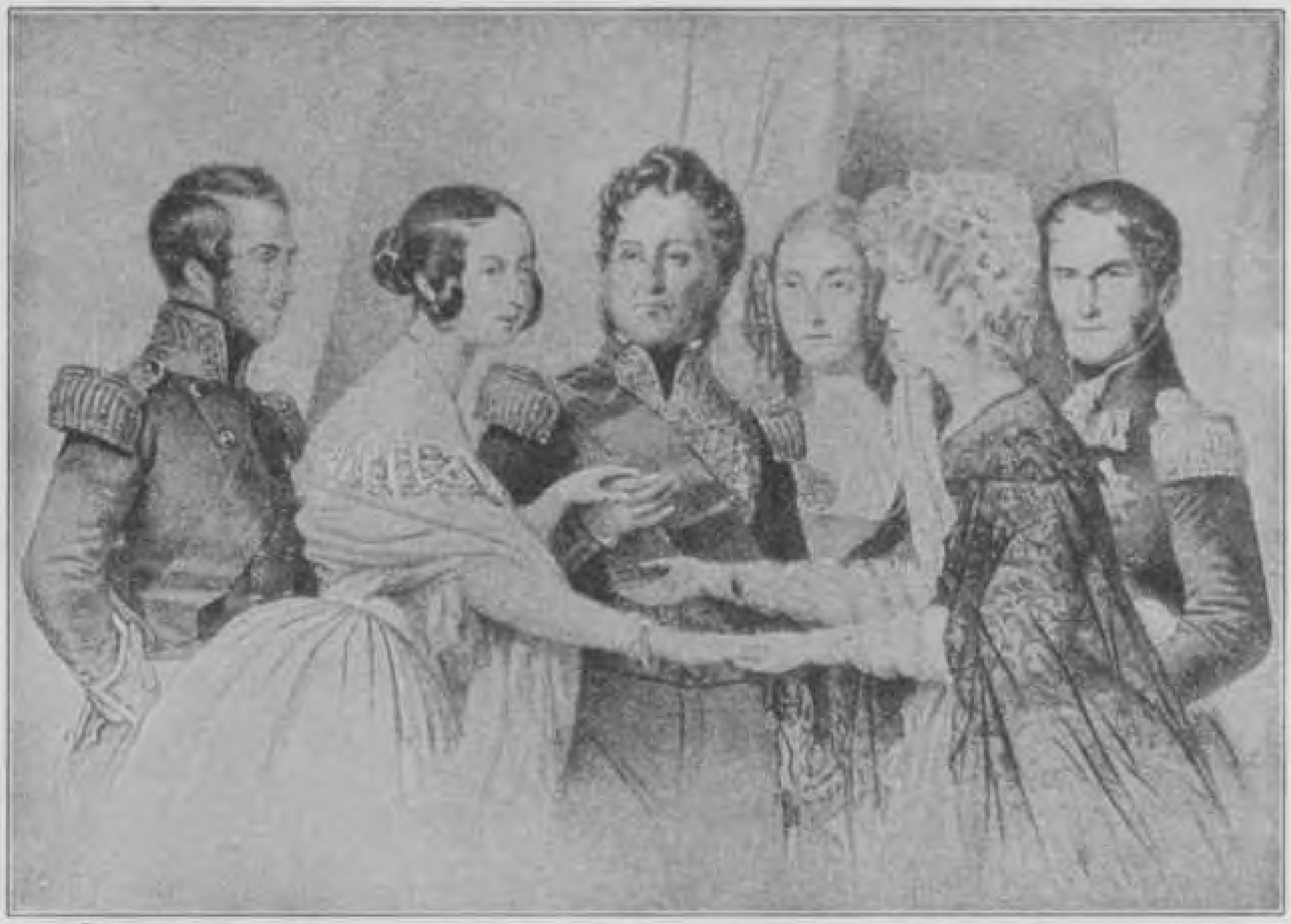

Pl. 19. **Bezoek van koningin Victoria aan Louis Philippe in 1843.**
Naar een tekening van Maurier. Van links naar rechts: de Prins-gemaal Albert, Victoria, Louis Philippe, zijn dochter koningin Louise van België, zijn vrouw koningin Marie-Amélie, Leopold I van België. Let ook op de kleding en op het kapsel van de dames.

van de *Tweede Kamer* worden gekozen door de Provinciale Staten, die zelf weer trapsgewijze door censuskiezers gekozen werden.

3. De zetel van de regering is beurtelings in *Den Haag* en in *Brussel* gevestigd.

Koning Willem I, 1815—1840

De zeer grote macht van de Koning en de geringe volksinvloed waren geheel in overeenstemming met de opvattingen van *Willem I*, iemand met buitengewone werkkracht en helder verstand, maar autoritair in zijn optreden. Hij trachtte alles zoveel mogelijk zelf te regelen en hield de Kamers liefst buiten de staatszaken en de financiën; een late *verlichte despoot* als 't ware.

Bevordering der welvaart. Grote waardering verdient hij wegens zijn onvermoeide pogingen om de welvaart te bevorderen, wat na de verarming door de Franse tijd trouwens wel noodzakelijk was. Dadelijk in 1814 werden de

Pl. 20. **Koning Willem I.**
Naar een schilderij van J. A. Kruseman.

Nederlandse Bank en de *Rijksmunt* opgericht, waarmee Nederland voor het eerst bankbiljetten en een nationaal muntstelsel kreeg. Ter verbetering van het handelsverkeer werden vele goede wegen en Verkeerswegen. kanalen aangelegd. Zo verkreeg *Amsterdam* door het *Noordhollands*

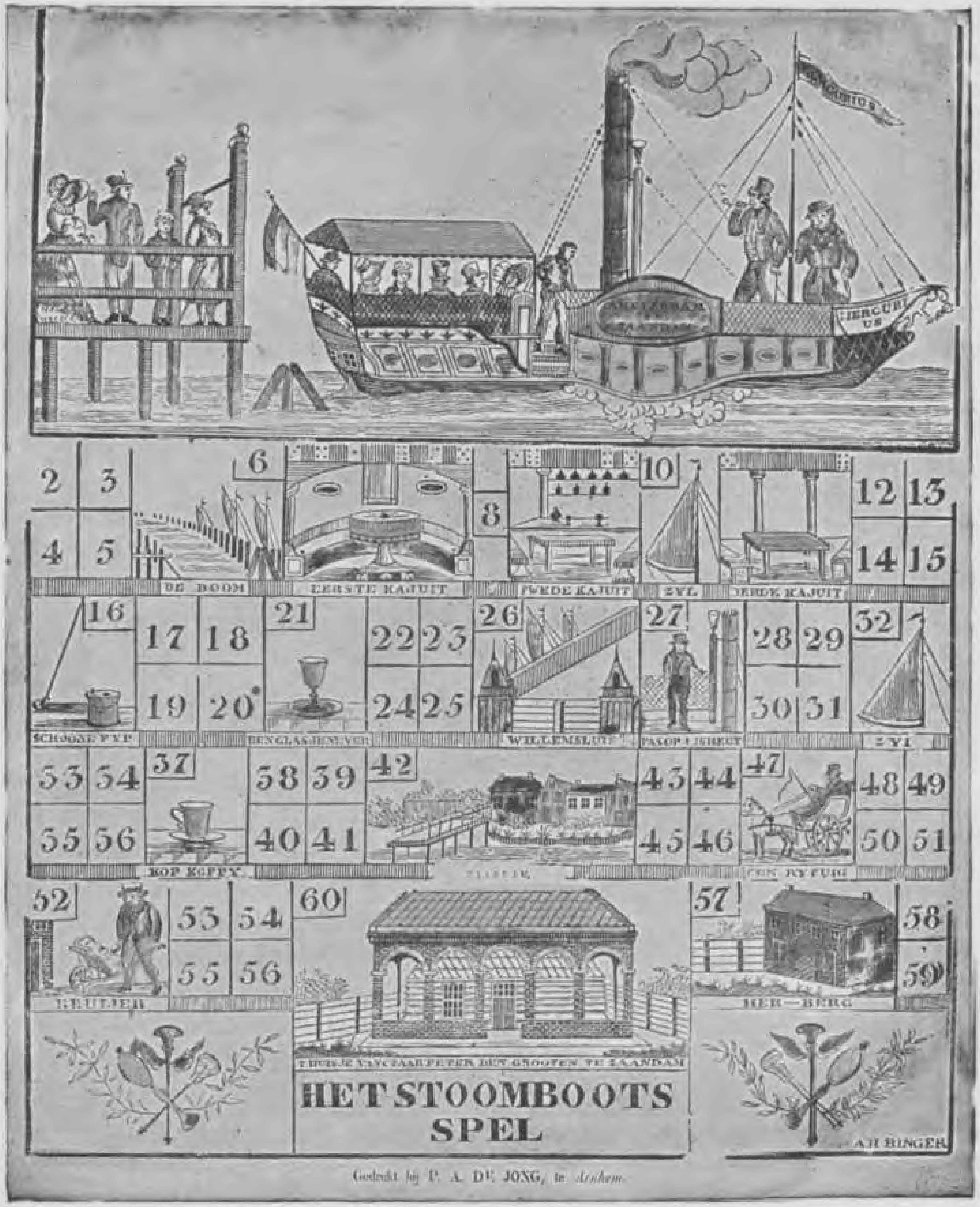

Pl. 21. Stoombootspel.

Met behulp van deze kinderprent kan men vrij nauwkeurig nagaan hoe een stoomboot omstreeks 1820 ingericht was en hoe men toen per boot reisde. Ga daarvoor de onderdelen van de plaat na, dan maakt ge de reis van Amsterdam naar Zaandam als 't ware mee. (Uit: Brugmans, Het Nieuwe Amsterdam).

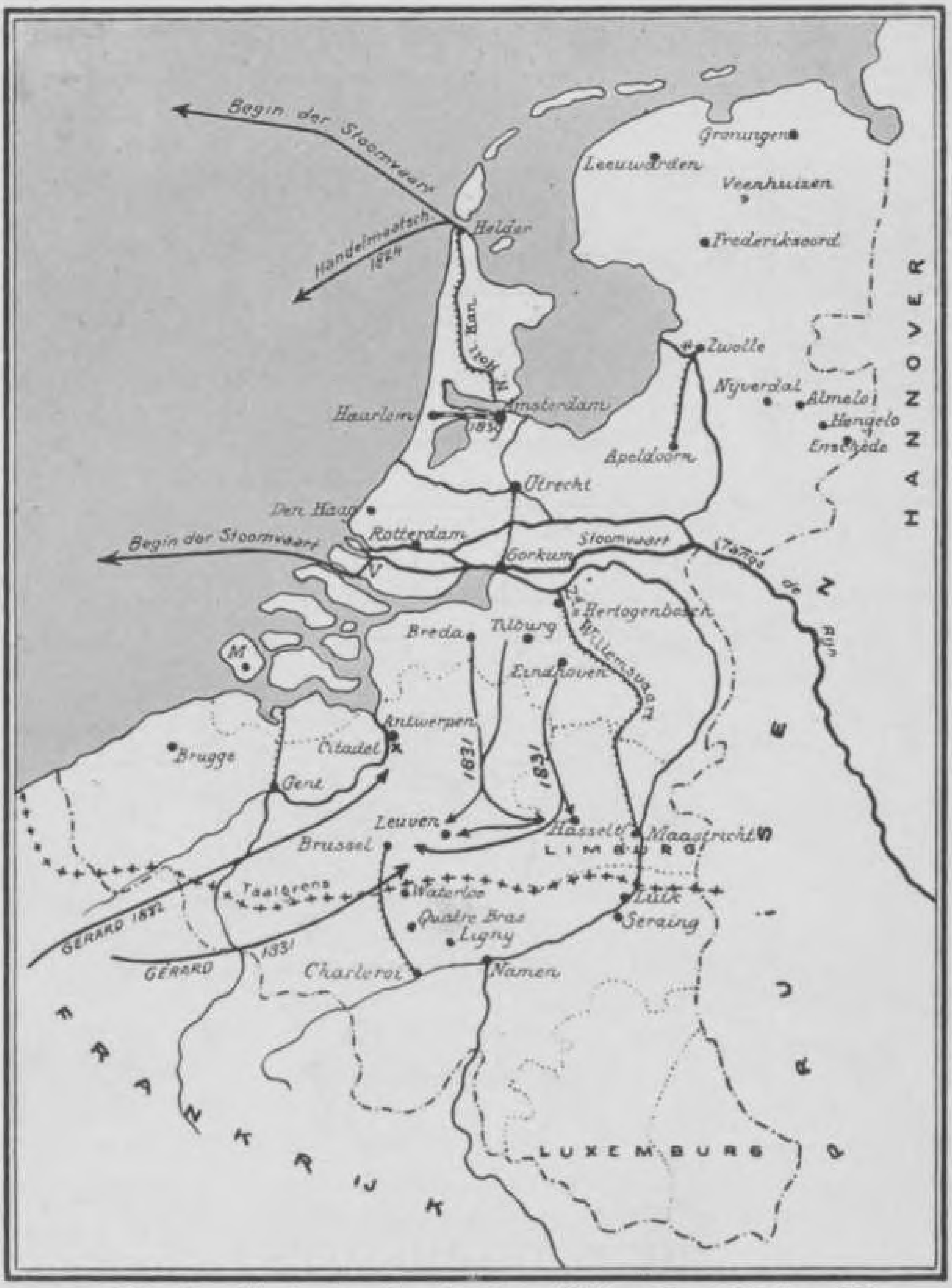

12. *De Nederlanden tijdens Willem I en Willem II.*
V. Voornse Kanaal, W. Willemsvaart
✦✦✦✦✦ Taalgrens tussen Nederlands en Frans.

kanaal een betere verbinding met de Noordzee, evenals *Rotterdam* door het *Voornse kanaal. Gent* kreeg een kanaal naar Terneuzen, terwijl de *Zuid-Willemsvaart* en een kanaal van *Brussel naar Charleroi* zorgden voor verbinding met de Zuidnederlandse industrie- en mijnstreken.

Verder noemen we nog de *Willemsvaart* tussen Zwolle en de IJsel en het *Zederikkanaal*.

Om te concurreren tegen de Engelsen, die naar Nederlands-Indië veel katoenen goederen vervoerden, terwijl de lege Nederlandse schepen op de heenreis verlies leden, richtte Willem I in 1824 de *Nederlandse Handelmaatschappij* op, die tevens door haar belangrijke bestellingen bij de Zuidnederlandse textielfabrieken bijdroeg tot de bloei der nijverheid. **De Nederlandse Handel-maatschappij, 1824.**

Hoewel de regering, en ook de koning persoonlijk, door vele verdere maatregelen de industrie (*Cockerill*, *Feyenoord*), scheepvaart (ook de stoomvaart: *Röntgen*, *Paul van Vlissingen*), landbouw, veeteelt en visserij steunde, bleef er toch veel armoede heersen. Tot bestrijding hiervan stichtte generaal *Van den Bosch* de *Maatschappij van Weldadigheid*, die ten doel had aan werklozen door heideontginning een bestaan te verschaffen als kleine boeren. Zo ontstond o. a. de kolonie *Frederiksoord*. **Maatschappij van Weldadigheid.**

Veel deed Willem I ook voor de geestelijke ontwikkeling. Vooral in het Zuiden werd het lager onderwijs, dat daar op zeer lage trap stond, sterk verbeterd. **Volks-ontwikkeling.**

§ 13. Oorzaken en verloop van de Belgische opstand. Nederland van 1830 tot aan 1848.

Niettegenstaande de Zuidelijke Nederlanders veel aan de koning te danken hadden, waren ze toch ontevreden over zijn bestuur, omdat verreweg de meeste *ambten* door Noord-Nederlanders bekleed werden, het Noorden met 2 millioen inwoners *evenveel kamerleden* had als het Zuiden met $3^1/_2$ millioen en de Zuid-Nederlanders *de zware schuldenlast* van het Noorden mee moest dragen. Bovendien wekten de *taalwetten*, die terecht bepaalden dat in het Nederlands-sprekende deel van het Zuiden deze taal de officiële zou zijn, de verontwaardiging op van Walen en verfranste Vlamingen. **Ontevredenheid in Zuid-Nederland.**

Van meer betekenis was echter *de strijd met de R.K. geestelijkheid*, die reeds dadelijk over de invoering van de grondwet begonnen was en die voortgezet werd in verband met de *onderwijskwestie*. In Zuid-Nederland was het onderwijs nl. geheel in handen van de Katholieke Kerk, terwijl de regering staatsscholen oprichtte en een staatstoezicht instelde. Zelfs trachtte Willem I invloed te krijgen op de opleiding der geestelijkheid, doch deze verzette zich hiertegen zo krachtig, dat de koning ten slotte gedeeltelijk toegaf. **Strijd met de geestelijkheid.**

Unie tussen liberalen en clericalen, 1828.

Deze weifelende houding had grote gevolgen. De *liberalen* in het

Zuiden, die geen vrienden van Willem I waren, omdat ze hem te autocratisch vonden, doch hem in de strijd tegen de geestelijkheid gesteund hadden, wendden zich thans geheel van hem af. Zo kwam in 1828 een *Unie tussen liberalen en clericalen* tot stand, die ten doel had langs wettige weg opheffing van verschillende grieven te verkrijgen.

Weifelende houding van Willem I. Koning Willem wist thans niet meer welke weg te kiezen. Hij gaf in enkele opzichten toe, doch trad in andere gevallen met strengheid op en juist deze halfslachtigheid ondermijnde het gezag van de regering.

Het oproer van 25 Augustus, 1830. Op voorbeeld van de Franse Juli-revolutie brak in Augustus 1830 te Brussel, na de opvoering van de opera *La Muette de Portici*, een oproerige beweging uit, doch een burgerwacht herstelde de orde. De gematigden, die nu de overhand hadden, wilden geen volledige onafhankelijkheid, maar waren tevreden met een bestuursscheiding. Doordat echter de koning, hiervan op de hoogte gesteld door de in het Zuiden populaire prins van Oranje, een beslissing hierover te lang uitstelde, kregen de heftige elementen, versterkt door een menigte toestromende Fransen en Walen, de leiding, zodat de toestand weer verergerde. Nu gaf Willem I aan zijn tweede zoon, Prins Frederik, bevel Brussel te bezetten, doch *na een vierdaagse strijd* mislukte de weinig beleidvolle aanval volkomen.

Groei van de oproerige beweging.

Onafhankelijkheidsverklaring. Deze nederlaag was noodlottig: de Nederlandse troepen trokken naar het Noorden terug en de opstand breidde zich binnen enkele weken over vrijwel geheel Zuid-Nederland uit. Reeds in November 1830 verklaarde een *nationaal congres België onafhankelijk* en sloot tevens het huis Oranje-Nassau van de troon uit.

De mogendheden spreken de scheiding uit, Jan. 1831. Koning Willem had zich intussen gewend tot de vijf grote mogendheden, maar deze hadden ten dele met eigen opstanden te kampen, terwijl Frankrijk natuurlijk voor België was en Engeland tegenover Nederland minder welwillend stond dan in 1814, o. a. wegens de concurrentie in Indië. Vandaar dat ze op een *conferentie te Londen* de onafhankelijkheid van België uitspraken en de scheidingsvoorwaarden vaststelden (Jan. 1831):

1. Nederland krijgt dezelfde grenzen als in 1790.
2. Luxemburg blijft geheel aan Willem I.
3. België moet de helft van de gezamenlijke staatsschuld overnemen.

Willem I nam deze voorwaarden aan, doch het Belgische Congres verwierp ze.

De voorwaarden herzien. Op aandrang van de pas gekozen Belgische koning *Leopold van Saksen-Coburg*, aanstaande schoonzoon van Louis Philippe en bovendien in Engeland zeer gezien, werden deze eerst onherroepelijk verklaar-

de voorwaarden echter gewijzigd ten gunste van België: o. a. zou over Limburg en Luxemburg nader onderhandeld worden.

Nu nam het Belgische Congres ze aan, maar wees Willem I ze af; hij besloot tevens de Belgen door de wapenen tot aanneming van de aanvankelijke regeling te dwingen, daarbij steunend op de krijgshaftige stemming in het Noorden, die aangewakkerd was door de beroemde heldendood van *Van Speyck*. **Van Speyck.**

Pl. 22. **Episode uit de Tiendaagse Veldtocht.**

Naar een plaat uit het Rijksprentenkabinet. De Prins van Oranje is van zijn paard gestegen en geeft bewijs van grote persoonlijke moed, door onder hevig vijandelijk vuur zijn troepen in een dorpsstraat voor te gaan. Let ook op de uniformen en bewapening.

Tiendaagse veldtocht 2—12 Augustus 1831.

De gehele veldtocht duurde slechts *tien dagen*. Het Nederlandse leger, onder de bekwame leding van de Prins van Oranje, drong tussen de beide Belgische legers in en versloeg het ene bij *Hasselt*, het andere bij *Leuven* (vgl. kaart blz. 58). België was overwonnen, maar werd gered, doordat Frankrijk troepen zond, waarop koning Willem, die geen oorlog met Frankrijk wilde, België liet ontruimen. **Interventie van Frankrijk.**

Scheidingsvoorwaarden van Oct. 1831.

Geïmponeerd door het Nederlands krachtsbetoon, wijzigden de mogendheden de scheidingsvoorwaarden nu ten gunste van Willem I (October 1831), zodat

1°. een deel van Limburg met Maastricht aan Nederland kwam,
2°. Willem de Oosthelft van Luxemburg behield, en

3°. België jaarlijks 8.4 millioen gulden van de rente der staatsschuld zou betalen.

Dwang van Frankrijk en Engeland. De Belgen moesten deze voorwaarden wel aanvaarden, doch Willem I weigerde en geraakte daardoor in conflict met *Frankrijk* en *Engeland*. In Engelse en Franse havens werden Nederlandse schepen in beslag genomen, terwijl in 1832 een sterk Frans leger de *citadel van Antwerpen*, die nog steeds door een Nederlandse afdeling onder *Chassé* bezet was, na een heftig bombardement tot overgave dwong. Wel werd in 1833 een wapenstilstand gesloten, maar de definitieve regeling kwam eerst in 1839 tot stand. De scheidingsvoorwaarden bleven dezelfde als in October 1831, alleen zou België slechts *f* 5 millioen in de rente bijdragen (later door een som ineens afgekocht).

De eindregeling van 1839.

Nederland na 1830. *De Belgische opstand schijnt ons land te hebben wakkergeschud.* In de *literatuur* zien we een krachtige vernieuwing en in 't *godsdienstig leven* bezieling in verschillende richtingen. Een aantal zeer strenge Calvinisten trad onder leiding van ds. *De Cock* te Ulrum uit de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze *Afgescheidenen* of *Christelijk-Gereformeerden* werden echter door de regering vervolgd, waarom verschillenden naar Amerika uitweken.

De Afscheiding, 1834.

Economisch leven. In *Twente* begon zich, vooral door toedoen van de Nederlandse Handelmaatschappij, die de aanvoer van katoenen goederen uit België moest missen, en onder voorlichting van de Engelsman *Ainsworth*, uit de oude huisnijverheid een moderne textielindustrie te ontwikkelen, terwijl de Rotterdamse handel en het *Rijnverkeer* toenamen door het gebruik van sleepboten en aken. Ook werd besloten tot drooglegging van de *Haarlemmermeer*. In 1839 werd de eerste spoorlijn, die van *Amsterdam naar Haarlem*, geopend.

Ontevredenheid over Willem I. Ongunstig werkte de Belgische kwestie op de verhouding tussen Willem I en het Nederlandse volk. Eerst had men in het Noorden het optreden van de koning toegejuicht, maar zijn hardnekkige weigering om de scheidingsvoorwaarden aan te nemen, waardoor Nederland jarenlang tot grote uitgaven voor het gemobiliseerde leger gedwongen werd, verwekte veel ontevredenheid en deed het aantal *liberalen* toenemen. De stemming tegenover Willem I werd nog slechter, toen het bekend werd, dat hij in het huwelijk wilde treden met een Katholieke Belgische gravin. Koning Willem gevoelde dat zijn tijd gekomen was: ontmoedigd en geërgerd deed hij in 1840 afstand. Zijn oudste zoon, om zijn goedhartigheid en vriendelijkheid zeer populair, volgde hem op als *Willem II*; hij was meer een bekwaam militair dan staatsman.

Afstand van Willem I, 1840.

Willem II, 1840—1849.

De lening-Van Hall, 1844. Dringend nodig was een verbetering in de toestand der financiën, die vooral door de uitgaven wegens het conflict met België zo slecht geworden waren, dat een staatsbankroet dreigde. In 1844 wist minister

Van Hall een lening van 127 millioen tegen 3% voltekend te krijgen, waardoor de rente van de staatsschuld verlaagd kon worden, wat een aanzienlijke besparing ten gevolge had. Daar bovendien Indië door het Cultuurstelsel (zie beneden) belangrijke sommen opleverde, verbeterde de toestand van de geldmiddelen spoedig.

De liberalen wensten ook een *grondwetsherziening* in democratische geest, doch een voorstel hiertoe van de liberale „*negenmannen*", onder wie *Thorbecke*, werd in 1845 door de conservatieve meerderheid van de Tweede Kamer afgewezen. Hoe het er in het revolutiejaar 1848 toch toe kwam, zal later besproken worden. **Streven naar grondwetsherziening.**

§ 14. De Nederlandse koloniën in de eerste helft der 19e eeuw.

De toestanden in de koloniën, die in 1814 door Engeland teruggegeven werden, waren eerst niet gunstig voor Nederland, omdat de Engelsen ons gezag tegenwerkten en de Engelse kooplui sterk concurreerden. Mede door de oprichting van de *Nederlandse Handelmaatschappij* in 1824 werd de positie van de Nederlandse handel en industrie echter langzamerhand krachtiger, terwijl in hetzelfde jaar een overeenkomst met de Engelse regering o. a. bepaalde dat de Engelsen zich zouden terugtrekken uit *Benkoelen* en *Billiton* en de Nederlanders uit *Malakka*. **Teruggave der koloniën in 1814.** **Verdrag van 1824.**

De eerste jaren leek het of definitief gebroken zou worden met het oude monopoliestelsel van de Oostindische Compagnie ten gunste van het particulier initiatief, zodat de staatsinkomsten alleen uit belastingen zouden bestaan. Maar in 1825 ontketende een prins uit Djokjakarta, *Dipo Negoro*, de *Java-oorlog*, die door generaal *De Kock* na moeilijke strijd pas in 1830 beëindigd werd. **Eerst moderne koers.** **Java-oorlog, 1825—1830.**

Mede om de Indische financiën, die door deze oorlog ontwricht waren, te herstellen, keerde men in 1830 geheel tot de oude koers terug en voerde Willem I het *Cultuurstelsel* van *Van den Bosch* in, dat bovendien belangrijke voordelen voor de Nederlandse schatkist en voor de Handelmaatschappij zou kunnen opleveren. Volgens dit stelsel moest elke dessa $^1/_5$ van de akkers ten bate van de Nederlandse regering bebouwen met producten voor de Europese markt. De tot nog toe betaalde landrente (een soort pacht) zou dan vervallen. De geteelde producten, voor 't grootste deel suiker en koffie, mochten alleen door de Handelmaatschappij naar Nederland vervoerd en door haar bemiddeling verkocht worden. **Het Cultuurstelsel, 1830.**

Het Cultuurstelsel was in beginsel niet slecht, maar werkte door de verkeerde toepassing zeer nadelig voor de inlanders. De Neder- **Misbruiken.**

landse regering, door de Belgische opstand in financiële moeilijkheden geraakt, vroeg telkens meer geld, en sommige Indische ambtenaren, die procenten van de cultures kregen, misbruikten op ergerlijke wijze hun macht door meer dan $^1/_5$ deel van de gronden en dan nog de vruchtbaarste op te eisen. Bovendien liet het gouvernement de landrente

Pl. 23. **Generaal Van den Bosch.**

Naar een schilderij van Corn. Kruseman, aanwezig in het Rijksmuseum. Johannes van den Bosch werd in 1780 te Herwijnen in de Betuwe geboren. Hij ging jong naar Oost-Indië, werd daar officier en klom op tot kolonel, doch vroeg in 1808 tijdens Daendels ontslag. In 1813 werkte hij krachtig mee tot Nederlands bevrijding. In 1818 stichtte hij de Maatschappij van Weldadigheid. Willem I zond hem eerst als Commissaris-Generaal naar West-Indië en daarna als Gouverneur-Generaal naar Oost-Indië (1830—1833). Van 1834—1839 was Van den Bosch Minister van Koloniën, kon daardoor het door hem ingevoerde Cultuurstelsel verder organiseren en Java van de economische overheersing der Engelsen bevrijden. Hij overleed in 1844 in Den Haag. Van den Bosch was een geweldig werker, die zich het herstel van de welvaart van Nederland en koloniën tot doel had gesteld. In karakter en streven past hij geheel bij de „verlichte despoot" Willem I.

bestaan! De Nederlandse regering trok door deze „batig-slot"-politiek jaarlijks grote sommen uit Indië (in totaal meer dan 800 millioen gulden), evenals de Handelmaatschappij. In schrille tegenstelling hiermee stond de armoede van de bevolking op Java, waar sommige streken zelfs door hongersnood geteisterd werden.

Buiten Java bestond het Nederlandse gezag meestal slechts in naam, want het gouvernement bemoeide zich liefst zo weinig mogelijk met de Buitenbezittingen, daar ze gewoonlijk meer kostten dan opbrachten. **Grootte van het Nederlandse bezit.**

De bezittingen in *Amerika*, nl. *Suriname* en de *Westindische eilanden*, ontwikkelden zich niet gunstig. De vroeger zo bloeiende Surinaamse plantages hadden vooral te kampen met gebrek aan geschikte werkkrachten, wat in verband stond met het verbod van slavenhandel en de latere opheffing der slavernij in 1863. **Koloniën in Amerika.**

III. HET TIJDPERK VAN DE VESTIGING DER ITALIAANSE EN DUITSE EENHEID (1850—± 1870).

§ 15. Het Franse Tweede Keizerrijk tot 1860. De Krimoorlog.

De in 1852 keizer geworden *Napoleon III* regeerde in de eerste jaren vrijwel als onbeperkt vorst, maar omdat hij door zijn bestuur de welvaart van het land bevorderde en o. a. Parijs zeer verfraaide, terwijl hij tevens als eerste in Europa een begin maakte met sociale verzekeringswetten, werd hij in Frankrijk spoedig populair. Bovendien vond hij de gelegenheid om evenals zijn grote oom zijn positie en zijn internationaal aanzien door krijgsroem te versterken. **Napoleon III keizer, 1852—1870.**

Czaar *Nicolaas I* deed nl. evenals in 1827 (zie blz. 45) weer een poging om zijn macht op de Balkan uit te breiden en geraakte daardoor in 1853 *in oorlog met Turkije*. De sultan kreeg nu echter steun van *Engeland*, omdat het de uitbreiding van Rusland tot de Bosporus gevaarlijk voor zijn handelsbelangen vond, en van *Napoleon III*, die van revanche voor de nederlaag van 1812 droomde. Een *Frans-Engels* leger landde in 1854 op *de Krim* en veroverde na bloedige veldslagen in 1855 het hardnekkig verdedigde *Sebastopol*. De vreselijke toestanden in de hospitalen werden verbeterd door de verpleegster *Florence Nightingale*. Rusland was uitgeput en Nicolaas' opvolger *Alexander II* stemde toe in de vrede, die in 1856 te *Parijs* tot stand kwam, dus in Napoleons hoofdstad! Hierbij werd o. a. bepaald dat *Roemenië* zelfstandig bestuur zou krijgen. De Russische invloed op het Balkanschiereiland was sterk verminderd. **De Krim-oorlog, 1854—1856.** **Vrede van Parijs, 1856.**

Had de Krimoorlog dus Frankrijks aanzien vergroot, gebiedsuitbreiding verkreeg het in 1859, doordat Sardinië aan Napoleon *Savoye* en *Nice* afstond voor zijn hulp tegen Oostenrijk. **Gebiedsvergroting, 1859.**

Pl. 24. **Keizer Napoleon III.**

Naar een schilderij van Flandrin te Versailles. Charles Louis Napoleon Bonaparte, geb. 1808, was een zoon van Koning Lodewijk Napoleon en Hortense de Beauharnais en werd door het overlijden van zijn broers hoofd der familie. Na de val van Napoleon I leefde hij met zijn moeder in Zwitserland, nam in 1831 deel aan de Italiaanse opstand en deed in 1836 en 1840 vergeefse pogingen om een Bonapartische beweging in Frankrijk in 't leven te roepen. In 1848 werd hij echter president en vier jaar later keizer. Na de débâcle bij Sedan werd hij in 1870 als gevangene naar Wilhelmshöhe gevoerd. Na de vrede ging hij naar Engeland, waar hij in 1873 te Chislehurst overleed.

§ 16. De Italiaanse eenheid.

Italië verbrokkeld. Tevergeefs hadden de Italianen in 1820, 1830 en 1848 gepoogd vrijheid en eenheid te grondvesten; steeds was dit vooral door Oostenrijk verhinderd. **Cavour.** De bekwame Sardinische staatsman *Cavour* echter, die begreep, dat Italië zelf te zwak was, wist zich van buitenlandse steun te verzekeren. In samenwerking met koning *Victor*

Emmanuel II bracht hij eerst belangrijke hervormingen in Sardinië tot stand en daarna wist hij door Sardinische troepen te laten deelnemen aan de Krimoorlog Frankrijk en Engeland gunstig te stemmen.

De oorlog met Oostenrijk. 1859.

In de oorlog tegen Oostenrijk, die in 1859 uitbrak, kreeg Sardinië dan ook hulp van Napoleon III en behaalde het Frans-Italiaanse leger een overwinning bij *Solferino*, waardoor Lombardije bevrijd werd.

Pl. 25. **Cavour.**

Graaf Camillo Benso di Cavour, geb. 1810 te Turijn, was eerst officier, doch moest zich wegens zijn liberale ideeën op zijn landgoed terugtrekken. Hij reisde veel en bezocht o.a. Engeland. Dat versterkte zijn moderne politieke en economische denkbeelden. In 1848 werd hij lid van de Kamer en nam deel aan de nationale beweging. Koning Victor Emmanuel II benoemde hem in 1852 tot eerste minister en sedert werkte Cavour tot zijn dood in 1861 onvermoeid voor de eenheid van Italië. Op dit portret komt het zelfbewuste en intelligente van de grote Italiaanse staatsman goed uit.

Getroffen door de ellende van dit slagveld stichtte de Zwitser *Henri Dunant* het *Rode Kruis*. Uit vrees voor inmenging van andere mogendheden ten gunste van Oostenrijk en omdat door de woelingen in Italië de positie van de paus bedreigd werd, wat de Franse Katholieken hun keizer kwalijk namen, sloot Napoleon nog in 1859 met Oostenrijk vrede. Hierdoor kwam wel *Lombardije* aan Sardinië, doch Venetië bleef nog Oostenrijks. Sardinië stond *Savoye* en *Nice* voor de geboden hulp aan Frankrijk af, zoals het vóór de oorlog beloofd had,

13. De Italiaanse eenheid.

De jaartallen geven het ogenblik der vereniging aan.
In 1860 aan Frankrijk afgestaan.
Grens van Italië in 1870.
1866, 1870 en 1919 bij Italië.

Voortgang der eenheidsbeweging.

Hoewel Napoleon zich terugtrok, zette de eenheidsbeweging door. *Parma*, *Modena*, *Toscane* en het Noorden van de Kerkelijke Staat verenigden zich met Sardinië, terwijl door de tocht van de vrijheidsheld *Garibaldi* met zijn schare „roodhemden" het huis Bourbon in

Zuid-Italië ten val gebracht werd. Cavour liet thans het Oostelijk deel van de Kerkelijke Staat bezetten, waardoor de verbinding met Napels tot stand kwam en de eenheid in hoofdzaak gevestigd was. *Victor Emmanuel II* werd tot *koning van Italië* uitgeroepen in 1861, het sterfjaar van de grondlegger van het nieuwe rijk, Cavour. **Het Koninkrijk Italië, 1861.**

Nog ontbraken de aloude hoofdstad *Rome* en *Venetië*. Italië verwierf het laatste gebied reeds in 1866, door Pruisen steun te verlenen in een oorlog tegen Oostenrijk (vgl. blz. 72), maar een aanslag van Garibaldi met de zijnen op Rome werd door Franse troepen in 1867 bij *Mentana* **De voltooiing van de Italiaanse eenheid: Venetië, 1866,**

Pl. 26. **Eindelijk het goede been in de laars.**
Naar een plaat in Punch van 17 November 1860. Garibaldi past Victor Emmanuel een laars (Italië, naar de vorm!).

verijdeld. Doch nauwelijks had Napoleon III in 1870 wegens de Frans-Duitse oorlog zijn troepen uit Rome teruggetrokken, of Victor Emmanuel liet de stad bezetten. Pius IX weigerde echter de nieuwe toestand te erkennen en een schadeloosstelling aan te nemen. Dit geschil, de *Romeinse kwestie*, zou nog lang onopgelost blijven. **Rome, 1870.**

In hetzelfde jaar dat de wereldlijke macht van de paus verdween, vermeerderde zijn kerkelijk gezag, daar toen *het Vaticaans concilie* de *pauselijke onfeilbaarheid* als dogma van de Rooms-Katholieke kerk aanvaardde. Volgens dit leerstuk heeft de paus de gave om in geloofszaken niet te kunnen dwalen. Reeds vroeger, bij de *encycliek „Quanta cura"* (1864), had Pius IX een strenge veroordeling uitgesproken over verschillende liberale denkbeelden. **Pauselijke onfeilbaarheid, 1870.**

§ 17. De strijd om de hegemonie in Duitsland.

Optreden van Bismarck, 1862. De Duitse eenheid, die in 1848 in democratische geest niet tot stand had kunnen komen, zou onder hegemonie van Pruisen en in conservatieve geest gevestigd worden door de bekwame en wilskrachtige staatsman *Otto von Bismarck*. In 1862 werd deze door de Pruisische

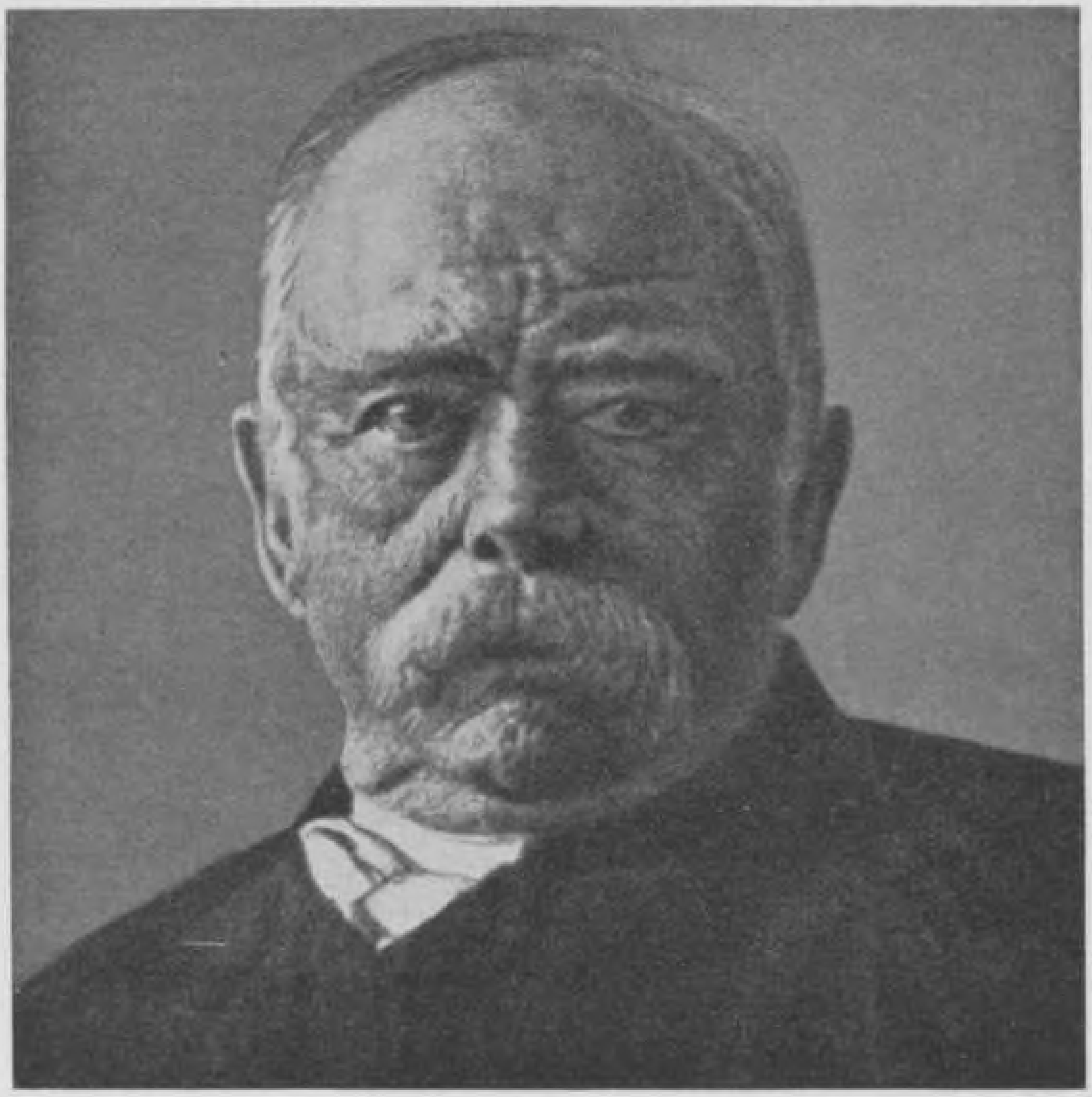

Pl. 27. **Otto von Bismarck.**

Otto von Bismarck, geb. in 1815 te Schönhausen bij Maagdenburg, was eerst rechterlijk ambtenaar, doch leefde later als grondbezitter in Pommeren. Als *voorstander van een krachtig monarchaal gezag* was hij *tegen democratie en parlementair stelsel*. Hij werd in 1852 Pruisisch gezant in Frankfort bij de Bondsdag en daarna in Petersburg en Parijs, in 1862 eerste minister en had sedert tot 1890 de leiding in Duitsland. Na zijn aftreden woonde hij op Friedrichsruhe, waar hij in 1898 overleed. Uit bovenstaand portret blijkt duidelijk het zelfbewuste en energieke van de IJzeren Kanselier.

koning *Wilhelm I* (1861—1888), die wegens een poging tot legerversterking in botsing met de volksvertegenwoordiging geraakt was, tot minister-president benoemd. Bismarck zag in, dat Oostenrijk de leiding van Pruisen wilde verhinderen, terwijl hij bovendien wilde, dat de

14. Duitsland en Oostenrijk omstreeks 1866.

Grenzen van de Duitse Bond in het begin van 1866.
Door Pruisen in 1866 geannexeerd gebied.
Door Oostenrijk in 1866 aan Italië afgestaan.
Aanvallen in 1864 en 1866.

Conflict met Kamer. koning de baas zou blijven over de volksvertegenwoordiging. Daarom zette hij ondanks felle tegenstand van het Huis van Afgevaardigden de legerhervorming door.

Deense oorlog, 1864. In 1864 geraakten *Pruisen en Oostenrijk* in oorlog met *Denemarken* over het door de Deense koning bestuurde *Sleeswijk-Holstein*. Na dappere tegenstand moesten de Denen voor de overmacht zwichten en bij de vrede niet alleen Holstein, maar ook het voor een deel echt-Deense Sleeswijk afstaan.

Oorlog met Oostenrijk, 1866. Weldra ontstond er onenigheid tussen *Pruisen* en *Oostenrijk* over het lot van de beide hertogdommen en dit leidde in 1866 tot de door Bismarck voorziene oorlog. Oostenrijk werd in deze strijd bijgestaan door bijna alle andere Duitse staten, Pruisen door *Italië*. Bismarck had zich er van verzekerd, dat Frankrijk voorlopig neutraal zou blijven. Napoleon III hoopte nl. na onderlinge verzwakking van Pruisen en Oostenrijk als bemiddelaar op te treden en gebiedsuitbreiding in Zuid-West-Duitsland te verwerven. Dit plan mislukte echter, daar de Pruisische generaal *Moltke* de Oostenrijkers bij *Königgrätz* zo beslissend versloeg, dat keizer Frans Jozef de gematigde vredesvoorstellen van Bismarck dadelijk aannam.

Vrede van Praag, 1866. De *vrede van Praag* in 1866 bracht de volgende veranderingen in de kaart:

Grenswijzigingen. 1°. *Pruisen* lijfde o. a. *Sleeswijk-Holstein* en *Hannover* in.

2°. *Italië* kreeg *Venetië*.

3°. De *Duitse Bond* werd *opgeheven*.

4°. Er kwam een krachtige *Noordduitse Bond* van alle Duitse staten ten N. van de Main en onder leiding van Pruisen.

Gevolgen: a. Oostenrijk. De gevolgen waren belangrijk:

1°. Met de *invloed van Oostenrijk in Duitsland en in Italië* was het *afgelopen*.

2°. Verzwakt, moest Oostenrijk de Hongaren autonomie geven: bij de *Ausgleich* werd de Donau-monarchie in twee delen gesplitst, die tegenover het buitenland één staat bleven (kaart blz. 107).

b. Pruisen. 3°. *Pruisen* vormde nu *één aaneengesloten geheel*, lag *aan de Noordzee* en had i. p. v. Oostenrijk de *hegemonie in Duitsland*.

4°. De *macht van de Pruisische koning* tegenover de volksvertegenwoordiging was door de successen zeer versterkt.

c. Frankrijk. 5°. Het *aanzien van Napoleon III* had een deuk gekregen. Frankrijk voelde zich op zijn vooraanstaande plaats in Europa bedreigd door het sterke Pruisen. Dit leidde tot een nieuwe oorlog.

§ 18. Het Tweede Keizerrijk na 1860. De Frans-Duitse Oorlog.

Na 1860 begon de geluksster van Napoleon III te dalen. Wegens de afbrokkeling van de Kerkelijke Staat ten gevolge van zijn hulp aan Sardinië had hij de steun van de Katholieken verloren, en tevergeefs zocht de autocraat nu toenadering tot de liberalen. Bovendien was hij in zijn buitenlandse politiek verre van gelukkig. **Daling van Napoleons aanzien.**

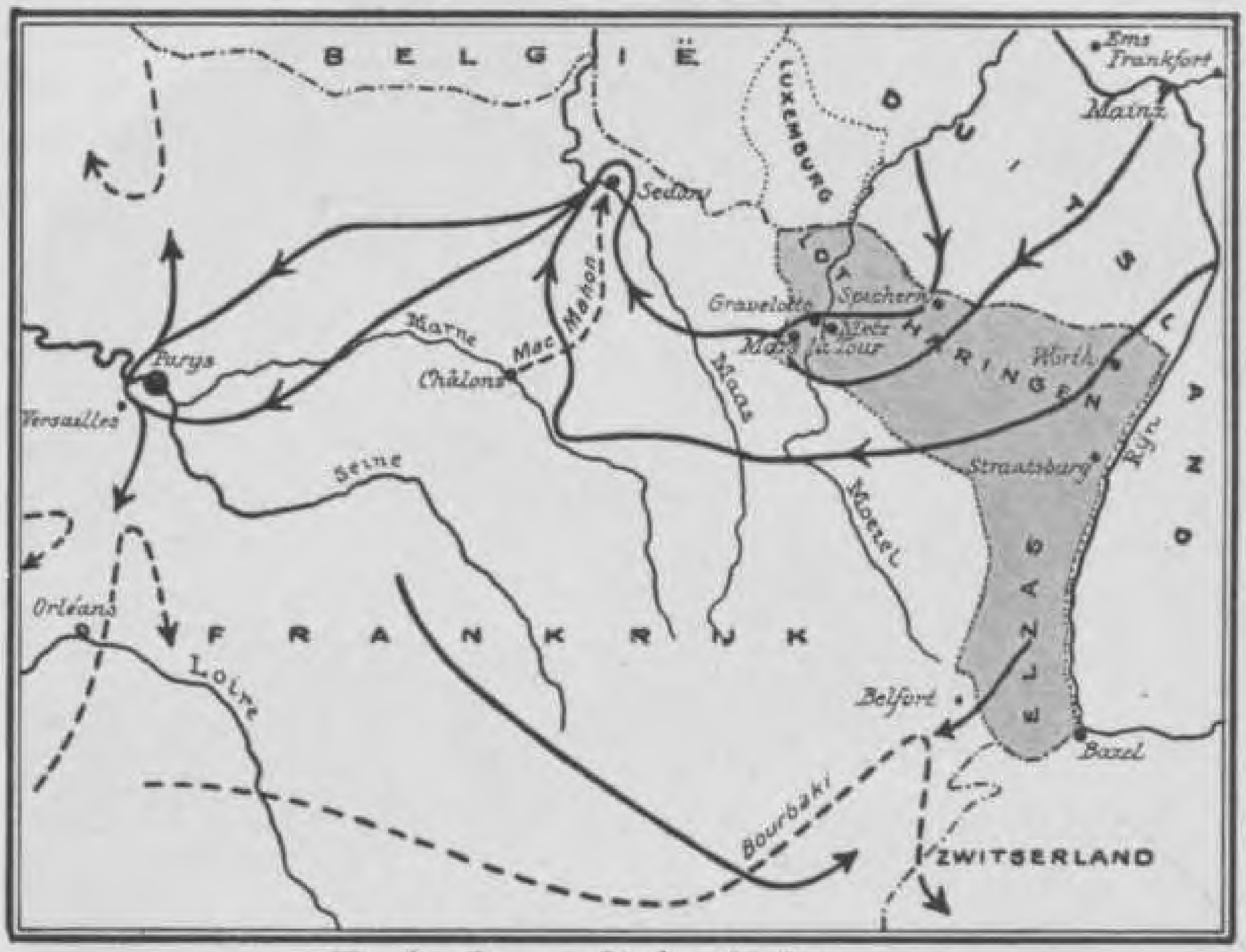

15. De Frans-Duitse Oorlog.
Duitse aanvallen.
Tocht van MacMahon om Bazaine te ontzetten. en pogingen der Fransen tot ontzet van Parijs.
Door Frankrijk afgestaan gebied.

Een poging om in het verre *Mexico* invloed te krijgen faalde jammerlijk. Gebruikmakend nl. van een burgeroorlog in de Verenigde Staten (zie § 32) zond hij ter wille van Franse schuldeisers troepen naar Mexico en wist er in 1864 *Maximiliaan van Oostenrijk* tot keizer te verheffen. Deze ondervond echter heftige tegenstand, en toen na afloop van hun Burgeroorlog de Verenigde Staten op grond van de Monroeleer ontruiming van Mexico eisten, moest Napoleon toegeven. Maximiliaan werd nu door zijn tegenstanders overwonnen en in 1867 gefusilleerd. **Mexicaans avontuur, ± 1865.**

Tijdens het Pruisisch-Oostenrijkse conflict toonde zich Bismarck in staatsmanskunst verre de meerdere van Napoleon, en in 1867, toen de **Echecs tegen Pruisen.**

Franse keizer *Luxemburg* van Willem III trachtte te kopen, was het weer Bismarck, die door een bedreiging met oorlog het plan deed mislukken. Velen in de omgeving van Napoleon hoopten daarom, toch eenmaal in een oorlog Pruisen te vernederen. De binnenlandse toestand trachtte men te verbeteren door in 1870 de regering in liberale geest te wijzigen.

Pl. 28. **Uitroeping van het Duitse keizerrijk op de 18e Januari 1871 te Versailles.** Naar een schilderij van Werner. Op de verhoging keizer Wilhelm, naast hem de groothertog van Baden, die een „Hoch" op de keizer uitbrengt. Achter hem staat de kroonprins. Voor de estrade Bismarck, die de proclamatie heeft voorgelezen; naast hem Moltke.

Aanleiding tot de Frans-Duitse oorlog. De aanleiding tot de oorlog werd een opvolgingskwestie in Spanje, waar na een revolutie de kroon in 1870 werd aangeboden aan *Leopold van Hohenzollern*, een bloedverwant van de Pruisische koning. Dit verwekte grote onrust in Frankrijk, omdat het dan tussen de rijken der Hohenzollerns ingesloten zou worden, evenals vroeger tussen die der Habsburgers. Hoewel Leopold voor de aangeboden waardigheid bedankte, ontstonden er toch nog geschillen, waardoor de oorlog uitbrak, die zowel Bismarck als vele Franse machthebbers verlangd

hadden. Pruisen had de steun van de Zuidduitse staten, Frankrijk stond alleen.

De Duitsers, uitstekend aangevoerd door *Moltke*, sloten het Franse hoofdleger onder *Bazaine* na bloedige gevechten te *Metz* in en dwongen daarna *Mac-Mahon*, die Bazaine zou ontzetten, tot capitulatie te *Sedan*, waarbij ook Napoleon III gevangen genomen werd. **De Frans-Duitse oorlog, 1870—1871.**

Het keizerrijk werd hierop ten val gebracht en *de republiek uitgeroepen*. Onder leiding van de grote redenaar *Gambetta* begon thans een volksoorlog tegen de Duitsers, maar *Parijs*, dat ingesloten was, kon niet ontzet worden en Bazaine gaf zich te Metz met zijn gehele leger aan de vijand over. Eind Januari 1871 moest ten slotte ook Parijs capituleren. **Frankrijk een republiek.**

Spoedig daarna werd *de vrede te Frankfort* gesloten, waarbij Frankrijk *Elzas-Lotharingen* afstond en zich verplichtte tot betaling van *vijf milliard francs*. **Vrede van Frankfort, 1871.**

De Frans-Duitse oorlog had gewichtige gevolgen. **Gevolgen van de oorlog.**

1. Een belangrijk, door Bismarck voorzien en gewenst gevolg, was *de voltooiing van de Duitse eenheid*: nog gedurende het beleg van Parijs werd in 1871 in de spiegelzaal te Versailles de stichting van *het Duitse Keizerrijk* afgekondigd en Wilhelm I tot Duits keizer uitgeroepen. **Het Duitse Keizerrijk.**

2. *De Italiaanse eenheid* werd in 1870 voltooid (zie blz. 69). **Rome.**

3. In *Frankrijk* werd *de Derde Republiek* uitgeroepen. Na de ellende van het beleg ontstond bovendien in Parijs een volksopstand, waardoor het bestuur in handen kwam van een grotendeels uit socialisten bestaande gemeenteraad of *commune*. Vandaar dat deze opstand ook *de Commune* genoemd wordt. Na twee maanden van verbitterde strijd, waarbij vreselijke verwoestingen in Parijs aangericht werden, wist de regering de Communards te overwinnen. **De Derde Republiek.** **De Commune, 1871.**

4. Het ongelukkigste gevolg was wel het blijvende wantrouwen tussen Frankrijk en Duitsland en in verband daarmee de steeds sterkere bewapening, die door andere landen nagevolgd werd. **Sterke bewapening.**

§ 19. Nederland gedurende het tijdperk van Thorbecke (1848—± 1870).

Onder invloed van de buitenlandse revoluties in 1848 werd Willem II „in 24 uur van conservatief liberaal" en benoemde een commissie tot grondwetsherziening met als voorzitter *Thorbecke*. De door deze commissie ontworpen en door de Staten-Generaal aangenomen grondwet van 1848 *beperkte de koninklijke macht en vergrootte de volksinvloed op de regering*, zodat Nederland een *parlementair bestuurde constitutionele monarchie* werd. **De grondwetsherziening van 1848.**

16. *Nederland omstreeks 1860.*

De bisdommen van 1853 zijn onderstreept, het aartsbisdom dubbel.
Spoorwegnet voor 1860, o. a. de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij en de Nederlandse Rijnspoorwegmaatschappij.
Lijnen volgens de wet van Hall (1860) ontworpen (Staats-Spoorwegen).
Lijn van de Nederlandse Centraal Spoorwegmaatschappij, waarvoor in 1860 concessie werd verkregen.

De voornaamste wijzigingen waren:

1. De instelling van *ministeriële verantwoordelijkheid*: de ministers zijn niet meer dienaren des konings, maar voor hun regeringsdaden verantwoording schuldig aan de volksvertegenwoordiging.

2. De *Tweede Kamer* krijgt bij het recht van initiatief de belangrijke rechten van *amendement*, *interpellatie* en *enquête*; de *Eerste Kamer* krijgt het recht van *interpellatie*.

3. De *Tweede Kamer*, de *Provinciale Staten* en de *Gemeenteraden* worden *rechtstreeks gekozen*, de *Eerste Kamer door de Provinciale Staten*.

4. Het *kiesrecht* wordt uitgebreid.

5. Het *koloniaal bestuur* komt onder toezicht der Kamers.

6. Volkomen *godsdienstvrijheid*; *vrijheid van drukpers* en *van vereniging en vergadering*.

De nieuwe beginselen werden nu nader uitgewerkt, vooral door Thorbecke, aan wie *Willem III*, die zijn vader na diens plotseling overlijden te Tilburg in 1849 was opgevolgd, de vorming van een ministerie opdroeg. **Willem III, 1849—1890.** Thorbecke regelde door een *provinciale wet* en een *gemeentewet* de verhouding van het rijk tot de onderdelen zó, dat deze een grote mate van *autonomie* verkregen, een onmisbare voorwaarde voor werkelijke volksinvloed. **Provinciale en gemeentelijke autonomie, 1850.**

Bij zijn hervormingen steunde Thorbecke op de *liberalen*, terwijl de *conservatieven* en dikwijls ook de streng Calvinistische *anti-revolutionnairen* zijn tegenstanders waren. **Partijen.** De leider dezer laatsten, *Groen van Prinsterer*, noemde zich anti-revolutionnair, omdat hij zich keerde tegen het „ongeloof" van de Franse revolutie; ook noemde hij zich christelijk-historisch, omdat hij in de Bijbel en ook in de geschiedenis Gods openbaring erkende. De *Katholieken* verleenden Thorbecke hun steun, o. a. omdat ze aan hem de vrijheid voor de ontwikkeling van hun kerk dankten.

Deze vrijzinnige opvatting van Thorbecke werd de oorzaak van zijn val als minister. **De April-beweging, 1853** Na de grondwet van 1848, die aan de kerkgenootschappen het recht van vrije organisatie waarborgde, stelde de paus in 1853 het aartsbisdom Utrecht en vier bisdommen in. Dit gaf het sein tot een felle Protestantse actie, die door de conservatieven handig gebruikt werd om hun politieke tegenstander ten val te brengen. Een grote adresbeweging tegen de nieuwe organisatie werd op touw gezet en in April 1853 bood een deputatie de koning te Amsterdam een verzoekschrift aan, waarbij Willem III, die niet van Thorbecke hield, zeer welwillend antwoordde. Thorbecke diende hierop het ontslag van het ministerie in, dat de koning onmiddellijk aannam. Het nieuwe conservatieve ministerie slaagde er echter niet in van de paus enige wijziging van de kerkelijke regeling te verkrijgen.

Later verrichtte Thorbecke opnieuw belangrijk werk als leider van zijn tweede ministerie (1862—'66; blz. 79), maar hij werd tot aftreden gedwongen door onderlinge verdeeldheid der liberalen, o. a. over de **Liberale verdeeldheid.**

Indische politiek. Verscheidene jongere liberalen waren nl. van mening, dat belangrijke hervormingen in de koloniën ingevoerd moesten worden — *Multatuli's Max Havelaar* had velen tot nadenken gebracht —

Pl. 29. **Thorbecke.**

Naar een steendruk van Canelle in 1866. Johan Rudolf Thorbecke, geboren in 1798 te Zwolle, studeerde te Leiden in de rechten en in de letteren en werd reeds in 1825 hoogleraar in het staatsrecht te Gent. Na de Belgische omwenteling benoemde de regering hem tot professor te Leiden, waar hij het staatsrecht in liberale geest doceerde en de leidsman van vele jongeren werd. Zijn denkbeelden bleken duidelijk uit het werk *Aantekening op de Grondwet*, dat in 1839 verscheen. Nadat Thorbecke in 1840 tot lid van de Staten-Generaal gekozen was, trachtte hij zijn theorieën in practische voorstellen om te zetten. De grondwet van 1848, in hoofdzaak zijn werk, en de latere maatregelen gedurende zijn drie ministeries stempelen hem tot de grootste Nederlandse staatsman in de 19e eeuw. Thorbecke was een man van vaste beginselen, geweldige werkkracht en onverzettelijk karakter. „Een hoekige, magere, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten". (Schimmel).

terwijl Thorbecke vond, dat er vooreerst in Nederland zelf nog genoeg te verbeteren viel. Toch zou reeds in 1870 door minister *De Waal* het Cultuurstelsel opgeheven worden.

De onenigheid onder de liberalen versterkte de invloed van de conservatieven en ook van Willem III, die naar een krachtig monarchaal gezag streefde. Vandaar dat juist na Thorbeckes aftreden heftige conflicten tussen de Koning en de in meerderheid nog liberale Tweede Kamer ontstonden, vooral nadat Napoleon III van Willem III in beginsel toestemming tot de *verkoop van Luxemburg* aan Frankrijk verkregen had, waarop een oorlog met Pruisen dreigde uit te breken (vgl. blz. 74). De meerderheid in de Tweede Kamer verwierp nu de begroting van de minister van buitenlandse zaken, *Van Zuylen*, omdat hij zich te veel bemoeid zou hebben met de Luxemburgse kwestie, die Nederland eigenlijk niet aanging. Willem III koos partij voor zijn minister en ontbond de kamer. De liberalen keerden versterkt uit de strijd terug, maar nog liet de koning, ondanks duidelijke blijken van afkeuring, zijn ministers niet gaan. Eerst nadat in 1868 de begroting van Van Zuylen opnieuw verworpen werd, gaf Willem III eindelijk toe en ontsloeg het ministerie. Hiermee had het parlementaire stelsel gezegevierd en was beslist, dat de ministers in het vervolg in overeenstemming met de meerderheid van de Tweede Kamer zouden moeten regeren.

Strijd om het parlementair stelsel, 1866—1868.

De Luxemburgse kwestie, 1867.

In de periode na 1848 besteedde de regering ook aandacht aan de geestelijke ontwikkeling. De *schoolwet van 1857*, die de wet van 1806 verving, verbeterde het lager onderwijs; aangezien ze echter aan het beginsel hiervan niets veranderde, stelde ze de anti-revolutionnairen diep teleur: de openbare school bleef neutraal, en bijzondere scholen, waar het onderwijs geheel gegeven kon worden in overeenstemming met de leer van een bepaald kerkgenootschap, moesten ook voortaan door de ouders zelf bekostigd worden. De *wet op het Middelbaar Onderwijs* (1863), van *Thorbecke*, bracht de oprichting van een technische school te Delft en van talrijke H.B.S.-en, waar veel jongeren een moderne opleiding kregen, die voor hogere functies in bedrijven onmisbaar was.

Onderwijs. L.O.-wet 1857.

M.O.-wet, 1863.

Dit bedrijfsleven had zich in vergelijking met het overige West-Europa nog weinig ontwikkeld. De grote opbloei na 1870 werd echter mede mogelijk gemaakt door maatregelen in déze periode. Zo ging Nederland in navolging van Engeland over tot algehele *vrijhandel*. Een *post- en telegraafwet* (1850) verbeterde het berichtenverkeer (eerste postzegels). De dringend noodzakelijke *uitbreiding van het spoorwegnet* over alle provincies werd mogelijk door een wet van minister *Van Hall* (1860), waarbij de staat de lijnen zou aanleggen en particulieren ze zouden exploiteren. Nu werden o. a. spoorbruggen over de grote rivieren gebouwd. *Thorbecke* weer zorgde er in 1863 voor,

Economisch leven.

Vrijhandel.

Verkeer.

dat Amsterdam en Rotterdam rechtstreeks verbinding met de zee zouden krijgen, resp. door het *Noordzeekanaal* en de *Nieuwe Waterweg*.

Thorbecke † 1872. Reeds 73 jaar oud, werd Thorbecke voor de derde maal leider van een ministerie, maar na een jaar, in 1872, stierf de grote staatsman, aan wie Nederland zo veel verschuldigd is.

IV. INDUSTRIËLE BLOEI, MODERN IMPERIALISME EN GEWAPENDE VREDE (± 1870—1914).

§ 20. Karakter van het tijdperk.

Hoofdkenmerken. De tweede helft van de 19e eeuw — beter nog: de tijd van ± 1860 tot 1914 — wordt in zeer sterke mate beheerst door een voordien *ongekende ontwikkeling van wetenschap, techniek en bedrijfsleven*; of een ongekende

Optimisme. *vooruitgang*, zoals men het met voorliefde noemde. Kenmerkend voor deze „eeuw van de machine" was de rotsvaste overtuiging dat de haast fabelachtige groei van wetenschap en techniek de mensheid ook beter en gelukkiger zou maken.

Zelfbewuste levensdurf en gretige levenshonger. Daarnaast worden we getroffen door een *krachtige, zelfbewuste ondernemingslust*, een *hartstochtelijk verlangen naar kennis* en een intense belangstelling voor *het reële*, voor de tastbare werkelijkheid.

„Impressionistisch", realistisch en individualistisch. In 't algemeen dus vormt een *opnemende* (of „impressionistische"), *realistische* en *individualistische* geesteshouding het kenmerk van deze jaren, die de bekroning vormen van de *liberale*, *kapitalistische* maatschappij.

Kentering ± 1900. Omstreeks 1900 zien we echter een kentering: de verzadiging komt, de overweldigende hoeveelheid nieuwe indrukken wordt langzamerhand verwerkt, en nieuwe krachten gaan zich aftekenen. Tegenover het vroegere: onbeperkte vrijheid en individualisme — op economisch gebied dus staatsonthouding en particulier initiatief — komt een meer collectivistisch gevoel naar voren, een besef van *een integrerend onderdeel te zijn in een groter geheel*; tegenover de in de eerste plaats opnemende en vooral op het zintuiglijk waarneembare ingestelde mentaliteit begint zich een meer „*expressionistische*" en *idealistische* levensopvatting baan te breken, die getuigen wil van een vooropgezet standpunt.

Meer „expressionistisch", idealistisch en collectivistisch.

A. Wetenschap en techniek.

a. Wetenschap. *a.* In 1859 legde *Darwin* met zijn vermaarde werk „On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the

Evolutieleer. struggle for life" de grondslag van de *evolutieleer* (het denkbeeld dat het meer ingewikkelde overal ontstaat uit het meer eenvoudige). Overal achtte

men deze leer op van toepassing, b.v. in de geologie, in de geschiedenis, ja ook op ethisch, godsdienstig en sociaal gebied, en zeer verbreid waren dan ook werken die evolutieleer en materialisme populariseerden, zoals van de Duitsers Haeckel (± 1880) en Büchner (Kraft und Stoff, 1855, 20e druk 1900).

Zo meende Haeckel in 1889 in „Über die Welträtsel": „Alles Leben ist Entwickelung, die Naturgesetze dieser Entwickelung sind geklärt. Anorganisches und Organisches, Materie und Geist sind eine Einheit,

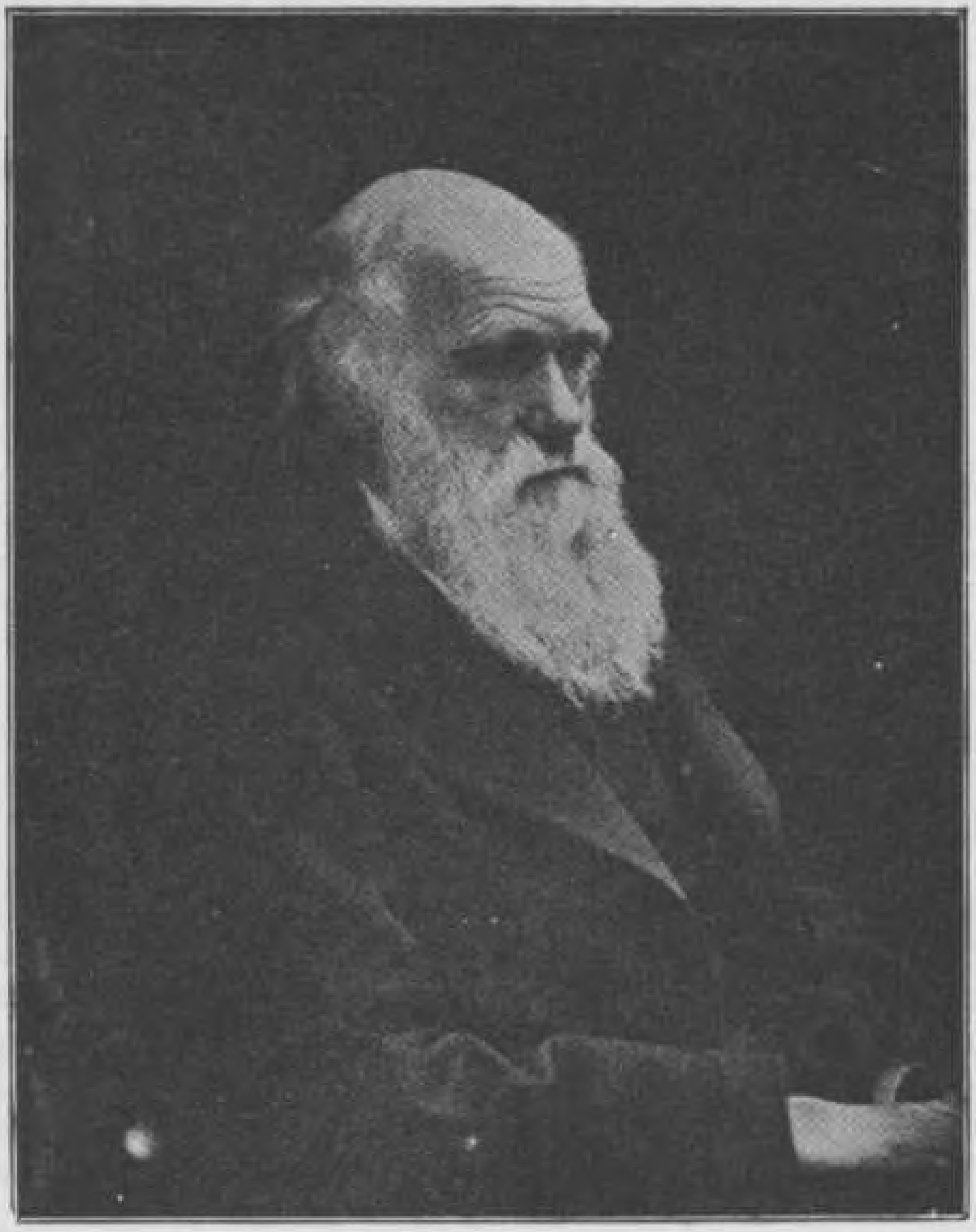

Pl. 30. **Charles Darwin.**

Charles Darwin (1809—1882) studeerde medicijnen en natuurwetenschappen, nam deel aan een wetenschappelijke expeditie naar Zuid-Amerika en de Galapagos-eilanden in de Grote Oceaan en leefde daarna op zijn landgoed in Kent. Zijn financiële onafhankelijkheid maakte het hem mogelijk zich geheel aan zijn biologische onderzoekingen te wijden. Na zijn beroemd boek van 1859 verschenen nog vele wetenschappelijke werken van zijn hand.

die Entstehung des Geistigen ist ein erweisbarer Vorgang der Urzeit, nirgends ist für den forschenden Verstand noch ein Rätsel vorhanden das der religiösen Metaphysik Platz zu lassen scheint"; en een der meest geliefde leuzen van de Nederlandse popularisator Moleschott was: „Zonder phosphor geen gedachte".

Natuurwetenschappen de leiding, b.v. de electriciteitsleer.

De natuurwetenschappen gaven de toon aan, en het sterkst trekt wel de aandacht de geweldige vlucht van de electriciteitsleer, gebaseerd op het werk van *Volta*, *Ampère*, en vooral de ontdekking van de electro-magnetische inductie door *Faraday* in 1831. Baanbrekend voor de verdere ontwikkeling waren de onderzoekingen van *Maxwell*, die reeds in 1864 de analogie bewees tussen electro-magnetische golven en het licht. Naast de electriciteitsleer noemen we in deze korte aanduiding nog slechts *Robert Mayer's* wet van het behoud van arbeidsvermogen ('42), *Mendelejeff's* periodiek systeem der elementen ('69), de ontdekkingen op het gebied van de radioactiviteit door het *echtpaar Curie* in 1895 en de zo zegenrijke groei van de medische wetenschap met haar strijd voor desinfectering en hygiëne, haar bacteriologische ontdekkingen, zoals van *Pasteur* (± '70) en *Koch* (± '80), en haar moderne chirurgie (chloroform, Röntgenstralen, '95).

Medicijnen.

Ook in de geesteswetenschappen openbaarde zich duidelijk de geest van de tijd: empirie, rationalisme en materialisme.

De kentering van ± 1900.

Na 1900 begon men echter nieuwe wegen te zoeken, ook in de natuurwetenschappen, en verschillende van de meest onaantastbaar lijkende axioma's der 19e eeuw werden omvergeworpen door figuren als *Lorentz*, *Bohr*, *Einstein* en *Planck*. Op biologisch terrein getuigde het werk van *De Vries* en het weer naar voren komen van de bijna vergeten Tsjechische monnik *Mendel* († '84) van het streven naar verdieping en verfijning. Typerend was eveneens de verschuiving van de exacte wetenschappen naar terreinen waar veel meer irrationele en immateriële factoren werkzaam zijn, zoals b.v. de *psychologie*, waarbij in 't bijzonder *Freud* vermeld moet worden, en de *sociologie*. Ook de filosofie kreeg nu weer grotere betekenis (*Nietzsche*, *Bergson*), terwijl we in de *theologie* orthodoxe leerstellingen en een opnieuw bezielde scholastiek merkbaar terrein zien winnen (vgl. blz. 91). Kortom: ook in de wetenschap een verschuiving van het *meer observeren van het afzonderlijke feit* naar het *meer vooropstellen van de alles omvattende hypothese*.

b. Techniek.

b. De techniek ging met reuzenschreden vooruit. Zo werd ± 1860, o. a. door *Sir Henry Bessemer*, de fabricage van staal op grote schaal mogelijk gemaakt (b.v. de stalen Eiffeltoren, '89). Zo begon eveneens pas na '50 de geweldige opbloei van de intercontinentale scheepvaart (opening van het *Suez-kanaal* in '69) en van het spoorwegverkeer ('70 de eerste grote tunnel, de *Mont-Cenis*; de eerste *Pacific-spoorweg* in de V.S. in '69). De eerste *trans-atlantische telegraafkabel* werd gelegd in 1856 (de telegraaf zelf dateert van ± '35, vgl. blz. 40), de *telefoon* in '78 door *Edison* en *Bell* uitgevonden, waarna de *radio* voor het eerst in 1898 door *Marconi* toegepast werd. Aan *Edison*, de grootste uitvinder van de moderne tijd, danken we ook de electrische gloeilamp en de grammofoon (± '80). In dezelfde tijd (± '55—'85) ontstonden vele kantoor- en landbouwmachines, ook b.v. naaimachines en conserveringstechniek; vrijwel alles in de Verenigde Staten, waar men ook op grote schaal tot *gewapend beton* en *ijzerskeletbouw* overging. De *rotatiepers* (1875) maakte dagbladoplagen van honderdduizenden exemplaren mogelijk, waardoor de *krant* een ongekende invloed in alle bevolkingslagen kreeg.

Staal, Verkeer, Electriciteit, o. a. telefoon, radio, gloeilamp, grammofoon. Kantoor- en landbouwmachines. Pers.

Chem. industrie. (o. a. synth. kunstmeststoffen).

De *moderne chemische industrie* kwam op, in 't bijzonder in Duitsland, waarbij men op steeds groter schaal de vroegere afvalstoffen van de kolenindustrie ging verwerken, o. a. tot aniline of koolteerverfstoffen, tot explosieven en tot synthetische kunstmeststoffen. Chemici als *Bayer*

(± '75, zie ook blz. 99) en *Liebig* (± '55) zijn hier de wegbereiders; Liebig in de landbouwscheikunde, waarvan we de onschatbare betekenis enigszins kunnen beseffen, als we bedenken, dat zonder haar een voldoende voedselvoorziening van de zo sterk toenemende bevolking onmogelijk zou zijn. Met de ontwikkeling van de *electrotechniek*, vooral in Amerika en in Duitsland (men denke aan figuren als *Edison* en *Siemens*, welke laatste in 1867 de eerste practisch bruikbare electromotor construeerde) begon men ook op grote schaal de waterkracht, „de „witte steenkool", te exploiteren. Naast „stoom en stroom" deed nog een derde moderne mechanische beweegkracht zijn intree: de verbrandingsmotor, en wel in 't bijzonder de benzinemotor (uitgevonden door *Benz* en door *Daimler*, ± '85) en de

Electrotechniek.

Moderne waterkracht.

Verbrandingsmotor.

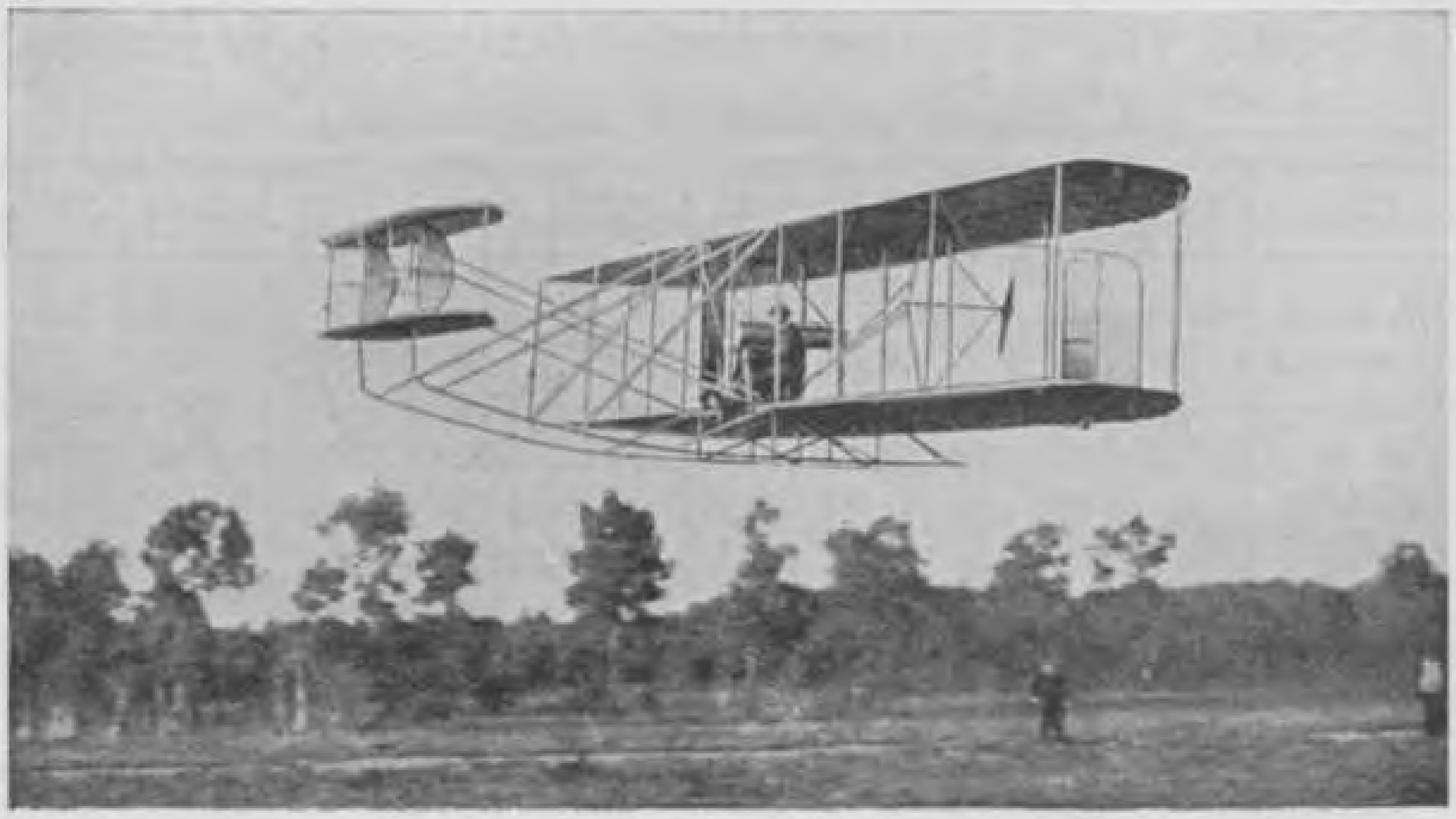

Pl. 31. **Vliegmachine van Wright.**

Naar een foto genomen tijdens één van Wright's eerste grote vluchten te Pau in Frankrijk. Orville Wright overleed in 1948. Hij is één van de weinige uitvinders die enigszins beloond werden voor hun prestaties: in 1903 werd zijn eerste toestel, waarbij hij bij gunstige wind 42 mijl kon vliegen, aangekocht door het Amerikaanse leger voor 225 000 dollar.

dieselmotor (*Diesel*, ± '95), de eerste vooral ter voortdrijving van *auto* en *vliegtuig* (*gebr. Wright*, 1903); een voorloper was een gasmotor van *Lenoir* in 1860. Daarmee kregen het *raffineren van aardolie* (± 1860), *vulcaniseren van rubber* (al van 1839, door de Amerikaan *Goodyear*) en de *luchtband* (1888 door *Dunlop*) hun waarde voor auto en *fiets* (van ± '60, ± '85 in zijn tegenwoordige vorm). De fotografie (*Daguerre*, 1839) had tegen 1900 al vrij grote verbreiding gevonden. De *film*, de „cinematograaf", is in '94 uitgevonden door *Edison* en in '95 practisch bruikbaar gemaakt door de *gebr. Lumière*. Electriciteit, auto, vliegtuig, film en radio kregen echter pas werkelijk betekenis na de eerste Wereldoorlog.

Weer nieuwe verkeershervormingen.

Fotografie

Film.

B. Het bedrijfsleven.

Phenomenale groei.

Van grote betekenis was dit alles voor de *ontwikkeling van het bedrijfsleven. Van 1870—1913* nam de kolenproductie toe met 470 %, de ruwijzerproductie met 550 % (in de V.S. 1750, in Duitsland 1200 %), de staalproductie met 4000 %, de oliewinning met 5000 %, de intercontinentale graanexport met 500 %; *van 1890—1913* het *volume* van de buitenlandse handel in Engeland met 100, in Duitsland met 175, in de V.S. met 300, in Nederland met 525, in Argentinië met 975, en in Japan met 2300 %; *van 1879—1919* de in de V. S. verdiende lonen met 1000 % (bevolkingstoename inbegrepen). Zie verder de bijgaande staatjes.

1. Steenkoolproductie (in millioenen ton).

1700	1800	1850	1870	1913	1921	1929	1932	1940	1951
Gr. Br. 3	10.1	49	112	292	166	262	212	227	226
Frankrijk	0.8	4.4	13.2	40	28	53	46	43	53[2])
Duitsl.	0.3	6.7	26.4	190[1])	114	177	115	183	137[3])
Ver. St.	0.2	8	33	517	459	552	326	464	522[4])
Nederl.			0.1	1.9	3.9	11.6	12.8	13	12.4
Rusl.			0.7	36	8.5	42	65	165	280
Japan				14	26	34	28	51	46
Wereld	11.6	81.4	214	1214	971	1333	961	1364	1520

[1]) met bruinkool erbij 277. [2]) Frankrijk — Saargebied (16). [3]) West-Duitsland + Saargebied. [4]) 624 in 1947!

2. Ruwijzerproductie (in millioenen ton).

	1800	1850	1870	1913	1921	1929	1932	1939	1951[2])
Gr. Br.	0.2	2.3	6.1	10.4	2.7	7.7	3.6	6.9[1])	9.9
Frankrijk	0.1	0.6	1.2	5.2	3.4	10.4	5.5	7.4	8.8[3])
Duitsl.	0.0	0.4	1.3	16.6	8.6	15.3	5.3	18.2[1])	13.1[4])
Ver. St.	0.0	0.6	1.7	31.5	17.0	43.4	8.9	32.4	64.1
Nederl.						0.3	0.2	0.3	0.5
Rusl.	0.2	0.2	0.4	4.6	0.1	4.3	6.2	15.2	22.0
Japan				0.2	0.7	1.1	1.0	2.6[1])	3.2
Wereld	0.5	4.6	12.1	78.8	37.8	98.6	39.6	96.8	127.2

[1]) in '38. [2]) staal resp. 15.9 9.8 16.2 (Saar 2.6) 95.5 0.5 31.3 7.5 195. [3]) Frankrijk — Saargebied (2.4). [4]) West-Duitsland + Saargebied.

Tabel 1—4 in hoofdzaak naar S. N. Prokopowicz, l'Industrialisation des pays agricoles et la structure de l'économie mondiale après la guerre de 1914—'18.

3. Tonnage van de koopvaardijvloot (in millioenen bruto ton).

1700	1800	1842	1870	1913	1921	1929	1932	1939	1951
Gr. Br.	1.85	2.8	5.7	18.7	19.6	20.2	19.7	18.0	18.5
Frankrijk	0.25	0.7	1.1	2.2	3.6	3.4	3.6	2.9	3.4
Duitsl.	0.15	0.5	1.0	5.1	0.7	4.1	4.2	4.5	1.0[1])
Ver. St.	1	2.1	4.2	5.4	17.0	14.4	13.4	11.9	27.5[2])
Ned.		0.3	0.4	1.3	2.2	2.9	2.0	3.0	3.2
Rusland		0.25	0.4	1.0	0.4	0.4	0.7	1.3	2.2
Italië		0.5	1.0	1.5	2.65	3.3	3.4	3.5	2.9
Noorw.		0.3	1.1	2,5	2.6	3.2	4.2	4.8	5.8
Japan				1.5	3.5	4.2	4.3	5.6	2.1
Wereld	4.0	9.4	16.0	47.0	62.0	68.1	69.7	69.5	87.2[3])
Zeilsch.	4.0	9	12.95	3.9	3.1	1.7	1.3	1.0	
S.S. M.S.		0.37	3.05	43.1	58.9	66.4	68.4	68.5	

[1]) West-Duitsland. [2]) waarvan 11 in reserve. [3]) Panama 3.6.

4. Indexcijfers kosten levensonderhoud van een arbeidersgezin in Parijs 1850—1910; 1900 = 100.

	1850	1870	1880	1890	1900	1910
Lonen	51	71	82	92	100	110
Kosten van een onveranderde levensstandaard	85.5	103	110	103	100	104
Koopkracht van het loon; reëel loon	59.5	69	74.5	89.5	100	106

5. Aantal leerlingen op scholen van V. H. en M. O. in Nederland [1]).

Cursussen	1865—'66	'80—'81	'95—'96	'10—'11	25'—'26	'37—'38	1948 —'49
HBS[2]) B en AB	1187	3182	4463	9449	10249	26055	31077
waarvan meisjes	0	43	254	622	4836	5639	8280
A-onderw [3])	144	109	118	1620	6266	7793	7146[4])
3-j. HBS	68	994	2370	3572	2456	1072	712
M.-meisjes scholen		929	1311	1688	2822	2784	
Lycea				73	7342	14594	32422
Gymnasia	1214	1718	2495	3497	6670	9221	10834
Alle scholen V.H.M.O.	2499	6932	10757	18899	44805	60019	83605
Bijzondere	144 [5])	317 [5])	260 [5])	2451	17733	28834	45328

[1]) alleen dagonderwijs; middelb. handelsavondonderwijs b.v. 20545 in 1938.
[2]) 5 j. cursus, ook gecomb. A en B. [3]) incl. A-afdelingen. [4]) 1947/48.
[5]) excl. bijz. gymnasia.

Techniek en interne organisatie. Zo efficiënt mogelijk wordt het bedrijf georganiseerd, o.a. door verdere *mechanisatie* — in de Duitse ijzergieterij verwerkte b.v. één arbeider in 1860 26.3 ton ruw ijzer tegen 400 ton in 1913 — door *„standaardisering" of normalisatie*, door vervaardiging van *serieartikelen* in grote massa's, door een *lopende band* met streng doorgevoerd *„Taylor-system"* en door bewerking van vroeger waardeloze *nevenproducten*. De betekenis van de *reclame* blijkt o. a. wel hieruit dat in 1927 de dagbladen in de V. S. 252 millioen verdienden met de verkoop en 724 millioen met advertenties, terwijl een slagzin als „Zeg het met bloemen" na '21 in drie jaar tijds de omzet van de New-Yorkse bloemisten verdubbelde.

Trustvorming. Aangezien in 't algemeen de kostprijs daalt door *uitbreiding van de productie*, ontstonden langzamerhand de *reuzenbedrijven*, de grote *concerns*, waarbij óf concurrerende bedrijven tot een fusie in één min of meer straf geleide *trust* gedwongen werden, óf wel met de mededinger(s) een meer of minder losse belangengemeenschap (*pool* of *kartel*) werd aangegaan. In een uitgebreid autarkisch geheel, zoals b.v. de V. S., waar, vooral door de hoge invoerrechten, de eigen industrie de markt nagenoeg beheerst, konden machtige concerns dikwijls *monopolieposities* bereiken, waartegen anti-trustwetten meestal weinig hielpen, daar de ondernemers zich er gemakkelijk, o. a. door z.g. *holding-companies*, aan konden onttrekken.

Invloed van de banken. Ontzaglijke kapitalen moesten in deze gigantische ondernemingen geïnvesteerd worden, en daardoor wisten de credietgevers, veelal de *banken*, zich dikwijls een machtige invloed achter de schermen te verschaffen. Ook vele kleine spaarders namen hun aandeeltje in de steeds in aantal groeiende *N.V.'s*, bij welker ontwikkeling dus duizenden belang kregen.

C. Modern imperialisme en gewapende vrede.

Modern imperialisme. De *uitbreiding der bedrijven* maakte ook vergroting van de afzet nodig. Langzamerhand raakten echter de bestaande afzetgebieden verzadigd, zodat nieuwe gebieden gezocht moesten worden. Hetzelfde gold voor grondstoffen en kapitaalbelegging. Zo ontstond, na ± 1880, het moderne, economische imperialisme, waaronder men verstaat *het streven naar uitbreiding van gebied, vooral het verwerven van koloniën, in hoofdzaak ten bate van handel, industrie en kapitaal.* Mede door dit moderne imperialisme — ook de ongekende ontwikkeling van het verkeer hangt er ten nauwste mee samen — werden in steeds sterker mate de landen economisch van elkaar afhankelijk en de vroegere regionale economieën *tot één grote wereldeconomie versmolten.*

Steeds onafscheidelijker raakte het wel en wee van de gehele mensheid daardoor met elkaar verbonden.

In Europa ontstond een steeds sterker bewapening. Doordat na 1870 Frankrijk revanche wilde nemen op Duitsland, Rusland steeds scherper tegenover Oostenrijk kwam te staan wegens de Balkan, en ten slotte na 1900 Duitsland Engelands wereldheerschappij begon te bedreigen, kwamen er gaandeweg twee partijen tegenover elkaar, nl. *Duitsland* en *Oostenrijk* aan de ene en *Frankrijk*, *Rusland* en *Engeland* aan de andere kant. **Gewapende vrede.**

D. Sociale vernieuwing.

Het eind van de 19e en de eerste drie decennia van de 20e eeuw kan men dus wel de klassieke periode van het grootkapitalisme noemen, en de karakteristieke liberale leuzen, zoals „*laissez faire*", *zo weinig mogelijk staatsbemoeiing*, *zo groot mogelijke individuele vrijheid* (voor de stemgerechtigden!), *particulier initiatief*, de „natuurlijke" *struggle for life* uiteindelijk ook voor de gehele maatschappij het beste, hadden nog weinig van hun overtuigingskracht verloren. **In hoofdzaak nog: grootkapitalisme en klassiek liberalisme.**

De nadelen zag men over 't algemeen niet, nl.: **Schaduwzijden v. h. 19e eeuwse liberalisme.**

1°. Door het censuskiesrecht had alleen de gezeten burgerij, *de bourgeoisie*, *politieke rechten*, al wilde zij geleidelijk de census verlagen.

2°. *Ook economisch* bestond de vrijheid in de practijk alleen voor de economisch sterkere, *de ondernemer*. Beroofd van de, zij het slechts zeer geringe, bescherming van de gildenmaatschappij der vroegere eeuwen, hadden de arbeiders het in het begin van de industriële ontwikkeling bitter slecht (vgl. § 7 en 27).

3°. *De van oudsher bestaande maatschappij* met haar vaste, goddelijke normen en haar gebondenheid, zoals die b.v. tot uiting kwam in de beslotenheid van het dorp, de kleine stad, de gilden, raakte in ontbinding en in haar plaats trad — o. a. door de mechanisatie — *een maatschappij waarin ieder maar voor zichzelf moest zorgen*, onder voor velen wel uiterst zware omstandigheden. Ook de toenemende ontkerkelijking van samenleving en staat was een sprekend voorbeeld van dit verdwijnen der oude beslotenheid.

Doch ook hier zien we omstreeks 1900 de eerste tekenen van een kentering, doordat het ongebreidelde kapitalisme zich in veler ogen tot een al te gigantische macht dreigde te ontwikkelen, maar vooral doordat bovengenoemde groepen van verdrukten en ontwortelden hun plaats onder de zon gingen opeisen. Niet slechts aan de bourgeoisie was immers de welvaart van deze jaren, vooral na **De kentering van ± 1900.**

Opkomst van nieuwe groepen; hun verlangens.

± '95, ten goede gekomen, maar ook aan lagere klassen. Niet alleen het begin van modern comfort, maar ook kennis en ontwikkeling begonnen zich langzamerhand te verbreiden (vgl. tabel 4 en 5; ook blz. 119).

In de meeste partijen ontstonden invloedrijke *linkse groeperingen*, die langzamerhand veel van hun idealen, zoals algemeen kiesrecht (of nagenoeg algemeen), sociale wetgeving ten behoeve van de economisch zwakkeren, progressieve belastingen en openbare nutsbedrijven in de partijprogramma's opgenomen wisten te krijgen. Daarnaast begonnen ook de *vakverenigingen* — in allerlei schakering — op de achtergrond machten van betekenis te worden, terwijl de *socialistische partijen* sterk opkwamen. In de volgende 4 punten kunnen we deze nieuwe krachten het beste behandelen.

a. Vooruitstrevende liberalen.

a. De vooruitstrevende liberalen, ook radicalen genoemd, die ter wille van een — gematigde — sociale wetgeving niet aarzelden van het liberale principe van staatsonthouding af te wijken.

b. De verjongde Christelijke partijen.

b. Van de vooruitstrevende kerkelijke groepen gingen sommigen nog verder, en wel in de richting van een *organische maatschappijleer*, een ordening van het gehele maatschappelijke leven in min of meer zelfstandige corporaties, een soort moderne gildenmaatschappij, met afwijzing zowel van de ongelimiteerde vrijheid van het oude liberalisme als van de ordening van staatswege in socialistische stelsels. Nu, met *de zo duidelijke verjonging in de Christelijke partijen omstreeks 1900*, begonnen zij vastere vorm aan te nemen, waarbij voor de Rooms-Katholieke sociale denkbeelden de encycliek *Rerum novarum* van Paus Leo XIII (1891) van grote betekenis was. Het groeiend kerkelijk verweer tegen de liberale denkbeelden leidde tot *heftige conflicten*, waarbij vooral de *schoolstrijd* de gemoederen in beroering bracht. Niet altijd werd deze strijd door de liberalen gewonnen; een bewijs temeer, dat de 19e eeuwse denkbeelden terrein begonnen te verliezen.

c. Vakbeweging.

Groei van de vakverenigingen en strijd voor rechtsgelijkheid.

Langzamerhand ontstonden ook de vakverenigingen; in Engeland, waar immers de industrie zich het eerst ontwikkeld had, reeds in de eerste helft van de 19e eeuw, in andere landen meest na ± 1870. Zo werd in Engeland in 1868 het eerste *nationale congres* van „trade-unions" gehouden (na een mislukking ± '35) en in '71 het *stakingsrecht* erkend. In Frankrijk ontstond pas in 1902 de grote overkoepelende organisatie, de C(onfédération) G(énérale du) T(ravail), maar reeds in '65, tijdens Napoleon III, was het stakingsverbod opgeheven. In Duitsland begonnen ± '65 de vakverenigingen; *in Nederland* ontstond in 1871 de eerste landelijke arbeidersorganisatie, het Alg. Ned. Werklieden Verbond. *De confessionele vakbeweging* begon zich in de jaren '90 op grotere schaal te organiseren en kreeg o. a. in België en Nederland grote betekenis. De andere vakbonden, meest als neutrale begonnen, oriënteerden zich al gauw in *socialistische richting*. Alleen de machtige Engelse trade-unions bleven nog lang sterk afkerig van het dogmatische Marxisme. Hoe sterk de groei van de vakbeweging was blijkt wel uit de volgende cijfers: in '68 telden de Engelse trade-unions 155.000 leden, en in 1912 4 millioen; in Duitsland de „Freie Gewerkschaften" in

1891 275 000, en in 1912 2.5 millioen. In 1904 in Frankrijk de C.G.T. echter pas 15 000, en hetzelfde ledental in 1910 de A(merican) F(ederation of) L(abour).

Strijd voor algemeen kiesrecht.

Een zeer belangrijk programmapunt bij het streven naar rechtsgelijkheid was natuurlijk ook het *algemeen kiesrecht*. Ook hiervan enkele jaartallen:

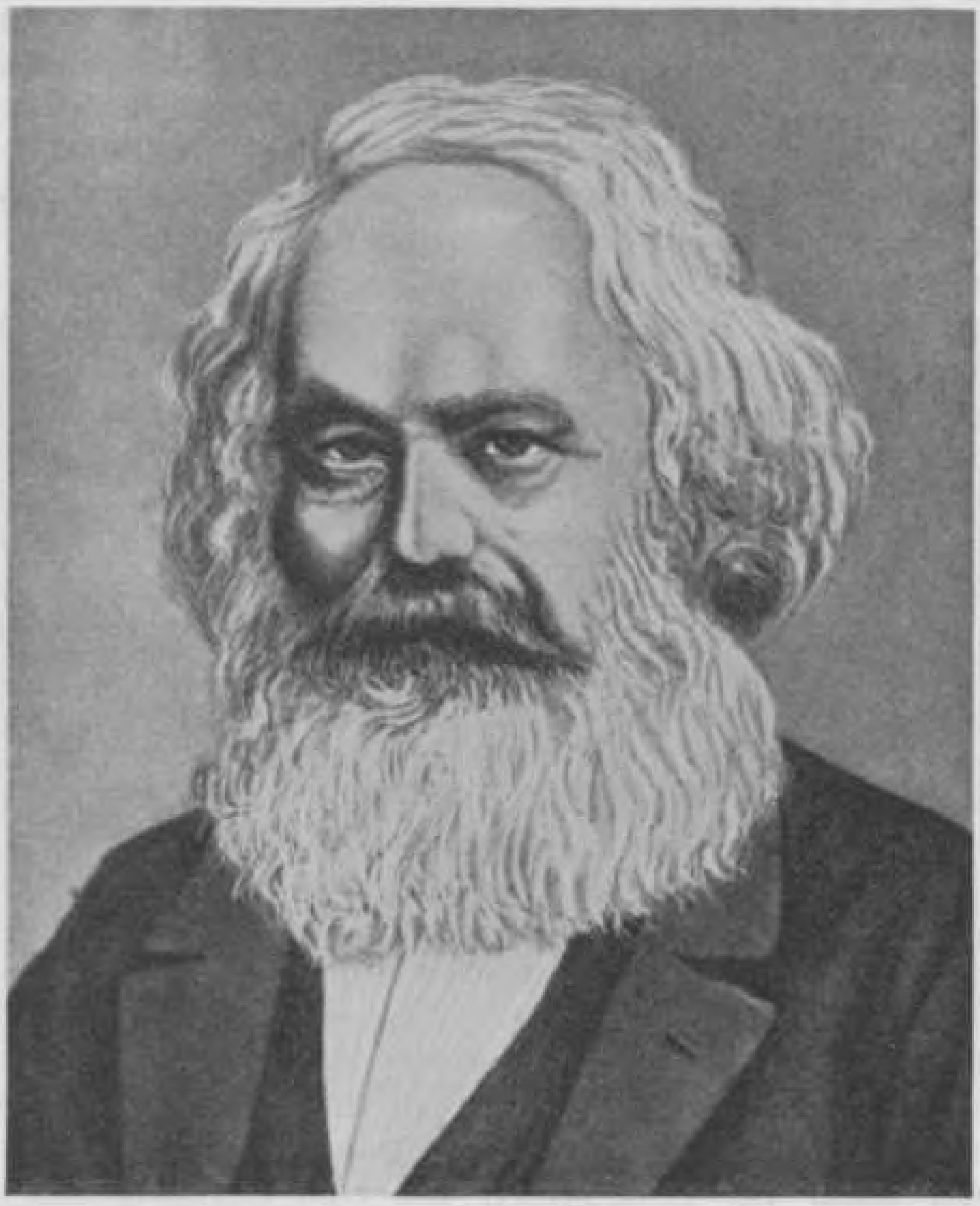

Pl. 32. **Karl Marx.**
Karl Marx (1818—1883) was de zoon van een advocaat te Trier, die uit een rabbijnenfamilie stamde, maar tot het Christendom was overgegaan. Evenals Jaurès werd Marx doctor in de philosofie. Wegens zijn politieke denkbeelden woonde hij een groot deel van zijn leven buiten Duitsland, o. a. in Parijs en later in Londen. Hij is de grondlegger van het wetenschappelijke socialisme en van de internationale arbeidersbeweging. Zijn hoofdwerk was *Das Kapital.*

in *Frankrijk* was het reeds in 1848 ingevoerd, en ook tijdens Napoleon III bleef het gehandhaafd, terwijl de *Duitsers* het in 1867 en '71 van Bismarck kregen — waarmee echter nog allerminst de democratie verzekerd was. In *Engeland* en *Nederland* ging het geleidelijk. In het eerste land kregen in 1867 de geschoolde arbeiders stemrecht tot ten slotte in 1919 het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. In Nederland gebeurde dit resp. 1896 en 1917.

Begin der sociale wetgeving. Naast dit bereiken van de volkomen gelijkheid voor de wet was ook in sterke mate aan de groei van de vakbeweging te danken de ontwikkeling der *sociale wetgeving*, waarvan de kinderwetten in 1833 in Engeland het oudste voorbeeld waren (vgl. blz. 52). Groot-Brittannië was ook op dit gebied uiteraard de anderen vooruit, en reeds omstreeks 1850 vindt men er in vele bedrijven een 10-urige werkdag, terwijl in die tijd ook een arbeidsinspectie werd ingesteld. Het vasteland volgde na een 40-tal jaren. In Frankrijk werd in '74 de kinderarbeid beperkt, in Duitsland in '89 fabrieksarbeid beneden 12 jaar verboden. Nederland kreeg zijn eerste kinderwet in '74 (verbod van fabrieksarbeid beneden 12 jaar — in theorie), maar men begon er pas ernst mee te maken toen in '89 de grondslag werd gelegd voor de arbeidsinspectie. De 10-urige werkdag werd hier ± 1910 algemeen.

Ook *sociale verzekeringen* begon men langzamerhand in te voeren. Het grondigst gebeurde dit door Bismarck, zodat Duitsland sinds 1889 een sluitend systeem van ziekte-, ongevallen-, invaliditeits- en ouderdomsverzekeringen bezat. Het eerste land waar dergelijke wetten, in 't bijzonder een ongevallen- en een ouderdomsverzekering, ingevoerd waren, was het Frankrijk van Napoleon III. *Nederland* kreeg zijn eerste sociale verzekering in 1899. In Engeland kwamen ze pas vanaf 1908. *Het verst in deze ontwikkeling* waren twee landen die wel eens het arbeidersparadijs genoemd werden, *Australië* en *Nieuw-Zeeland*, waar b.v. al omstreeks 1900 de 48-urige werkweek regel was.

d. Socialisme. De ontevredenheid met het bestaande werkte ook de verbreiding van het *socialisme* krachtig in de hand. Vooral het *Marxisme* met o. a. de *leer van de klassenstrijd* en de „uitbuiting" van het „proletariaat" door de kapitaalbezitters kreeg in tegenstelling met de theorieën der vroegere Franse socialisten — behalve tijdelijk die van Louis Blanc, zie blz. 48 — sterk vat op de arbeiders, althans op het Europese vasteland.

Volgens de leer van de klassenstrijd, door *Karl Marx* en *Friedrich Engels* reeds in 1848 verkondigd in het *Communistisch Manifest*, strijden in de loop der geschiedenis overheersende en overheerste klassen met elkaar (zo patriciërs — plebejers; adel — derde stand; „bourgeoisie" — „proletariaat"), waarbij *onvermijdelijk* de eersten op den duur het onderspit delven. De bestaande kapitalistische maatschappij wordt door steeds heftiger crises ondermijnd, zodat het proletariaat, dat zich internationaal organiseren moet („Proletariërs aller landen, verenigt U!"), de heersende klasse door een revolutie kan overwinnen en een dictatuur kan instellen om de *productiemiddelen aan de gemeenschap* te brengen en dan de ideale maatschappij te verwezenlijken.

Bij de Marxisten ontstond verdeeldheid: *anarchisten* onder *Bakoenin* scheidden zich af. Ook herzagen sociaal-democratische theoretici Marx' leer in gematigde richting (*revisionisme*), terwijl de partijen deelnamen aan verkiezingen om ook langs parlementaire weg hervormingen te verwezenlijken. Daartegenover handhaafde de *communistische linkervleugel* streng de leer van Marx, wat na 1900 tot het ontstaan van *afzonderlijke communistische partijen* leidde.

E. Godsdienst. Kunst.

a. Godsdienst. Rationalisme. *a.* Zoals in alle uitingen van het cultuurleven zette ook in het godsdienstige de lijn van vroeger tijden zich voort. Het *rationalisme*, reeds in de 18e eeuw onder intellectuelen de overheersende geestesrichting, verbreidde zich met

de triomfen der natuurwetenschappen en met de uitbreiding van het onderwijs in bredere kringen. De gepopulariseerde evolutieleer deed bij velen de mening postvatten dat de wereld „vanzelf" was gegroeid en *ondermijnde nu ook* het deïstische geloof in God als schepper. Verscheidenen wendden zich van de kerken af. Ook waren er die minder ver gingen en vooral op grond van zedelijke overtuiging bleven hechten aan een ondogmatisch, redelijk Christendom boven geloofsverdeeldheid. De *moderne Protestantse theologie*, speciaal in Duitsland en Nederland, werd in haar historische critiek op de Bijbel steeds radicaler.

De kentering van ± 1900.

Maar aan de andere kant handhaafden zich de kerken, en omstreeks 1900, met de bovengenoemde kentering naar het irrationele, *herwonnen religieuze krachten invloed*, b.v. ook in het socialisme.

Pl. 33. **G. H. Breitner: „Regen en wind".**
Typisch voorbeeld van impressionisme. Geschilderd omstreeks 1900.

b. Kunst. Realisme.

b. In de jaren van 1860—'70 had de langzamerhand vervlakte en verstarde romantiek plaats moeten maken voor een jonge, frisse stroming, het *realisme*; een beweging die zo waarachtig mogelijk, zonder enige zoetelijke of bombastische romantisering, *zonder enige bijbedoeling of strekking*, de realiteit wilde weergeven, de werkelijk levende realititeit, die men voor veler gevoel nu pas in zijn ware gedaante had leren kennen, in zijn volle schoonheid, of in zijn barre hardheid. Beslissend was de loutere vreugde om de *zo intens mogelijke beroering der zintuigen*. In 't bijzonder was dit het geval bij het z.g. *impressionisme*, waarbij de kunstenaar de *indruk* van één bepaald moment zo volkomen mogelijk tracht vast te leggen, als een uiterst gevoelige plaat.

Impressionisme.

In vele landen kwam de kunst tot hoge bloei, maar ook nu weer was het „le génie francais", met zijn in de loop van eeuwen en eeuwen zo uiterst verfijnde aanvoelingsvermogen, dat de toon aangaf. Zo, na *de school van*

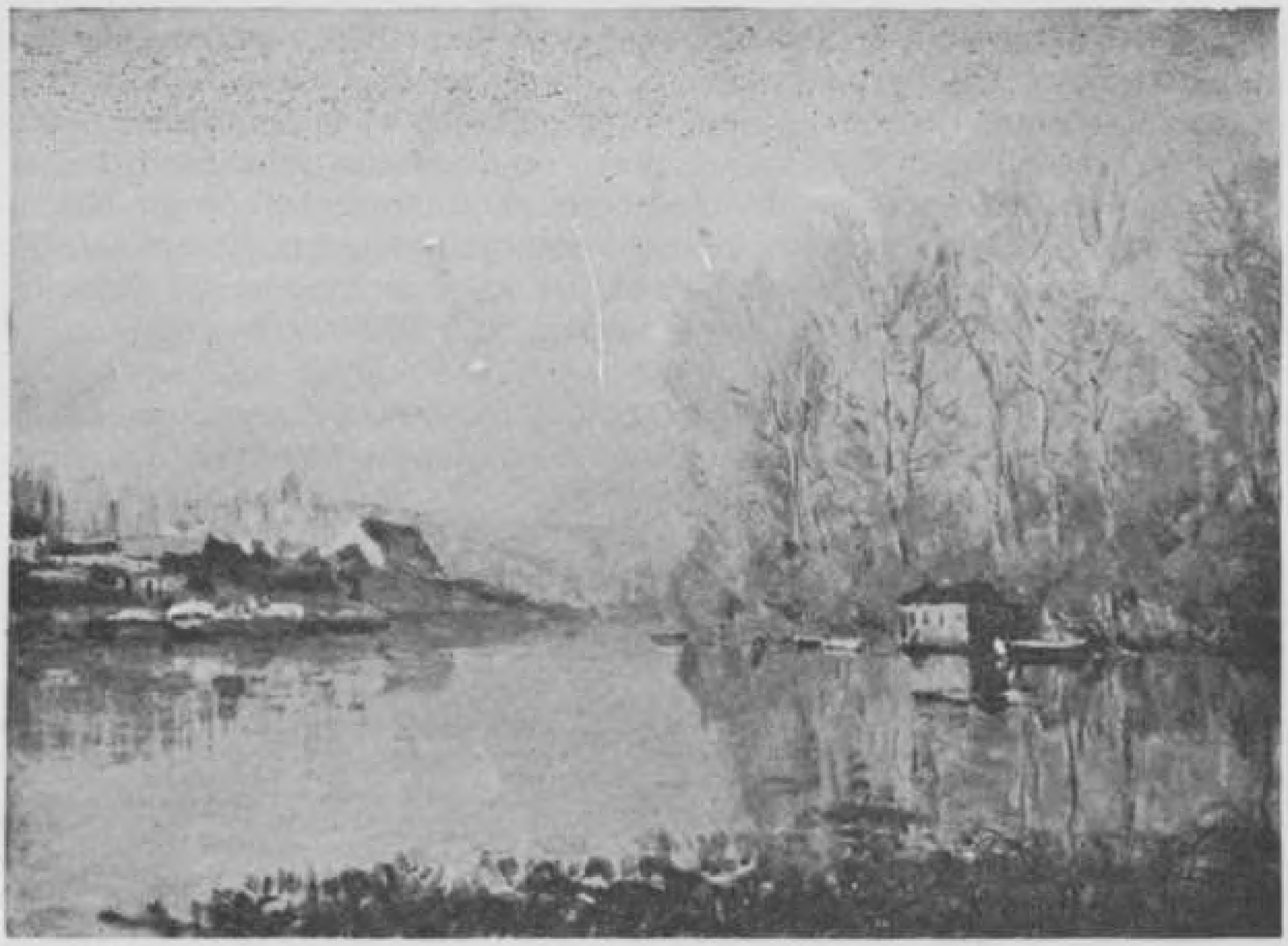

Pl. 35. **Bougival in de herfst.**

Door A. Sisley, Fransman van Engelse afkomst. Geschilderd omstreeks 1875. Voorbeeld van fijn afgestemd rustig impressionisme (vgl. ook pl. 33).

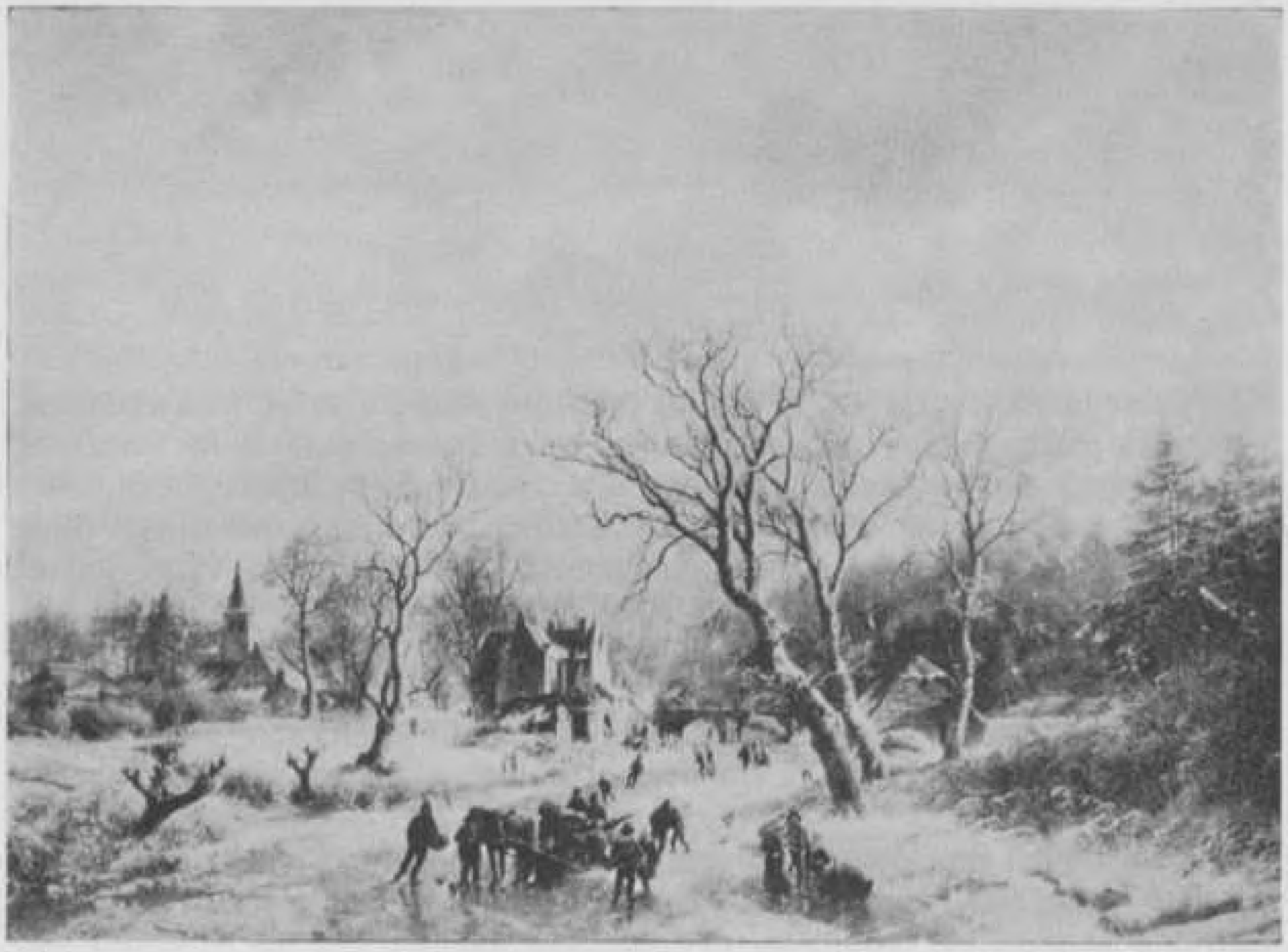

Pl. 34. **Winterlandschap.**

Door B. C. Koekkoek, een indertijd geliefd Nederlands schilder uit de Romantiek (1803—'62). Minutieus natuurgetrouwe wijze van schilderen. De voorstelling is „romantisch", schilderachtig, „mooier" dan het gewone dagelijks leven.

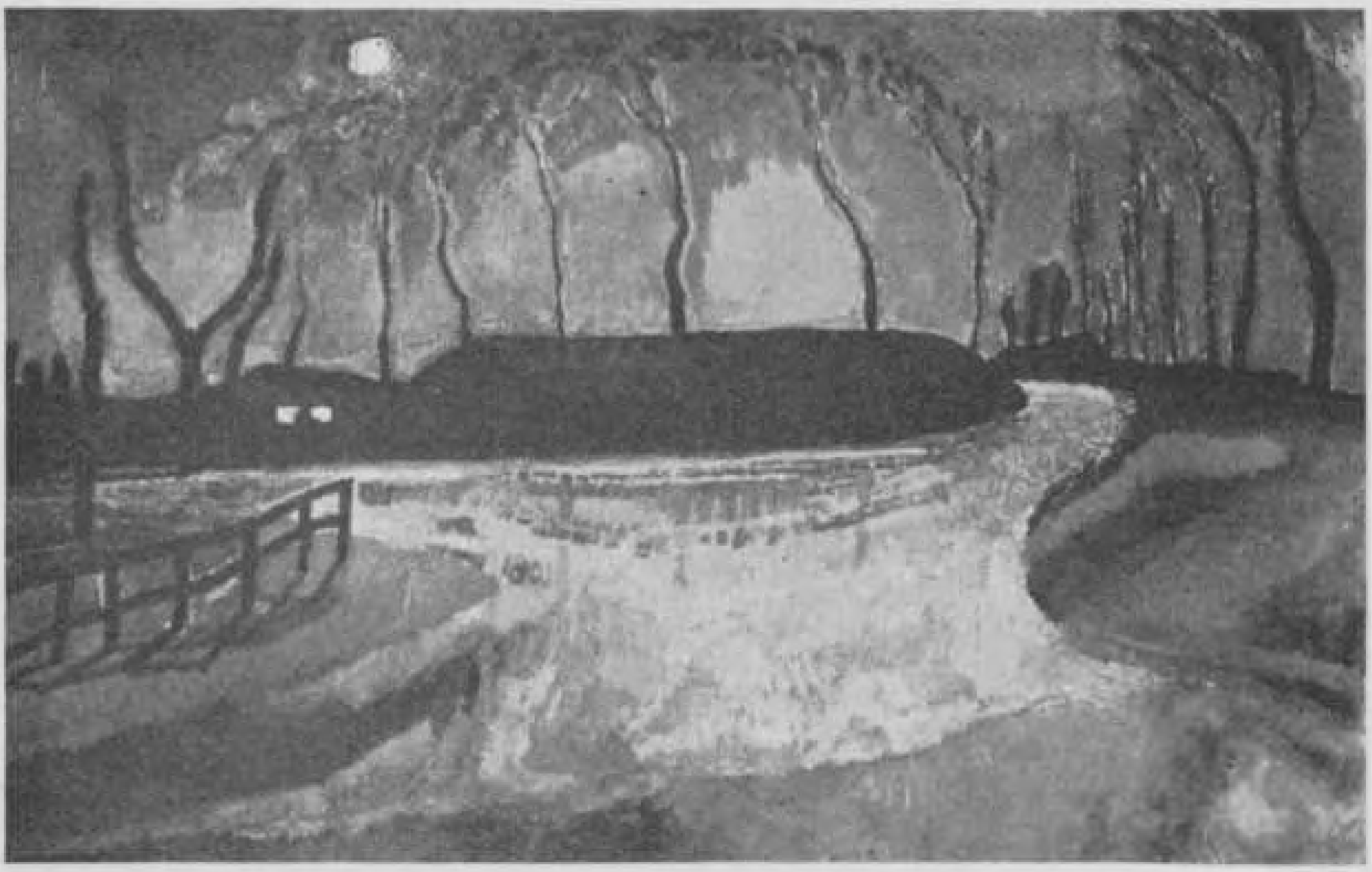

Pl. 36. **Maannacht.**

Door Jan Sluyters, geschilderd 1912. Voorbeeld van — gematigd — expressionisme. Het belangrijkste is duidelijk sterker geaccentueerd. Van de uiterlijke vorm wordt al vrij sterk afgeweken. Sommige détails zijn bewust neergezet om de suggestieve werking.

Pl. 37. **Brug.**

Door de Amerikaan L. Feininger, geschilderd 1913. Voorbeeld van cubisme, een der meest radicale richtingen van het expressionisme in 't algemeen (vgl. ook blz. 159).

Pl. 38. **De leeuw en de Zigeunerin.**

Door Henri Rousseau, bijgenaamd le Douanier (± 1895). Een der eerste z.g. *Zondagschilders*, dilettanten, die welbewust teruggingen tot het argeloos rake van kindertekeningen.

Barbizon met „le paysage intime" (*Millet* en *Corot*), de grootmeesters van de *impressionistische schilderschool* als *Monet* en *Renoir*. Zo ook de geniale beeldhouwer *Rodin*, de componist *Debussy* en de schrijvers van z.g. *naturalistische* romans *Flaubert* en *Zola*. Van de schrijvers noemen we nog de Noor *Ibsen*, de Zweed *Strindberg* en de Russen *Tolstoj* en *Dostojewski*. Ook in de bouwkunst begon het streven naar eerlijkheid en natuurlijkheid veld te winnen.

De kentering van ± 1900.

Tegen het eind van de eeuw kwam de kentering, de tijd van bezinning en verstilling. Maar ook van felle, radicale vernieuwingsdrang, die vooral na de eerste Wereldoorlog als een storm over de verbijsterde wereld voer.

Van impressionisme naar expressionisme.

Niet langer was men er mee tevreden slechts de uiterlijke verschijningsvorm weer te geven, maar tot het *wezen der dingen zelf* wilde men doordringen. Het leven achter de optische, slechts schijnbare realiteit, het *algemeen menselijke*, het *absolute*, *universeel geldende*, dat wilde men in het kunstwerk proberen vast te leggen. *De uiterlijke vorm was onbelangrijk*. Voor een kind is immers ook een verticale streep met wat zijstreepjes een boom, zelfs *de* boom. Ook de grote mensen hebben in hun gedachten van alles slechts schematische voorstellingen, die men alleen maar in de juiste verhouding behoeft op te roepen om zo het wezenlijke leven te suggereren. Niet minutieus uitbeelden, maar suggereren was de hoofdzaak, dezelfde associaties oproepen, op een korte, pakkende, inslaande manier. Door vereenvoudiging, *ontbinding in enkele hoofdelementen*, en de uiterlijke vorm van de grond af reconstrueren desnoods; door het *extra zwaar aanzetten van de hoofdzaken*; door het naar

voren brengen van enkele *verrassend „geladen" details*, die plotseling een gehele wereld voor ons doen opengaan.

Naast dit willen doordringen tot *de kern* en de *deformering* van de uiterlijke vorm komt ook de *bedoeling* sterk naar voren: men gaat uit van vooropgezette principes, van de idee dus, en niet van de, uiterlijke, realiteit.

Zo ontstond — nemen we als voorbeeld de schilderkunst — na het impressionisme, en langs overgangsfiguren als *Cézanne, Van Gogh, Munch* en *Käthe Kollwitz* het expressionisme (steeds in algemene betekenis gebruikt!) met schilders als *Matisse, Picasso, Klee, Chagall* tot de aanhangers van de z.g. abstracte schilderkunst als *Kandinsky* en *Mondriaan* toe. Vooral in de tijd dicht vóór en de tien jaar na de eerste Wereldoorlog uitte dit *radicale expressionisme* zich op hartstochtelijke wijze. **Enkele figuren.**

In de beeldhouwkunst zien we het expressionisme beginnen bij de nog alleen maar licht stilerende *Maillol*, waarna ook hier meer en meer het radicalisme veld wint. Bij de bouwkunst kan moeilijk van im- en expressionisme gesproken worden en zij slechts gewezen op de grote Nederlandse vernieuwer *Berlage*. In de muziek wijzen we op de figuren van *Mahler, Ravel* en de veel radicalere *Schönberg*, terwijl ten slotte in de literatuur als belangrijkste schrijvers van het tijdperk van omstreeks 1900 tot even na de eerste wereldoorlog vermeld kunnen worden *Romain Rolland, Gide, Rilke, Thomas Mann, Wells* en *Gorki*. (Voor de jongste tijd zie § 34; voor Nederland § 28 en 34).

§ 21. De Franse Derde Republiek van 1870—1914.

Strijd tussen republikeinen en monarchisten.

Frankrijk kon voorlopig niet aan revanche voor de nederlaag van 1870 denken, omdat het verzwakte land ook nog door een heftige strijd tussen *republikeinen* en *monarchisten* verdeeld werd. De eerste president *Thiers*, die de oorlogsschatting reeds na een paar jaren wist af te betalen, moest het veld ruimen voor de monarchist *Mac-Mahon*. De aanhangers van het huis Bourbon trachtten nu de *Graaf van Chambord*, een zoon van de hertog van Berry (vgl. blz. 45), de Franse koningskroon te verschaffen, doch hun plan mislukte. Onder leiding van de onvermoeide *Gambetta* behaalden de republikeinen eerst in de Kamer van Afgevaardigden en daarna in de Senaat de meerderheid en in 1879 moest Mac Mahon aftreden.

Nog verscheidene malen hernieuwden de monarchisten, nu verenigd onder de graaf van Parijs, een kleinzoon van Louis Philippe, hun pogingen, o. a. in '88, toen ze veel verwachtten van generaal *Boulanger*, **Boulanger.** terwijl ze bovendien munt trachtten te slaan uit verschillende ernstige schandalen, zoals het *Panama-schandaal*. **Panama-schandaal.** Tenslotte was hun rol echter uitgespeeld, vooral tengevolge van de befaamde *Dreyfus-zaak*, waarbij lange tijd uit kaste-trots de revisie van een gerechtelijke dwaling **Dreyfus-zaak, '98.** werd verhinderd, tot eindelijk, vooral door het optreden van *Emile Zola*, de reactionnairen moesten zwichten.

Pl. 39. **Optreden van Zola in de Dreyfuszaak.**

Zola (tot Marianne); „Kniel slechts voor Haar, Mevrouw, Gerechtigheid is meer dan het leger". Naar een tekening van Johan Braakensiek in „De groene Amsterdammer" van 20 Februari 1898.

Daar de koningsgezinden gesteund werden door de geestelijkheid, was de regering gewoonlijk zeer anticlericaal (vgl. blz. 88). Zo werd het onderwijs aan de geestelijkheid onttrokken en een groot deel der kloosters opgeheven, terwijl ten slotte in 1905 de volledige scheiding van Kerk en Staat tot stand kwam. Het werk vooral van de *radicalen* (*Clemenceau* o. a.), gesteund door de opkomende socialisten onder leiding van *Jaurès*. *Anticlericale politiek.*

Bij de *gematigde* republikeinen stond meer de uitbreiding van het koloniale gebied op de voorgrond. *Achter-Indië* werd bezet en het Afrikaanse bezit uitgebreid over *Tunis*, maar pas tegen het eind van de eeuw werd het land geheel gewonnen voor het moderne imperialisme, en zo ontstond *het grote Franse koloniale rijk* met het westelijk deel van Afrika als kern ervan (vgl. blz. 133). *Uitbreiding der koloniën.*

Met deze koloniale uitbreiding staat in verband de verbetering van Frankrijk's internationale positie. Na 1871 stond het eerst alleen, doch door de „Tweebond" met *Rusland* in 1895 en de „Entente" met *Engeland* van 1904 (vgl. blz. 87) stond het sterk in een eventuele *revanche* met Duitsland, het enige punt, waarover de Fransen nooit verdeeld waren. *Buitenl. politiek. Revanche.*

Economisch ging het land goed vooruit, hoewel niet zo sterk als andere landen. In cultureel opzicht echter gaf Frankrijk nog steeds de toon aan (vgl. blz. 91 vlgg). **Economisch en cultureel.**

§ 22. Duitsland van 1871—1914.

Van de overwinning op Frankrijk tot aan de eerste Wereldoorlog was Duitsland militair de machtigste staat van Europa en bovendien ontwikkelde het zich in die periode economisch op buitengewone wijze. Gedurende de eerste twintig jaren stond het onder de beproefde leiding van Bismarck, die als *Rijkskanselier* een grote macht had. *Keizer Wilhelm I* stond geheel onder zijn invloed, terwijl de meerderheid in de volksvertegenwoordiging of *Rijksdag* en ook in de *Bondsraad*, waarin de afgevaardigden van de verschillende Duitse staten zitting hadden, hem gewoonlijk steunde. *Bismarck's politiek was gericht op versterking van de Duitse eenheid* en *handhaving van de sedert 1871 bestaande toestand in Europa*; Duitsland was, naar hij zei, „saturiert". Daar hij van Frankrijk pogingen tot revanche vreesde, trachtte hij dat land te isoleren, waartoe hij voor Duitsland in 1879 *Oostenrijk* en in 1882 *Italië* als bondgenoot wist te winnen (de „Driebond", zie blz. 107). **Duitsland na 1871.** **Driebond.**

De Kulturkampf.

In de eerste jaren van zijn rijkskanselierschap voerde Bismarck een felle *strijd tegen de Rooms-Katholieke kerk*, in de hoop haar in Duitsland aan het staatsgezag te kunnen onderwerpen. In deze *Kulturkampf*

Pl. 40. **Vier Hohenzollern-generaties.**
Op deze merkwaardige foto staan afgebeeld Wilhelm I, zijn zoon de latere keizer Frederik III, zijn kleinzoon Wilhelm II en zijn achterkleinzoon kroonprins Wilhelm. Men vergelijke hiermee de vier generaties van de Engelse koningsfamilie op blz. 103.

had hij bondgenoten in de *liberalen* en ook in de *Oud-Katholieken*, die de pauselijke onfeilbaarheid niet wilden erkennen. De Jezuïeten werden verbannen, terwijl door de Pruisische *Meiwetten* van 1873 de opleiding van de geestelijkheid onder staatstoezicht kwam en strafmaatregelen vastgesteld werden. De Rooms-Katholieken, krachtig

gesteund door Pius IX, hielden ondanks alle vervolgingen hardnekkig vol en daar Bismarck de Katholieke volksvertegenwoordigers (het *Centrum*) voor zijn verdere politiek nodig had, moest hij in hoofdzaak toegeven.

Wijziging in Bismarcks politiek omstreeks 1880.

Protectionisme.

Bismarcks gewijzigde politiek staat in verband met Duitsland's *overgang van agrarisch land tot industrieland*. De nog jonge Duitse nijverheid ondervond veel nadeel van de buitenlandse, vooral Engelse, concurrentie, waarom vele fabrikanten beschermende rechten wensten, daarbij gesteund door de agrariërs, die in moeilijkheden geraakt waren door de aanvoer van goedkoop buitenlands graan, o. a. uit Amerika. Daar Bismarck's toenmalige bondgenoten, de *liberalen*, voor vrijhandel waren, moest hij steun zoeken bij het *Centrum*, dat samen met de *Conservatieven*, onder wie de groot-grondbezitters de hoofdrol speelden, de protectionistische voorstellen aannam.

Industrialisatie.

In het Duitsland van 1870—1914 is *het tempo* van de industrialisatie *haast verbijsterend*. In '40 waren er in Pruisen nog meer meesters dan gezellen en leerlingen samen, en in '50 vindt men in geheel Duitsland nog slechts 2 stoomschepen tegen ± 350 in de wereld. *Na 1870* en in 't bijzonder na 1895, komt de geweldige opbloei. *Van '90—'13 verdrievoudigde* zich de productie, tegen een verdubbeling in Engeland. Tal van nieuwe industrieën ontstonden, waarbij wetenschap en techniek dikwijls zeer nauw samenwerkten, zoals bij de electrotechnische, chemische en optische industrieën.

Bij *Krupp* waren b.v. werkzaam in 1829 9, in '43 99, in '80 1300 en in 1914 62.000 personen.

In 1863 stichtte *Friedrich Bayer* een fabriekje voor de vervaardiging van synthetische kleurstoffen. Ruim 15 jaar later waren er 390 employé's. In 1904 kwam de eerste grote concentratie in de chemische industrie tot stand, een I(nteressen)-G(emeinschaft). De geweldige vlucht kwam echter pas *na de eerste Wereldoorlog*, toen het zich in 1925 uitbreidde tot het machtige reuzenconcern *I. G. Farben*, waartoe o. a. behoorden de Aniline u. Sodafabrik te Ludwigshafen, de Bayerwerke te Leverkusen, de Agfa te Berlijn en de Leunawerke te Merseburg. Geproduceerd werden o. a. kleurstoffen, geneesmiddelen, chemicaliën, lakken, kleefstoffen, plastics, meststoffen, fotografische artikelen, kunstzij, cellophaan, synthetische benzine en rubber, gassen en explosieven. In 1942 waren er 300.000 personen werkzaam.

Socialisme.

Met de industrie was in Duitsland ook het *socialisme* snel gegroeid. Bismarck vond een partij, die de bestaande maatschappij geheel wilde veranderen, gevaarlijk voor de staat en liet daarom de Rijksdag in 1878 een *socialistenwet* aannemen, die hem de middelen tot strenge vervolging verschafte. Ook trachtte hij door *sociale wetgeving*, zoals de ziekte-, ongevallen-, invaliditeits- en ouderdomsverzekeringswetten, de levensomstandigheden der arbeidende bevolking te verbeteren en deze daardoor van het socialisme af te houden. Desondanks nam

Pl. 41. **De oude loods verlaat het schip.**
Caricatuur op Bismarcks aftreden door John Tenniel in Punch.

de sociaal-democratische partij, vooral in verband met de toenemende bloei der industrie, in ledental sterk toe.

Een ander gevolg van deze fenomenale industriële bloei en de daarmee samenhangende handelsontwikkeling was het streven naar *koloniën*. Tijdens Bismarcks bestuur verkreeg Duitsland o. a. *Zuid-West Afrika*, *Kameroen*, *Oost-Afrika* en een deel van *Nieuw-Guinea*. **Koloniën.**

Nadat zowel *Wilhelm I* als zijn zoon *Frederik III* in 1888 gestorven waren, kwam diens zoon *Wilhelm II* (1888—1918) aan de regering, met wie Bismarck spoedig in conflict geraakte, vooral omdat hij de leiding niet uit handen wilde geven. In 1890 werd hij tot aftreden gedwongen. **Aftreden van Bismarck, 1890.**

Het politieke inzicht van de zelfbewuste jonge keizer was echter niet meer dan middelmatig en miste het geniale en beheerste van Bismarck volkomen. Met hem veranderde de gehele sfeer; één geslacht werd als 't ware overgeslagen en het *jonge, zeer zelfbewuste* Duitsland kwam nadrukkelijk zijn plaats onder de zon opeisen. *Duitsland een wereldmacht*, dat streefde Wilhelm II openlijk na, en daarom achtte hij behalve een geweldig leger een sterke marine noodzakelijk, die mede de Duitse handelsvloot zou kunnen beschermen. Tevens werden de koloniën uitgebreid, o. a. door het pachten van *Kiautsjou* van China. *Deze uitdagende koers, gevoegd bij de sterke concurrentie*, die de Engelse handel en industrie van de Duitse ondervonden, leidde tot een minder goede verstandhouding met Engeland, althans op den duur, want toen Engeland omstreeks 1900 zijn „splendid isolation" wel moest opgeven, zocht het eerst toenadering tot Duitsland, omdat zijn tegenstellingen tot Frankrijk en Rusland veel groter leken. *Uiteindelijk* echter kon de verwijdering met Dúitsland niet uitblijven, Engeland gooide het roer om, en de door de Wilhelmstrasse onmogelijk geachte „entente" van Engeland met Frankrijk (1904) en Rusland (1907) werd een feit. De keizerlijke regering begon zich onbehaaglijk „isoliert" te gevoelen. **Het tijdperk van Wilhelm II.** **De nieuwe koers.** **Internationale verhoudingen.**

§ 23. Engeland van 1850 tot 1914. Het Britse Wereldrijk.

Engeland heeft de ontwikkelingsgang, die het in de 18e en in het begin van de 19e eeuw doormaakte, na 1850 verder gevolgd en daardoor zijn de kenmerken er van steeds duidelijker aan 't licht getreden. Handel en industrie hebben zich reusachtig ontwikkeld, de democratisering van de staatsinrichting is telkens voortgegaan en het koloniale gebied breidde zich zo enorm uit, dat men met recht ging spreken van een Brits Wereldrijk. In deze „Victorian age" (koningin Victoria 1839—1901) was Engeland politiek en economisch het machtigste land ter wereld. **Ontwikkelingsgang na 1850.**

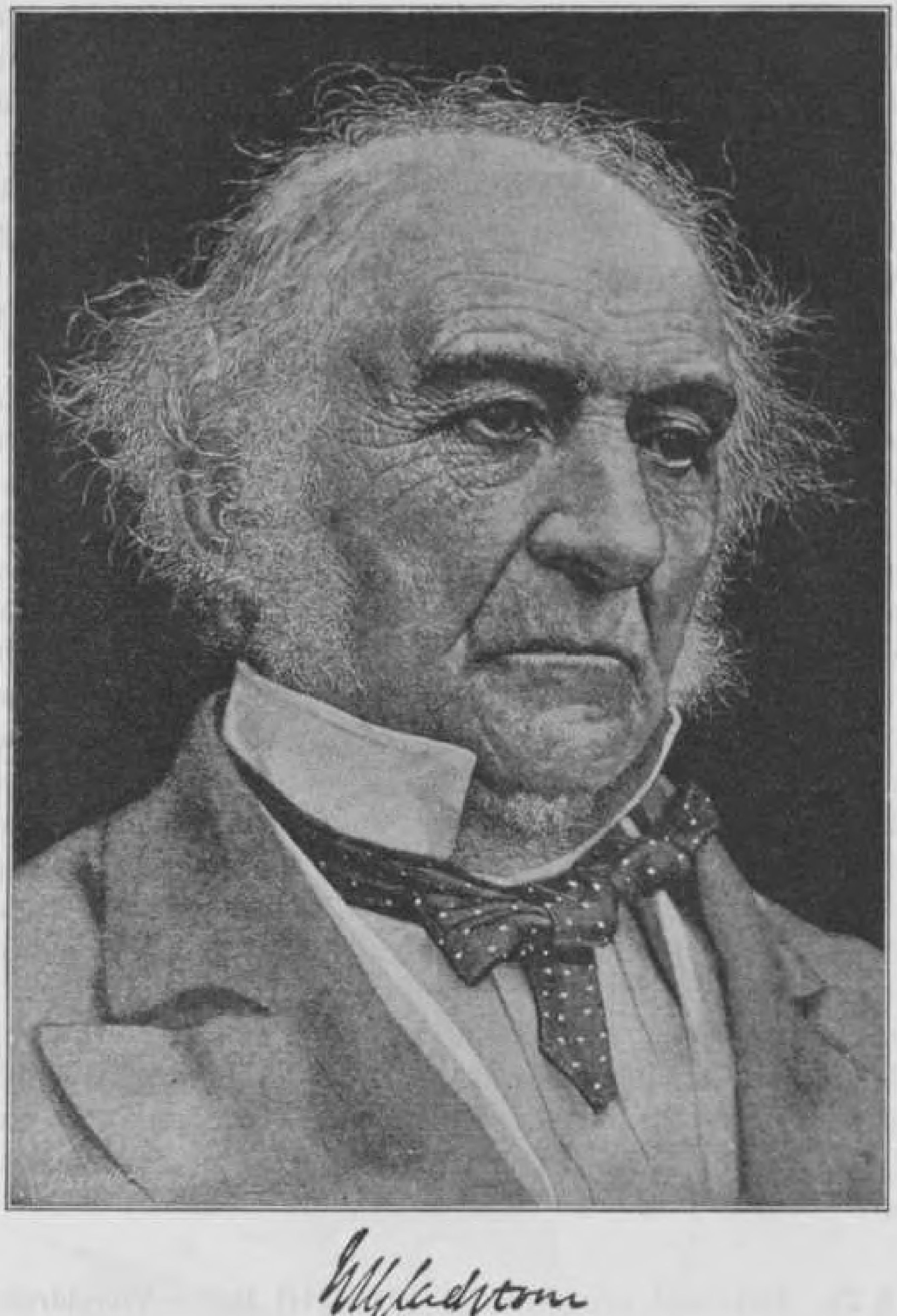

Pl. 42. **William Ewart Gladstone.**

(Uit Green: Short History of the English People).

Gladstone, in 1809 te Liverpool uit een rijke koopmansfamilie geboren, werd reeds in 1833 lid van het Parlement. Zestig jaar lang heeft hij een groot en werkzaam aandeel gehad in het bestaan van Engeland. Hij was eerst conservatief, doch maakte de ontwikkelingsgang van zijn tijd mee en werd langzamerhand voorstander van vrijzinnige en zelfs van radicale denkbeelden. Vandaar zijn strijd voor kiesrechtuitbreiding en voor zelfbestuur van Ierland. Ook door zijn tegenstanders werd Gladstone wegens zijn nobel karakter zeer geacht. In 1894 trad „the Grand Old Man" af als minister. Hij overleed in 1898.

Mede onder invloed der omstandigheden werkten niet alleen de Liberalen, maar ook de Conservatieven mee tot verdere democrati- **Democratisering.**

Pl. 43. **Vier geslachten van de Engelse koningsfamilie.**
Koningin Victoria, haar zoon Eduard VII, haar kleinzoon George V en haar achterkleinzoon Eduard VIII (vgl. de vier Hohenzollern-generaties op blz. 98).

sering. Vandaar dat zowel de liberale leider *Gladstone* als de conservatieve *Disraeli* uitbreiding van het kiesrecht en andere democratische hervormingen (vgl. blz. 90) tot stand brachten. Onder invloed van

Kiesrecht. de eerste Wereldoorlog is ten slotte het *algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen* ingevoerd. Bovendien werd in 1911 het vetorecht van het *Hogerhuis* beperkt. De kiesrechtuitbreiding kwam vooral ten goede aan de socialisten, waardoor de *Labour-Party* de Liberalen langzamerhand verdrong.

De Ierse kwestie. Grote moeilijkheden veroorzaakte evenals vroeger de *Ierse kwestie*. Wel bracht Gladstone verschillende hervormingen tot stand, maar de Ieren bleven *home-rule* eisen. Gladstone zag in dat alleen zelfbestuur de oplossing kon brengen, maar zijn voorstel tot home-rule werd in 1886 in het Lagerhuis verworpen, daar een belangrijk deel van zijn eigen partij, de z.g. *Unionisten*, de eenheid van het rijk wilde handhaven en overliep naar de Conservatieven. Ook een latere poging van de bekwame staatsman slaagde niet, en eerst in 1914 wist de toenmalige liberale meerderheid een home-rule-wet tot stand te brengen, die echter door tegenstand van *Ulster*, het Noordelijke Protestantse deel van Ierland, en het uitbreken van de Wereldoorlog niet werd uitgevoerd. Tijdens de oorlog poogde de partij der *Sinn-Fein* (= wij zelf) de afscheiding van Engeland met geweld te verwezenlijken, maar pas in 1921 kon na veel strijd en moeilijkheid *de Ierse Vrijstaat* (echter zonder Ulster) uitgeroepen worden met een geheel zelfstandig bestuur, doch onder oppergezag van de Engelse koning.

Home-rule beweging.

Sinn-Fein.

Ierse Vrijstaat, 1921.

Buitenlandse politiek en koloniën. In tegenstelling met Gladstone, die vooral hervormingen in het binnenland trachtte aan te brengen, *trachtte Disraeli de Engelse invloed in het buitenland te versterken en het koloniaal bezit uit te breiden.*

Imperialisme. Hij wist o. a. door aankoop van de meerderheid der aandelen van het *Suezkanaal* Engeland invloed in *Egypte* te verschaffen en vergrootte het Britse gezag in *Zuid-Afrika* en *Azië*. Zijn imperialisme werd voortgezet door het latere, meer economische, *moderne imperialisme*, opgekomen vooral door de dreiging van de Duitse en Amerikaanse concurrentie. Het doel was een *groot koloniaal rijk* als grondstoffen- en beleggingsgebied, samen met het moederland *één groot autarkisch imperium*, omgeven door een — niet hoge — tolmuur en met naar binnen geheel vrijhandel, zodat „Greater Britain" zichzelf zou kunnen bedruipen. De voornaamste van deze imperialisten was de Unionist (vgl. boven) *Joseph Chamberlain*, door wiens toedoen omstreeks 1900 Transvaal en Oranje-Vrijstaat hun zelfstandigheid verloren (vgl. blz. 131). Door stelselmatige gebiedsuitbreiding kwam ten slotte een groot deel van het reusachtige gebied „van Kaap tot Kairo", de Oostelijke helft van Afrika in hoofdzaak, in Engelse handen.

Moderne imperialisme.

Het Empire. Men kon dan ook terecht spreken van *het Britse wereldrijk*, meer

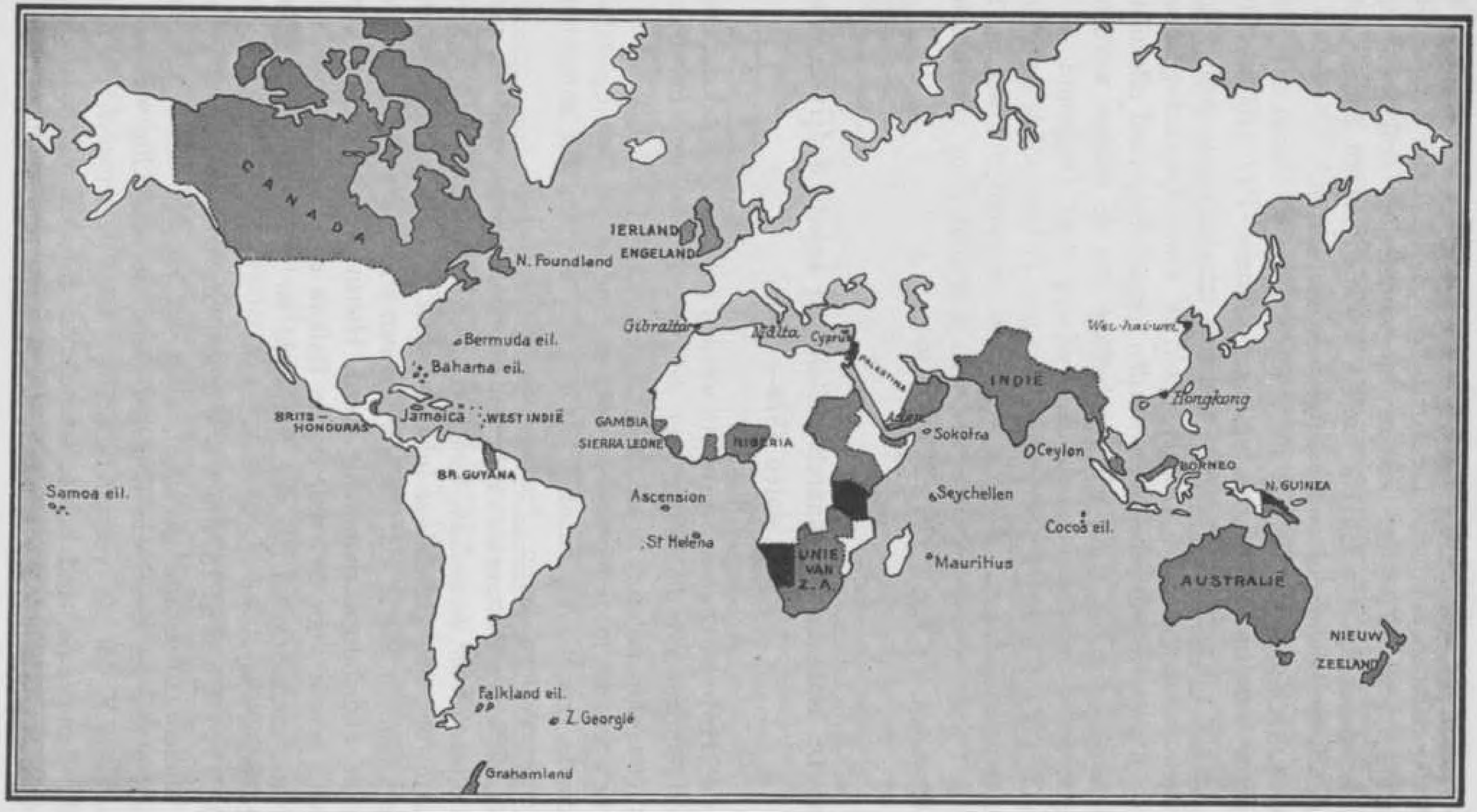

17. Het Britse Wereldrijk in 1939.

De namen van de voornaamste steunpunten, zoals kolenstations, zijn op de kaart aangegeven.

Vermeerdering van invloedssfeer door de eerste Wereldoorlog. (N.B. de Indische Oceaan als Britse binnenzee!)

dan een vierde deel van de gehele aarde omvattend en met ongeveer 500 millioen inwoners. De *Dominions* (bv. Canada, Zuid-Afrika, Australië, Nieuw-Zeeland) kregen langzamerhand volkomen zelfbestuur, maar de verschillende andere koloniën bleven onder rechtstreeks Brits bewind of onder Engelse vazalvorsten.

Internationale positie. De buitenlandse politiek in de twintigste eeuw, vooral die onder koningin Victoria's bekwame opvolger *Eduard VII* (1901—1910), was gericht op versterking van Engelands internationale positie door bondgenootschappen. De vroegere politiek van afzondering moest, zoals we reeds zagen, opgegeven worden, omdat Engeland alleen niet opgewassen zou zijn tegen een combinatie van de sterker wordende tegenstanders. Vandaar — na de afwijzing door Duitsland — de toenadering tot andere landen, eerst tot *Japan* en later tot de Tweebond *Frankrijk* en *Rusland*. Zo ging Engeland economisch krachtig, beschermd door een reusachtige vloot en gesteund door verschillende bondgenoten, de eerste Wereldoorlog in.

§ 24. De Habsburgse Monarchie, Italië en enkele andere Europese staten 1870—1914.

Habsburgse monarchie. Innerlijke verdeeldheid. In de Habsburgse monarchie werden een groot aantal nationaliteiten ten dele door de Duitsers, ten dele door de Hongaren overheerst. Een geregelde regering was, in 't bijzonder in Oostenrijk, door de sterke oppositie in de Kamers soms bijna onmogelijk. De enige samenbindende kracht was, naast de natuurlijke economische samenhang, de conservatieve keizer *Frans Jozef* (1848—1916).

Buitenlandse politiek. Na 1866 was Oostenrijk verdreven uit Duitsland en Italië en *richtte zijn blikken naar de Balkan*, waar het in 1878 Bosnië en Herzegowina bezette (vgl. blz. 112). Maar juist daardoor kreeg het een onverzoenlijke vijand in *Servië*, dat de *voorpost van Rusland* aan de Zuidgrens van de Habsburgse monarchie werd. Hierin lag tevens een voortdurend gevaar voor de vrede op de Balkan en eveneens voor die in Europa, nadat *Oostenrijk met Duitsland* en *Rusland met Frankrijk* verbonden was.

Italië. Moeilijkheden. *Ook* Italië had na 1870 met vele moeilijkheden te kampen. Wel was de eenheid tot stand gekomen, maar *het verband* tussen de delen, vooral Noord en Zuid, was nog niet sterk, de bevolking was *arm en onontwikkeld*, en de verstandhouding tussen *regering en paus* zeer slecht. Langzamerhand echter verbeterde de economische toestand, en ook de verhouding tot het Vaticaan werd minder scherp, vooral

tijdens de gematigde paus *Leo XIII* (1878—1903). Onder hem sprak de Kerk zich uit voor een nieuwe, moderne koers, die sterk in sociale richting ging, getuige de *encycliek Rerum no arum* (1891; vgl. blz. 88).

Buitenlandse politiek. Italië was steeds de vijand van Oostenrijk geweest, dat bovendien ook na 1870 nog Italiaanse „irredenta" in bezit had en Italiaanse invloed op de Balkan tegenging, maar toch kwam in 1882 de *Driebond*

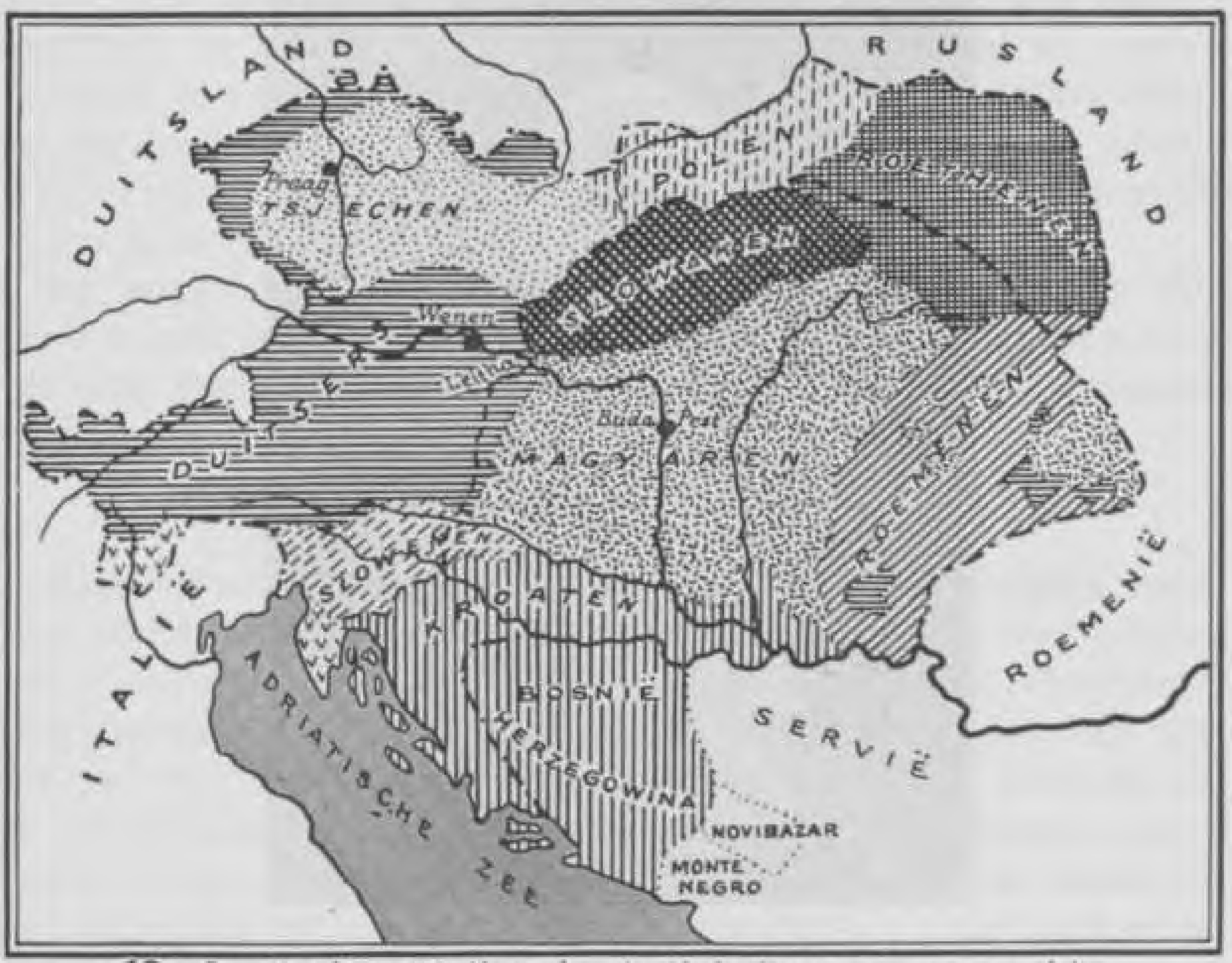

18. De Nationaliteiten in de Habsburgse monarchie.

Duitsers; Tsjechen, Slowaken, Polen, Roethenen } Noord-Slaven; Magyaren

Slowenen, Kroaten en Serven } Zuid-Slaven; Roemenen, Italianen } Romanen

----- Grens tussen de Oostenrijkse en Hongaarse helft.

tussen *Duitsland*, *Oostenrijk* en *Italië* tot stand. De oorzaak hiervan was de *bezetting van Tunis in 1881 door Frankrijk*, waardoor deze vurig begeerde kolonie Italië ontging. Later bezette Italië *Erythrea*, maar een poging om van daaruit *Abessinië* te bezetten, liep op een zware nederlaag uit (1896). Wel vermeesterde het in 1912 *Tripolis* in een oorlog met Turkije. **Koloniën.**

Spanje. S p a n j e was omstreeks 1870 enige jaren een republiek, maar in 1875 kwam het huis Bourbon weer aan de regering. Mede door het

slechte bestuur bleven de economische, sociale en politieke toestanden ongunstig. Bovendien verloor het in 1898 door een *oorlog met de Verenigde Staten* het overschot van het vroegere uitgestrekte koloniale bezit, nl. *Cuba*, *Portorico* en de *Philippijnen*.

Portugal. Portugal, in 1910 een *republiek* geworden, bezit van zijn grote

Pl. 44. **Paus Leo XIII.**

Joachim Pecci, geb. 1810, overleden 1903, heeft als Leo XIII 25 jaar lang de pauselijke waardigheid bekleed en buitengewoon veel bijgedragen tot de opbloei van het Katholicisme in het laatste kwart van de 19e eeuw. Behalve groot kerkvoogd en staatsman van betekenis was hij ook een bevorderaar van kunst en wetenschap.

koloniale rijk in hoofdzaak nog *Oost-Afrika* en *Angola*. Economisch bleef het afhankelijk van Engeland.

België. België ging onder het bestuur van de *beide Leopolds* en van *Albert* sterk vooruit, vooral op industrieel gebied, waartoe de *ijzer-* en *kolenmijnen* sterk hebben meegewerkt. Door het persoonlijk optreden van de „koopman-koning" Leopold II verkreeg het de *Kongo-staat* (vgl. blz. 132).

Er bestonden scherpe tegenstellingen tussen de *Walen* en de *Frans-*

kiljons (de geheel verfranste ontwikkelde burgerij in Vlaanderen) aan de ene kant, en de Vlaams sprekende lagere klassen aan de andere kant. Sedert 1830 drukte de Fransgezinde Belgische regering het Vlaams stelselmatig neer tot een geminacht dialect, en hoewel de meerderheid der bevolking van Nederlandse stam is, werd het Frans de officiële taal van het bestuur, bij het onderwijs, voor het gerecht en in het leger. De Vlamingen werden tot een minderwaardige volksgroep. Hiertegen kwam langzamerhand verzet en zo ontstond *de Vlaamse beweging*, die met kracht ijverde voor de Vlaamse taal en algehele politieke en culturele gelijkstelling. Gaandeweg wisten de Vlamingen de regering verschillende taalwetten af te dwingen, maar te dikwijls werden deze besluiten slecht uitgevoerd, zodat er nog steeds moeilijkheden bleven.

De personele unie van Zweden en Noorwegen sedert 1815 werd in 1905 ontbonden. Noorwegen koos een Deense prins tot koning, die zich *Haakon VII* noemde. In Zweden bleef het huis *Bernadotte* regeren. **Zweden en Noorwegen.**

§ 25. Rusland van 1855 tot 1914.

Rusland was, zoals de Krimoorlog had getoond, innerlijk zwak. Het stond in beschaving en economische en sociale ontwikkeling ver achter bij de Westeuropese staten (zie blz. 43). Czaar *Alexander II* (1855—1881) trachtte deze toestanden te verbeteren door het aanbrengen van verschillende hervormingen, waarvan de *opheffing van de lijfeigenschap* in 1861 de voornaamste is. Een mislukte *opstand van de Polen*, die in 1863 hun zelfstandigheid poogden te herwinnen, gaf aanleiding tot een stelsel van onderdrukking in hun land en tot reactionnair optreden in het gehele Russische rijk. Hiertegen verzette zich de partij der *nihilisten*, die niets (nihil) van de bestaande toestanden wilden behouden en door voortdurende aanslagen de regering tot verandering van stelsel trachtten te dwingen. Een gelukkige *oorlog met Turkije in 1878* (vgl. blz. 111) bracht geen ontspanning en in 1881 werd de czaar bij een bomaanslag gedood. **Alexander II, 1855—1881.**

Zijn opvolger *Alexander III* (1881—1894) zette de politiek van reactie voort, terwijl hij tevens de russificering der Oostzeeprovinciën met allerlei middelen bevorderde. **Alexander III, 1881—1894.**

Nicolaas II (1894—1917) was persoonlijk een goedwillend man, die in 1899 het initiatief nam tot een vredesconferentie te Den Haag maar hij stond geheel onder invloed van zijn reactionnaire omgeving, zodat er niets veranderde aan het heersende stelsel van verdrukking. **Nicolaas II, 1894—1917.**

Buitenlandse politiek. Streven naar ijsvrije havens. De Russische buitenlandse politiek in de 19e en 20e eeuw wordt vooral beheerst door *het streven naar het verkrijgen van ijsvrije havens*, die zo noodzakelijk waren voor de verdere economische ontwikkeling van het land. Er zijn dan ook duidelijk pogingen tot uitbreiding in vier richtingen op te merken: *door Finland naar de Westkust van Noorwegen*, naar de *Middellandse Zee*, naar de *Perzische Golf* en naar *de Chinese wateren*. Door de oorlog met Turkije in 1878 gelukte

Pl. 45. **Russische banneling.**
De gedeporteerde moet gedwongen arbeid verrichten en is vastgeketend aan de kruiwagen.

een poging om de Middellandse Zee te bereiken bijna, doch andere mogendheden, vooral *Engeland* en *Oostenrijk* versperden de Russen de weg (zie § 26). Rusland wendde zich nu voorlopig naar het Oosten en wist door het aanleggen van de transsiberische spoorweg een goede verbinding met die verre streken te krijgen. Bij zijn poging om de ijsvrije haven Port-Arthur te verwerven, stuitte het echter op *Japan*, en in die strijd dolf Rusland in 1905 het onderspit (vgl. blz. 140).

Door deze ongelukkige oorlog, maar vooral door de ontevredenheid van drie groepen: *de liberalen*, *de arbeiders* in de zich ontwikkelende groot-industrie en de *boeren*, die sedert 1861 wel vrij geworden waren, maar niet voldoende land hadden, braken gevaarlijke revolutionnaire

woelingen uit. De Czaar besloot daarop een volksvertegenwoordiging of *doema* in te stellen, maar veel invloed kreeg deze nooit, zodat Rusland feitelijk een slecht bestuurde autocratie bleef. In de eerste Wereldoorlog zou de regering de vreselijke gevolgen van deze reactionnaire politiek ondervinden.

Revolutie en constitutie

19. *Het Russische Rijk bij het begin v.d. Wereldoorlog.*

→ Pogingen tot het bereiken van ijsvrije havens
▨ Uitbreiding in de 19e en 20e eeuw.

§ 26. De Balkankwestie.

De betekenis van de Balkankwestie.

Gedurende de 19e en de 20e eeuw is de Balkankwestie een bron van voortdurend gevaar geweest voor de vrede in Europa. De vele moeilijkheden waren een gevolg van de onderlinge strijd tussen de Balkanvolken en van de tegen elkaar botsende belangen der grote mogendheden.

De Russisch-Turkse oorlog van 1877—1878.

Die gevaarlijke tegenstellingen hadden al geleid tot de *Griekse vrijheidsoorlog* en de *Krimoorlog* (blz. 45 en 65), en traden opnieuw aan het licht tijdens en na de *Russisch-Turkse oorlog* van 1877—'78. Deze oorlog werd veroorzaakt door de gruwelen, die de Turken tegen de Christelijke Bulgaren bedreven, maar ook door het streven van Rusland om zijn invloed op de Balkan uit te breiden. Verbonden met de *Roemenen* drongen de Russen onder heftige tegenstand van de Turken tot bij Constantinopel door, zodat de sultan in 1878 genoodzaakt was

Crisis van 1878.

Congres van Berlijn.

de zeer nadelige vrede van *San Stefano* te sluiten: er zou een nieuwe staat, *Bulgarije*, ontstaan, die zich zou uitstrekken tot de Aegeïsche Zee en waarin Rusland natuurlijk een belangrijke invloed zou krijgen. Hiertegen verzetten zich vooral Engeland en Oostenrijk, waarom een *Congres te Berlijn* onder leiding van Bismarck bijeenkwam, dat de volgende besluiten nam:

Pl. 46. **De Oosterse kwestie.**

De caricaturist Stop gaf in de Charivari de Oosterse kwestie weer als een groot vraagteken op een bom die ieder ogenblik ontploffen kan, en in dat vraagteken de welgedane Turk in Oosterse rust!

1. *Bulgarije* wordt slechts een klein aan Turkije schatplichtig vorstendom, dat niet aan de Aegeïsche zee ligt.
2. *Oostenrijk* bezet *Bosnië* en *Herzegowina*; het bestuur blijft Turks.
3. *Roemenië*, *Servië* en *Montenegro* worden volkomen onafhankelijk.

Engeland had zich bij geheim verdrag met Turkije van *Cyprus* verzekerd.

Bismarck's beslissende keuze.

De gevolgen waren ernstig: de kloof tussen Rusland en Oostenrijk werd onoverbrugbaar. *Bismarck* stond voor de keuze: Oostenrijk of Rusland, en hij koos in wezen het eerste. In 1879 sloot Duitsland

met Oostenrijk een verbond; de verhouding tussen Duitsland en Rusland, lange tijd zo goed, verkoelde meer en meer.

Na het Congres van Berlijn verzwakte Turkije telkens meer. In 1908 lijfde Oostenrijk *Bosnië* en *Herzegowina* in, tot grote woede van **Bosnische crisis, 1908.**

20. *Het Balkanschiereiland na het Congres van Berlijn.(1878)*

++++ *Grens van Boelgarije volgens de vrede van San Stefano.*

„Oost-Roemelië" bleef Turks, maar kreeg de vorst van Bulgarije als gouverneur.

Ruslands beschermeling Servië, dat dit stamverwante gebied ook wilde hebben. Een Europese oorlog dreigde, maar Rusland bond in, daar het zich na de nederlaag tegen Japan nog te zwak voelde.

Italië ontnam in 1911 *Tripolis* aan Turkije (vgl. blz. 107) en van deze verzwakking maakten in het volgende jaar *Bulgarije*, *Servië*, **De twee Balkanoorlogen, 1912—1913.**

Montenegro en *Griekenland*, die „irredenta" op Turks gebied hadden, gebruik om gezamenlijk de Turken aan te vallen. Door bemiddeling van de mogendheden kwam in 1913 een vrede tot stand, die echter van korte duur was, omdat de overwinnaars twist kregen over het

21. Het Balkanschiereiland na de tweede vrede van 1913.
++++ *Grens van Turkije volgens de eerste vrede van 1913.*
.... *Grenzen vóór 1913.*

Vrede van Boekarest, 1913.

verdelen van de buit. *Bulgarije*, dat voor zich het grootste deel opeiste, werd niet alleen door *Servië* en *Griekenland*, maar ook door *Turkije* en *Roemenië* aangevallen en moest weldra vrede sluiten (1913). Vooral Griekenland en Servië kregen belangrijke gebiedsuitbreiding, maar ook het overgebleven Turkse deel werd weer iets groter. Bovendien ontstond een nieuwe onafhankelijke staat, nl. *Albanië*.

Deze vrede had de tegenstellingen op de Balkan nog verscherpt, en daar achter de kleine staten weer grote mogendheden stonden, werd de Balkankwestie een der voornaamste oorzaken en tevens de aanleiding tot de eerste Wereldoorlog.

Toestand na de vrede.

§ 27. Staatkundige ontwikkeling van Nederland van ± 1870—1914.

Partijverhoudingen na ± 1870.

Omstreeks 1870 werd de grote tijd van het liberalisme in Nederland afgesloten. Onder Thorbecke's leiding hadden de *liberalen* de *conserva-*

Pl. 47. **Dr H. J. A. M. Schaepman.**

Naar een portret getekend door Haverman. Herman Johan Aloysius Maria Schaepman in 1844 te Tubbergen geboren, in 1903 te Rome gestorven, is bekend als dichter en staatsman. Vooral door politieke samenwerking met Kuyper wist hij veel voor zijn partij te bereiken.

tieven overwonnen, maar na diens dood verzwakten zij door verschillende oorzaken. In de eerste plaats door de tegenstelling tussen de *behoudende* en de meer *vooruitstrevende* liberalen, welke laatste de noodzaak van sociale wetgeving begonnen in te zien en voor kiesrechtuitbreiding gewonnen waren (vgl. blz. 88). In de tweede plaats door de veranderde houding van de *Katholieken*, die van vrienden vijanden werden wegens de veroordeling van het liberalisme door Pius IX (blz. 69) en *wegens de schoolkwestie*. Vooral onder de energieke

De Katholieken tegen het liberalisme.

De schoolkwestie.

leiding van *Schaepman* — in verschillende opzichten vooruitstrevend georiënteerd — bestreed de Rooms-Katholieke staatspartij het liberalisme en de openbare school krachtig.

Groei van de Anti-Revolutionnaire partij. De derde oorzaak van de achteruitgang was de snelle groei van de *Anti-Revolutionnaire partij* onder de bezielende leiding van *Abraham Kuyper* — ook deze een man der „kleine luyden" en voor sociale wetgeving. In zijn strijd voor het bijzonder onderwijs zocht hij steun bij de Katholieken. **De schoolwet van 1878.** Vooral de *schoolwet van 1878*, waarbij de liberalen

Pl. 48. **Dr Abraham Kuyper (1837—1920).**

Abraham Kuyper, in 1837 te Maassluis geboren, was eerst Ned. Herv. predikant en later hoogleraar aan de in 1879 opgerichte Calvinistische Vrije Universiteit. In 1886 verliet hij met vele andere Dolerenden de N. H. Kerk. Als theoloog, redenaar, journalist en staatsman heeft hij een diepgaande invloed uitgeoefend.

alle subsidiëring van het bijzonder onderwijs afwezen, de *„scherpe resolutie"* naar een woord van Kuyper, heeft de vorming van de z.g. *coalitie*, die het politieke leven in Nederland lang zou beheersen, sterk in de hand gewerkt.

Eerste coalitie-ministerie: Mackay. Maar het duurde nog tot 1888 voor het eerste coalitie-ministerie onder de gematigde anti-revolutionnair *Mackay* tot stand kwam, die dadelijk, in '89, *het bijzonder onderwijs subsidie* verleende. Een verdere subsidie bracht later het tweede coalitie-ministerie onder **Tweede: Kuyper.** *Kuyper* (1901—'05).

Naast de **schoolkwestie** kwamen het vraagstuk van de door velen verlangde **kiesrechtuitbreiding** en het **sociale vraagstuk** aan de orde. **De drie hoofdproblemen.**

Aanmerkelijk werd het kiesrecht uitgebreid bij de *grondwetsherziening* van 1887 door minister *J. Heemskerk*, waarbij tevens de troonopvolging verduidelijkt werd. De beide zoons van de koning waren nl. overleden en uit zijn tweede huwelijk met prinses *Emma van Waldeck-Pyrmont* was slechts één dochter, Wilhelmina, geboren. *Kiesrechtuitbreiding.* **Grondwetsherziening van 1887.**

Pl. 49. **Mr P. J. Troelstra.**

Naar een tekening van Hahn in 1913. Pieter Jelles Troelstra werd in 1860 te Leeuwarden geboren. Omstreeks 1890 begon hij deel te nemen aan de socialistische beweging, waarin hij spoedig een vooraanstaande plaats verkreeg. Door zijn buitengewone welsprekendheid en zijn talenten als leider en staatsman heeft hij een machtige invloed uitgeoefend. Zijn geschokte gezondheid noodzaakte hem in 1925 zich uit het politieke leven terug te trekken. Hij overleed in 1930. Troelstra's veelzijdige begaafdheid bleek bovendien uit zijn Friese gedichten.

In 1890 overleed *Willem III*, waardoor de personele unie met Luxemburg verbroken werd en *Wilhelmina* opvolgde, tot 1898 onder regentschap van koningin-moeder Emma. Uit haar huwelijk met hertog *Hendrik van Mecklenburg-Schwerin* werd in 1909 prinses *Juliana* geboren. **Willem III † 1890.**

Het kiesrechtvraagstuk leidde tegen 1900 tot partijsplitsingen. Van de *Anti-Revolutionnairen* scheidden zich de meer behoudende *Christelijk-Historischen* onder *De Savornin Lohman* af, van de *Liberalen* de sterk vooruitstrevende *Radicalen* (later *Vrijzinnig-Democraten*). **Partijsplitsingen wegens kiesrecht.**

Kieswet-Van Houten, 1896.

Bij de *Katholieken* waren er soortgelijke moeilijkheden, maar hier bleef de eenheid bewaard.

Nadat in 1894 een zeer ver gaand voorstel tot kiesrechtuitbreiding

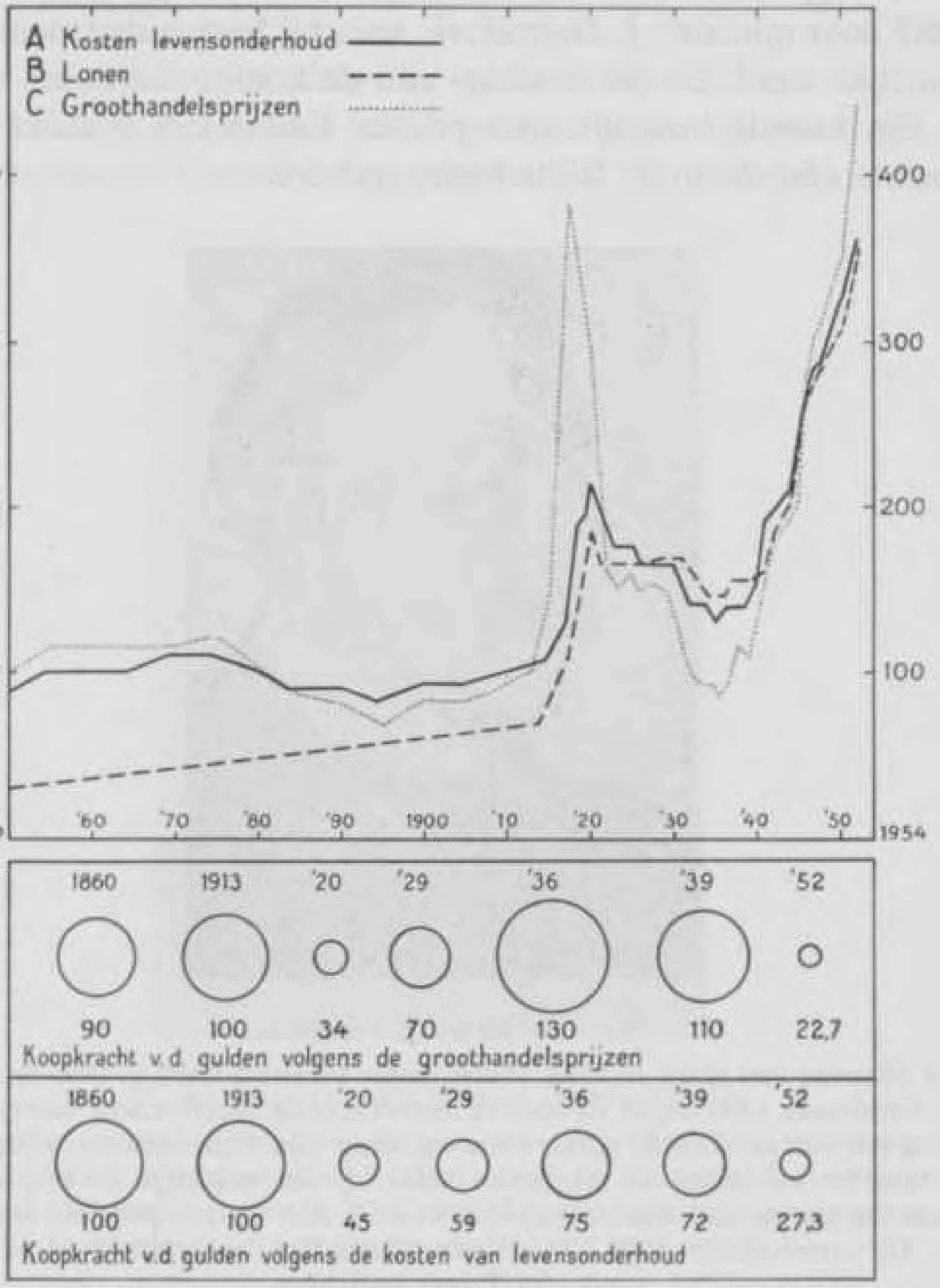

Pl. 50. **Indexcijfers kosten levensonderhoud van arbeidersgezinnen, lonen en groothandelsprijzen.**

Vóór 1913 globale gegevens. Voor A en C 1912/13 = 100; voor B 1927 = 100. Als men 1938/39 = 100 neemt, staat voor Maart 1952 A op ± 250, B 233 en C 400; N.B. Voor B is niet 1912/1913 = 100 genomen omdat deze lijn dan later zo ver boven de andere gelegen had.

verworpen was, kwam in '96 de meer gematigde *kieswet-Van Houten* tot stand, die tot 1917 bleef bestaan. Het percentage kiezers steeg van 13 % vóór '87 via 28,5 % na '87 tot 48 % van de mannelijke bevolking boven 25 jaar.

Opmerkelijk is, dat hierbij vrouwenkiesrecht zelfs niet overwogen werd. Toch nam juist aan het eind van de 19e eeuw de *vrouwenemancipatie* een aanvang, vooral door de geestkracht en volharding, waarmee een aantal jonge vrouwen, tegen vooroordeel en verguizing in, hun maatschappelijke- en studieidealen wisten te verwezenlijken.

Vrouwen-emancipatie.

Sociale vraagstuk.

Als derde probleem werd het *sociale vraagstuk* genoemd. Treurig waren dan ook de levensomstandigheden der arbeiders: lange werktijden (12 tot 15 uur was regel), vrouwen- en kinderarbeid (in 1863 moesten b.v. in de Leidse textielindustrie kinderen beneden de 10 jaar tot 15 uur per dag in bedompte lokaliteiten werken), slechte voeding en erbarmelijke woningtoestanden (in Amsterdam waren in 1858 ruim 5000 kelderwoningen voor 8.5 % der bevolking en nog ± 1900 ruim 22 000 éénkamerwoningen). Veelzeggend is de volgende tabel:

Toestand der arbeiders.

Hilversumse bevolkingsgroep 1850—'59	beneden 5 jaar sterft	levensduur	
		boven 5 jaar	gem.
landbouwers	1 op 35½ pers.	gem. 64 jaar	50.4 jaar
landarbeiders	1 „ 4½ „	„ 54 „	23.2 „
arb. tapijtfabrieken	1 „ 3 „	„ 37 „	15.3 „

Verbetering kwam hierin door de *sociale wetgeving* (vgl. blz. 90). Onze eerste sociale wet, van 1874, op initiatief van *Van Houten*, verbood kinderarbeid beneden 12 jaar. Na een befaamde enquête voerde in 1889 het ministerie-*Mackay* de arbeidsinspectie en beperking van vrouwenarbeid in. Het jong-liberale ministerie-*Goeman Borgesius* (± 1900) volgde met de ongevallenwet, de woningwet en de leerplichtwet. De A. R. minister *Talma* bracht in 1913 ouderdomsverzekering, waarna in 1919 de R.K. minister *Aalberse* de 8-urige werkdag invoerde.

Sociale wetgeving. Kinderwetje-Van Houten, 1874. Arbeids-inspectie, 1889. Goeman Borgesius, 1900. Talma, 1913. Aalberse, 1919.

Van grote invloed hierop is ook geweest, dat de *arbeiders zelf ontwaakten*. Met de toeneming der welvaart sedert 1890 werd ook hun levenspeil hoger (vgl. b.v.: saldi spaarbanken 1881 37 mill. en 40.000 boekjes, 1913 370 mill. en 1 600 000 boekjes; 1892 in Utrecht de eerste openbare leeszaal; vgl. ook blz. 85). Om hun lot te verbeteren richtten zij *vakverenigingen* op, weer samengevoegd tot Christelijke, Rooms-Katholieke en „neutrale" bonden. De socialistische oud-predikant *Domela Nieuwenhuis* kreeg ± 1885 vele aanhangers. Toen hij anarchistisch werd, stichtte *P. J. Troelstra* met elf anderen in 1894 de *Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, die tevens ook voor algemeen kiesrecht ageerde. Hun eerste grote manifestatie en krachtmeting was

Vakverenigingen.

Socialisme.

S.D.A.P. 1894.

Spoorwegstaking 1903. de *spoorwegstaking*, gevolgd door een poging tot algemene werkstaking, waartegen Kuyper als minister krachtdadig optrad (1903). Tijdelijk werd de S.D.A.P. verzwakt door onderlinge verschillen, die in 1909 leidden tot het uittreden van de *communistische* minderheid, maar overigens nam ze snel in kracht toe.

Ministerie Cort van der Linden. 1913—1918. Daartegenover nam het percentage liberale kiezers af (vgl. blz. 183). In 1913 mislukte een poging om een ministerie uit de gehele linkerzijde te vormen, omdat de S.D.A.P. er geen zitting in wilde nemen. Hierop stelde *Cort van der Linden* een extra-parlementair kabinet samen, dat dus buiten het eigenlijke partijverband om regeerde. Weldra zou het de zware taak krijgen ons land door de moeilijke oorlogsjaren heen te loodsen.

Pl. 51. **Mr H. Goeman Borgesius.**

Naar een portret door Haverman. Borgesius, geb. 1844 te Groningen, is een der grootste figuren van het liberalisme na Thorbecke. Hij heeft als journalist, kamerlid en minister steeds geijverd voor kiesrechtuitbreiding en sociale wetgeving. Borgesius is in 1917 overleden.

§ 28. Economische en geestelijke ontwikkeling van Nederland sedert omstreeks 1870.

Algemene vooruitgang. In vele opzichten is Nederland sedert omstreeks 1870 zowel economisch als geestelijk sterk vooruitgegaan. De handelsbeweging met het buitenland nam in de veertig jaar tussen 1872 en 1913 met 1000 %

toe. Oorzaken hiervan waren vooral de sterke ontwikkeling van het Duitse achterland en van de Nederlandse koloniën, de grotere ondernemingsgeest van onze kooplieden en reders, het vasthouden aan het vrijhandelsstelsel, de opbloei van de Nederlandse industrie, de verbetering van het verkeerwezen.

Handel, verkeerswezen, stoomvaart.

Het *spoorwegnet*, de *Nieuwe Waterweg* en het *Noordzeekanaal* kwamen kort na 1870 gereed. De stoomvaart kreeg grote betekenis met het ontstaan van de *Maatschappij Nederland* (op initiatief van

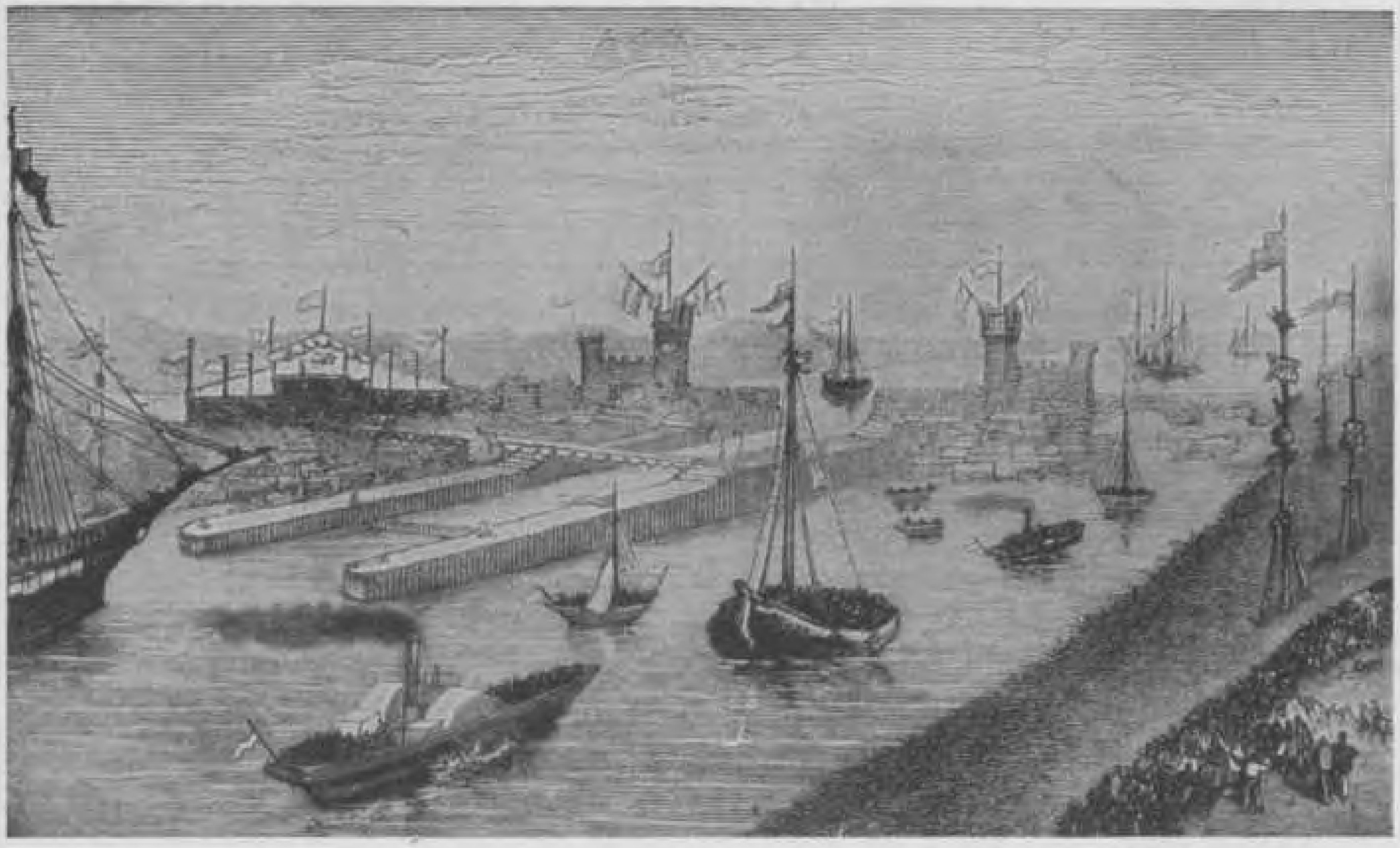

Pl. 52. **Opening van het Noordzeekanaal de 1e November 1876.**
De opening geschiedde door Koning Willem III, die zich op het schip geheel links bevond, dat het eerst door de sluis voer. Let ook op de vorm van de schepen o. a. op de raderstoomboot.

J. Boissevain) de *Rotterdamse Lloyd* (uit een zeilvaartrederij van *W. Ruys*), de *Holland-Amerika-lijn*, de *Kon. Ned. Stoomboot Mij.* en de *Kon. Paketvaart Mij.* in Oost-Indië. Rotterdam, als doorvoerhaven van het *Duitse achterland*, groeide tot een der eerste drie havens van het Europese vasteland. Amsterdam was bovendien vanouds een centrum van de *geldhandel*. De snel groeiende *banken* verschaften de benodigde credieten voor de handel en de industrie.

De totale goederenverplaatsing over de grens, met daarnaast de *eigen handel*. (Aanvoer is dus invoer + doorvoer; vgl. ook blz. 84 en 85):

	gem. '72-'76[1]	1913[1]	'29	'32	'35	'37	'51
Aanvoer in milliard kg	6.8	60	78	50	57	78	64
Afvoer „ „ „	3.3	45	64	40	49	70	50
Invoer „ „ „	7.6	74	31	24	20	23	33
Uitvoer „ „ „			16	14	12	16	19
Invoer „ „ gld	0.7	3.6	2.7	1.9	0.9	1.5	9.7
Uitvoer „ „ „	0.5	3.1	2.0	1.2	0.7	1.1	7.4

Het buitenlands havenverkeer van 7 grote havens (in mill. netto reg. ton):

	1880	1890	1900	1912	1927	1951
New York		11.0	16.8	28.8	41.0	
Hamburg		10.4	16.1	24.9	37.1	
Londen		13.5	16.7	24.0	38.7	
Antwerpen		9.0	13.4	23.9	40.4	42.5
Rotterdam	1.9	5.8	11.7	23.1	41.3	46.3
Hongkong		6.6	14.0	21.5	35.8	
Liverpool		10.9	11.7	20.8	26.2	

Industrie. De groeiende handel en het sneller verkeer bevorderden het vervoer van grondstoffen en fabrikaten, zodat de verschillende takken van nijverheid in *Twente*, *Noord-Brabant*, *Limburg*, de *Groninger veenkoloniën* en bij de grote centra als *Amsterdam* en *Rotterdam* zich krachtig ontwikkelden.

Krachtige, energieke figuren gaven leiding bij deze grootse ontwikkeling van het Nederlandse bedrijfsleven, vol durf en initiatief, en, wat misschien nog wel het belangrijkste was, met een ijzeren doorzettingsvermogen. Zulke pioniers van het nieuwe Nederland op economisch gebied waren o. a. in Groningen *W. A. Scholten*, in Twente *C. Stork*, tevens een voorbeeld van een humaan werkgever, evenals de Delftse industrieel *Van Marken*, in 't Zuiden *Jurgens* (margarine) en *G.* en *A. Philip s* (zie ook blz. 123), in de scheepsbouw *Fop* en *Cornelis Smit*, de als eenvoudige smid begonnen *Wilton* en het

[1]) De cijfers vóór 1920 van aan- en afvoer zijn wèl, van in- en uitvoer echter niet vergelijkbaar met die van na 1920, omdat dan het begrip doorvoer wijder wordt genomen. Zo zou men in 1913 voor volume van in- en uitvoer eerder verwachten ± 60 milliard KG (60 % van de totale goederenverplaatsing over de grens) dan bovenstaande 74 milliard.

Amsterdamse geslacht *Goedkoop*, onder de grote reders de bovengenoemde *Ruys* en *Boissevain*, in Indië *Nienhuys* en *Cremer* (tabak), *Van Aalst*, president van de Handelmaatschappij en *Deterding*, de tweede directeur-generaal van de „Koninklijke".

De *Twentse textielindustrie* beschikte over (in duizendtallen):

	1830	1861	1885	1911	1938
aantal spillen [1]	23	41	132	452	1300
aantal weefstoelen		2.1	11	31	49

Personeel in dienst van de Philipsfabrieken.

	1891	1910	1929	1951
in Nederland	30	2800	20.000	43.000
in 't buitenland			15.000	50.000
Aantal inw. Eindhoven	4506	5665	77.547 [2]	146.000

Uitvoer van enkele artikelen of groepen artikelen, in mill. gld. afgerond.

	± '70	± '80	1913	'29	'35	'49	'51
ijzer, staal en werken daarvan (b.v. hang- en sluitwerk)	0.7	4	47	52	16	150	282
werktuigen, toestellen enz. [3]	0.7	5	22	58	18	104	175
radioartikelen				81	38	95	226
manufacturen	18	25	115	164	25	331	616
plantaard. oliën [4]		16	58	115	38	115	230
bloembollen [5]			25	40	22	83	134
kaas	9	10	23	79	23	159	175
boter		14	46	86	26	226	238

Landbouw en veeteelt

Het platteland beleefde in het laatste kwart van de 19e eeuw een moeilijke tijd, vooral door de invoer van buitenlands graan (vgl. blz. 99), doch omstreeks 1900 begon er verbetering te komen, o. a. door beter verkeer, coöperatie, proefstations, landbouwscholen, consulenten, zuivelfabrieken, verbouw van suikerbieten en mede door het gebruik van kunstmest ontginning op grote schaal. De tuinbouw is buitengewoon in betekenis toegenomen.

---

[1]) In 1914 waren er in Gr. Britt. 55 mln. spillen, in de V.S. 32, in Dtsl. 11 en in Fr. 7.
[2]) Na annexatie van 5 gemeenten met in 1891 12.000 inw.
[3]) niet electrotechnische (= 412 in 1951). [4]) na 1949 vetten, oliën en producten daarvan. [5]) in 1895: voortbrengselen van boom- en bloemkwekerijen 7.

Bevolking. Een algemeen Europees verschijnsel openbaarde zich in Nederland in sterke mate: de verbazende toeneming der bevolking — van 2 600 000 in 1830 over 4 millioen in 1880 tot 8 millioen in 1930 —, doordat de levensvoorwaarden van de arbeiders, de hygiëne en de voedselvoorziening sterk verbeterden. De gemiddelde levensduur van de Nederlanders was in 1830 ruim 30 jaar, in 1930 bijna 65! Het bevolkingsoverschot van het platteland, dat daar in landbouw en veeteelt geen werk kon vinden, trok naar de steden.

Kerk. Op *kerkelijk gebied* duurde de aloude strijd tussen *vrijzinnigen* en *rechtzinnigen* voort. Aan de Leidse universiteit bestudeerden een aantal moderne theologen de Bijbel op rationalistisch-critische wijze. De streng-orthodoxe *Dolerenden* traden onder leiding van *Kuyper* uit de Ned. Hervormde Kerk en verenigden zich met de meeste Afgescheidenen van 1834 tot de *Gereformeerde Kerken* (± 1890). De *Rooms-Katholieke Kerk* nam sedert het herstel van de hiërarchie in 1853 sterk in bloei toe, waarbij behalve *Schaepman* ook de letterkundige *Alberdingk Thijm* en de bouwmeester *Cuypers* belangrijke figuren waren. In de 20e eeuw nam het aantal *onkerkelijken* hand over hand toe.

Wetenschap. Op wetenschappelijk gebied onderscheidden zich een groot aantal Nederlanders: als natuurkundigen *Van der Waals*, *Lorentz*, *Kamerlingh Onnes* en *Zeeman*, als scheikundige *Van 't Hoff*, als bioloog *Hugo de Vries*, als historicus *Fruin*, als volkenrechtkenner *Asser*. De Nederlandse ingenieurs, als *Dirks* (Noordzeekanaal), *Caland* (Nieuwe Waterweg) en *Lely* (Zuiderzee), werden ook in 't buitenland bekend. Philosofen waren *Bolland* en *Heymans*, die tevens psycholoog was.

Kunst. Op kunstgebied vond een opmerkelijke verjonging plaats. De grote stromingen in de kunst, zoals de *romantiek*, het *realisme*, het *naturalisme* en het *expressionisme* deden ook in ons land hun invloed gelden (vgl. § 7 en 20).

Letterkunde. In de letterkunde kwam er, na grote voorlopers als *Huet* en *Multatuli* en in Vlaanderen *Gezelle*, een krachtige opbloei met de impressionistische en naturalistische beweging van '80 (*Perk*, *Kloos*, *Verwey*, *Gorter*, *Van Eeden*, *Van Deyssel*, *Couperus*, *Streuvels*). Omstreeks 1900 wendden enkelen van hen zich tot een meer vergeestelijkte kunst, evenals de iets jongeren *Henriette Roland Holst*, *Boutens*, *Leopold*, *Van Schendel* en *Van de Woestijne*.

Schilderkunst. De *schilderkunst* is na de daling in de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw geklommen tot een hoogte, het land van Rembrandt niet onwaardig. De opbloei begon ± 1860 met de *Haagse school*, die de schoonheid van het Nederlandse landschap onder grauwe luchten

ontdekte. De bekendste schilders er van zijn *Jozef Israëls*, die vooral de atmosfeer van het binnenhuis zo juist wist te treffen, de schilder van kerkinterieurs *Bosboom*, de landschapschilders *Weissenbruch* en *Mauve* en de gebroeders *Jacob*, *Willem* en *Matthijs Maris*.

De *Amsterdamse school* kwam ± 1880 op, samen met de litteraire beweging van '80, en had ook weer belangstelling voor de mens in

Pl. 53. **Vincent van Gogh: Zelfportret.**

Vincent van Gogh, geb. te Zundert in 1852, een der grootste moderne schilders, heeft een zeer moeilijk kunstenaarsleven vol strijd met zich zelf en met anderen geleid. Hij schilderde o. a. in Brabant, doch later vooral in Arles in Zuid-Frankrijk. Hij stierf in 1890. Van de bovenstaande schilderij zegt De Gruyter: „Zie dat zelfportret eens uit 1888 — een van de meesterwerken in het Rijksmuseum — met het zelfverzekerde en onverzettelijke in de houding, met die diepe, voor niets terugdeinzende blik, met de sterke bewogen neusvleugels en het ruime, brede voorhoofd waarachter men een berg van gedachten voelt; met het palet als een schild en zijn penselen als zovele zwaarden in de hand."

zijn arbeid; hiertoe behoorden o. a. *Isaäc Israëls* en de grote schilder van het Amsterdamse stadsschoon *Breitner* (vgl. blz. 91).

Daarop volgde ± 1900 de wending van het impressionisme naar een meer vergeestelijkte en expressionistische kunst, reeds aangekondigd door de geniale *Vincent van Gogh* en in Nederland o. a. vertegenwoordigd in het symbolisme en de stilering van *Toorop*. Zijn tijdgenoten waren de beeldhouwer *Mendes da Costa* en de componist *Diepenbrock*.

Beeldhouwkunst. Muziek.

Ook de bouwkunst vertoonde na de inzinking in het eerste deel van de 19e eeuw een krachtige opleving. Vernieuwers waren hier *Cuypers*, die door Middeleeuwse voorbeelden geïnspireerd werd en in neo-gotische stijl vele kerken en ook het Rijksmuseum ontwierp, en vooral *Berlage*, de schepper van de sobere beurs te Amsterdam. (Zie verder blz. 157).

Bouwkunst.

§ 29. Het Nederlandse gebied buiten Europa sedert omstreeks 1850.

Gebiedsuitbreiding.

Het Nederlandse gebied in Oost-Indië werd sedert het midden van de 19e eeuw zeer sterk uitgebreid, zoals duidelijk uit kaart 23 blijkt. Met uitzondering van het *Engelse deel van Borneo* en de *Portugese helft van Timor* stond Oost-Indië sinds ± 1905 onder rechtstreeks gezag van Nederland, of werd door inlandse hoofden namens onze regering bestuurd. Voor de bevolking bracht deze verandering in 't algemeen een grote verbetering, omdat daardoor een einde gemaakt werd aan de onderdrukking der inlanders door allerlei despootjes, aan de onderlinge oorlogen en aan de slavernij en mensenroof, die in verschillende streken nog bestonden. Om dit resultaat te bereiken waren verschillende expedities nodig, o. a. tochten naar *Lombok* in 1894 en een langdurige strijd in *Atjeh*.

De Atjeh-oorlog, 1873—1903.

De verhouding tot *Atjeh* was in 1824 geregeld door een tractaat met Engeland, waarbij Nederland op zich had genomen de zee- en strandroof te zullen tegengaan zonder de onafhankelijkheid van het rijk aan te tasten. In 1871 werd een nieuw verdrag gesloten, waarbij Engeland het Nederlandse bezit aan de kust van Guinee verwierf en onze regering de vrije hand kreeg op Sumatra. Na vergeefse onderhandelingen tussen Nederland en Atjeh brak in 1873 de oorlog uit, die ongeveer dertig jaar duurde. Een expeditie veroverde nog in '73 de kraton, welk sultansverblijf onder de naam *Kota Radja* het centrum van het Nederlandse gezag werd. Het binnenland werd pas in 1879 onderworpen. De regering voerde echter te vroeg een burgerlijk bestuur in, waardoor veel gebied weer verloren werd. Eerst omstreeks

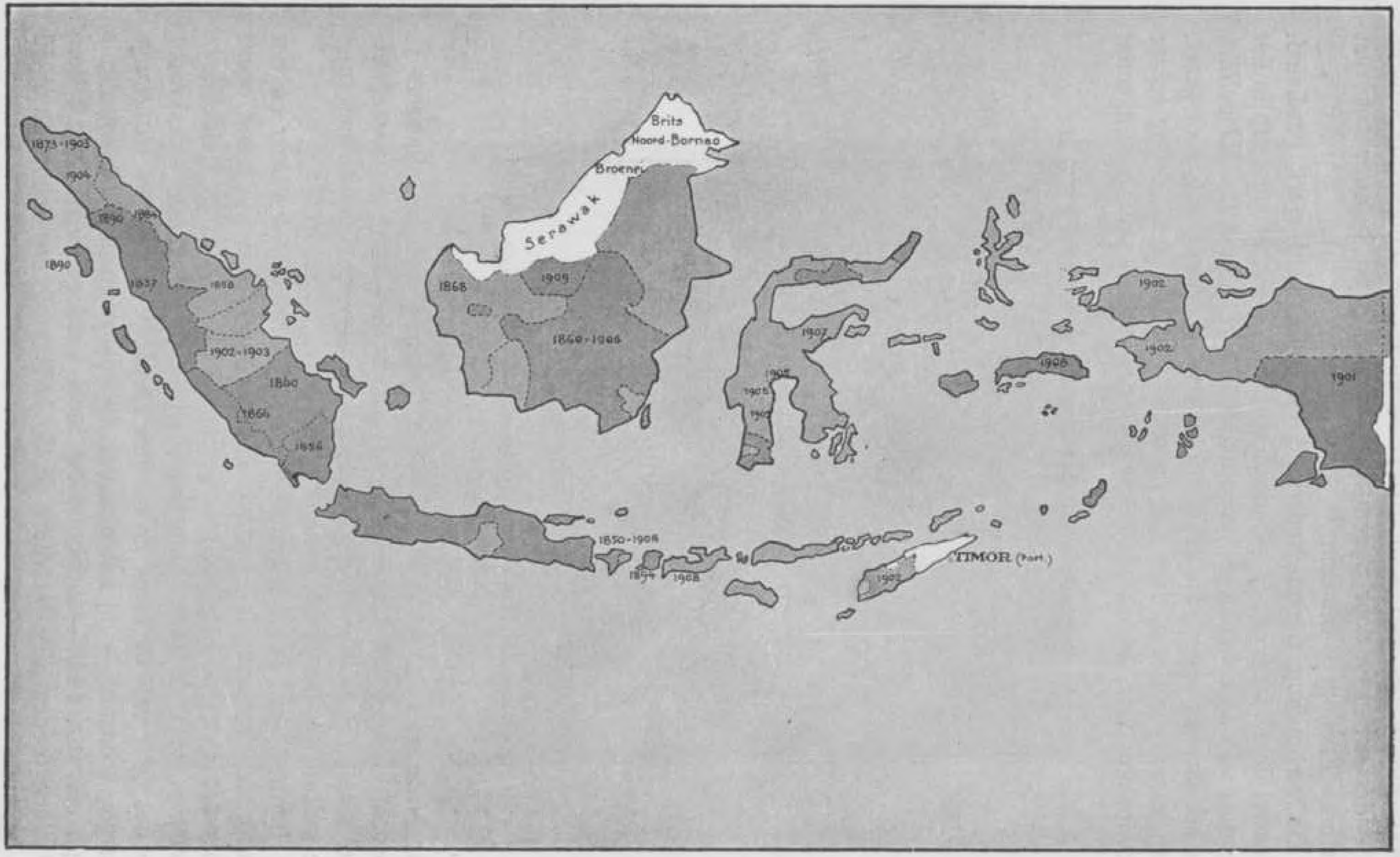

Gebied rechtstreeks onder Ned. Gezag.
„ onder Ned. gezag door contract of Korte Verklaring.

22. Oost-Indië.

Uit: A. J. EIJKMAN en Dr F. W. STAPEL, *Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Indië.*

1900 gelukte het aan *Van Heutsz* Atjeh en de omliggende streken te onderwerpen en door wegenaanleg en een goed bestuur tot rust en ontwikkeling te brengen.

Verhouding van Nederland en Indië. De verhouding tussen Nederland en Indië werd sterk gewijzigd. Hoewel de Kamers bij de grondwet van 1848 medezeggenschap in het bestuur van de koloniën gekregen hadden, werden de *batig-saldopolitiek* en het *dwangsysteem* van het cultuurstelsel voorlopig nog voortgezet. Langzamerhand, o. a. door het optreden van Multatuli, drong echter het inzicht door, dat Indië niet een wingewest behoorde te zijn, maar

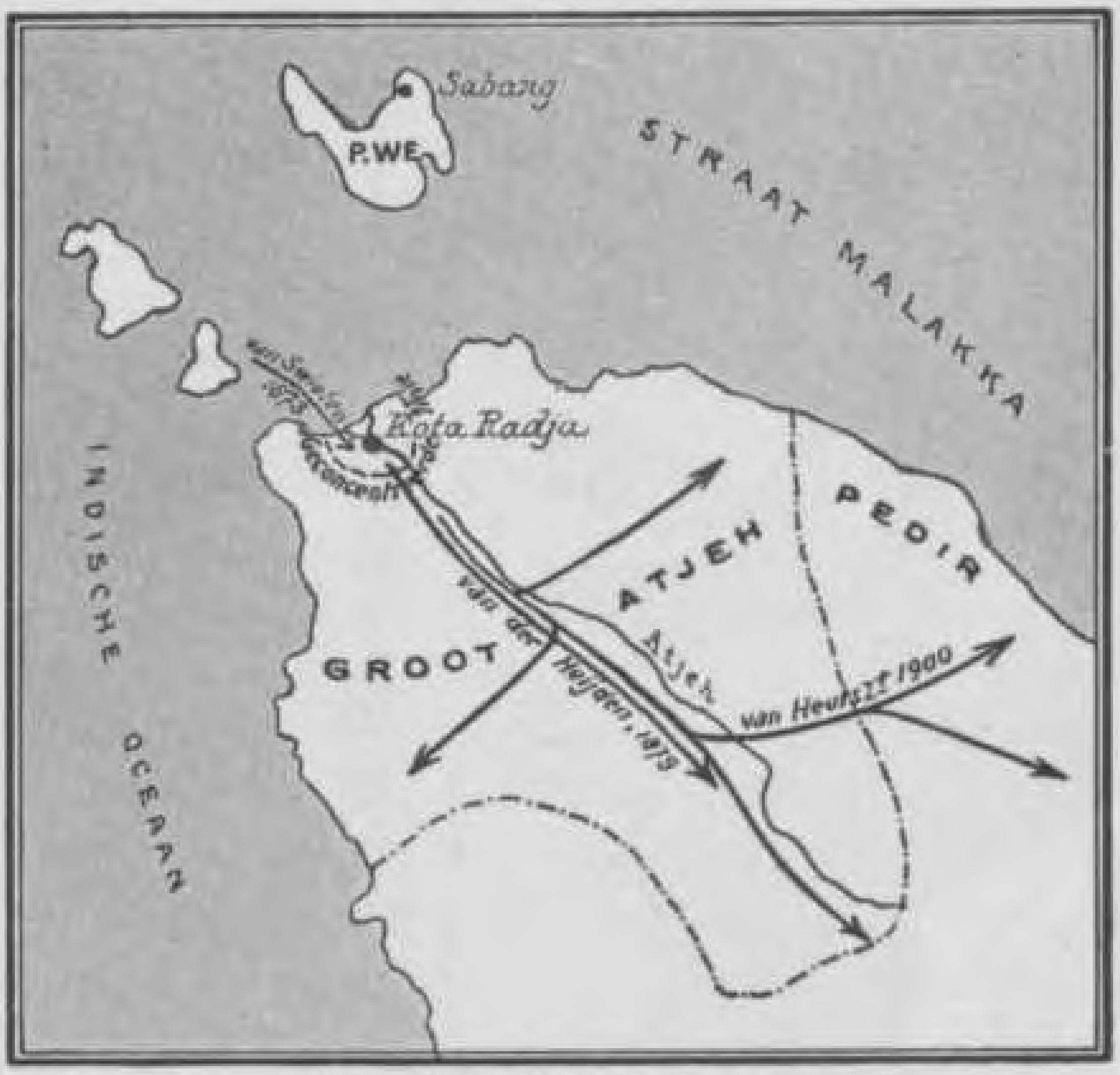

23. De Atjeh-oorlog.

dat Nederland verplicht was voor het welzijn van de inlanders te zorgen. Tengevolge daarvan werd sedert 1870 (met de suikerwet-De Waal) *het cultuurstelsel geleidelijk opgeheven* en maakte het (met de cultuurwet-De Waal) plaats voor *vrije cultures.*

De economische opbloei. Hiermee werd Indië geopend voor het *particulier initiatief* en het Europese, grotendeels *Nederlandse kapitaal.* Ook ons land werd door het moderne imperialisme gegrepen, en een van de duidelijkste bewijzen van de forse herleving van de Nederlandse volkskracht op het eind van de eeuw is wel het *geweldige élan en de onstuimige energie,* waarmee — zij het met een dikwijls ruwe pioniersmentaliteit (vgl. ook blz. 142) — Indonesië tot bloei werd gebracht. Naast deze zo sterk toenemende welvaart en de vergroting der rechtszekerheid

kwam, vooral na 1900, met de *ethische politiek*, meer en meer de directe zorg voor de bevolking tot uiting in de sterke groei van irrigatiewerken, medische diensten, onderwijsinstellingen, volks-

Pl. 54. **Generaal Van Heutsz.**

Johannes Benedictus Van Heutsz, geb. in 1851 te Coevorden, klom van soldaat op tot generaal en werd ten slotte landvoogd van Ned. Indië (1904—1909). Hij stierf in 1924.

credietbanken, arbeidsinspectie. Zo kwam — men denke trouwens ook aan moderne verkeersmiddelen, pers, radio en bioscoop — de inheemse bevolking in steeds sterker mate, soms zelfs in verbijsterend tempo, in contact met de Westerse wereld.

De in- en uitvoer van Ned. Indië (Indonesië) (in mill. guldens).

	'30	'65	'85	1913	'20	'33	'51
uitvoer	± 9	115	185	671	2225	471	4626
(*alleen Java*)	± 7	*89*	*129*	*323*	*1501*	*194*	*911*
naar Ned.	± 9	87		211	364	87	775
invoer		61	123	464	1224	329	3061
uit Ned.		33	113	165	263	39	400

Het uitvoer*volume* steeg van 1900 tot 1929 in een verhouding van 1 : 9 (in dezelfde tijd de wereldhandel in een verhouding van 1 : $2^1/_2$).

Suiker. Productie in millioenen kg, uitvoer in mill. guldens, loon en grondhuur aan inheemsen in mill. guldens en opbrengst per ha in kg.

1840	1870	1900	1923	1929	1935	1951
46	149	745	1400	2935	575	375[1])
				375	35	4.5
				± 125	± 10	
140		8.000		14.000	18.000	10.000

inh. werkkrachten in 't maalseizoen 1929 ± 1.000.000 [1]) vrijwel geen uitvoer.

Tabak. In 1863 plantte *J. Nienhuys* de eerste tabak in Deli op Sumatra's Oostkust, het eerste begin van het om zijn superieure kwaliteit later zo beroemde Sumatra-dekblad (Java's productie ± $2^1/_2$ × zo veel, maar van mindere kwaliteit). Opbrengst:

	1863	1872	1884	1926	1936	19 1
in 1000 pakken	0.05	4	125	240	190	40
in 1000 guldens	2.5	1000	27.000	73.000	46.000	75000

inh. werkkrachten in 1926 ± 120.000

Suriname. In tegenstelling met de gunstige ontwikkeling van Oost-Indië waren de toestanden in *Suriname* minder bevredigend, wat vooral veroorzaakt werd door het gebrek aan werkkrachten sedert de afschaffing van de slavernij. Later door de tweede Wereldoorlog verbeterde de

economische toestand echter, vooral door de winning en uitvoer van bauxiet, zo noodzakelijk voor de vliegtuigindustrie. *Curaçao* en *Aruba* gingen met grote sprongen vooruit, vooral door de verwerking van de petroleum uit Venezuela. **Curaçao.**

§ 30. De verdeling van Afrika.

In geen werelddeel trad het moderne imperialisme duidelijker aan het licht dan in Afrika. In 1880 waren er nog haast geen koloniën en **Engels bezit.**

Pl. 55. **Ontmoeting van Stanley en Livingstone.**

De beroemde Schotse ontdekkingsreiziger en zendeling-arts David Livingstone doorvorste een groot deel van Zuid- en Midden-Afrika. Daar men in 1871 geen tijdingen van hem ontving, ging Henry Stanley in opdracht van de „New-York Herald" naar Afrika om de vermiste op te sporen, wat hem nog in hetzelfde jaar gelukte. De ontmoeting te Oedzjidzji aan het Tanganjikameer is hierboven afgebeeld: Stanley links bij de Amerikaanse vlag, Livingstone tegenover hem. (Uit: Stanley's Reizen).

reeds in 1914 was alles verdeeld op *Liberia* en *Abessinië* na. Vooral *Engeland* en *Frankrijk* hebben er reusachtige gebieden verkregen.

Vóór 1880 bezaten de Engelsen slechts een deel van *Zuid-Afrika* en enig gebied aan de *Goudkust*, doch omstreeks dat jaar wisten zij invloed in *Egypte* te krijgen, waardoor ze de nieuwe weg naar Indië langs het Suez-kanaal beheersten. Na een heftige strijd met een fanatieke Islamietische secte, die door *Kitchener* in 1898 ver- **Egypte.**

slagen werd, bezetten de Engelsen ook het *Zuidelijke Nijlgebied* en kregen bovendien verbinding met het bezit, dat zij in *Oost-Afrika* verworven hadden. Zuidelijker konden zij voorlopig niet komen wegens de *Duitse kolonie Oost-Afrika* en de daaraan grenzende *Kongostaat.*

24. *Europese koloniën in het begin van 1914.*

Engels — *Frans* — *Duits* — *Portugees* — *Belgisch* — *Italiaans* — *Spaans*

Kongostaat. In het *Kongogebied* had eerst een handelsvereniging onder voorzitterschap van de Belgische koning Leopold II gewerkt en daaruit ontstond in 1885 een onafhankelijke staat onder souvereiniteit van die vorst. Na zijn dood werd het een Belgische kolonie.

Duits bezit. Duitsland had ongeveer in dezelfde tijd *Kameroen*, *Zuid-West-* en *Oost-Afrika* bezet.

Franse koloniën.

Van veel meer betekenis waren de Franse belangen. Zij veroverden het achterland van *Algiers*, bezetten in 1881 *Tunis* en drongen tevens uit *Senegambië* naar het Oosten. Bovendien verwierven zij *Frans Kongo*, *Dzjiboeti* aan de Rode Zee en *Madagascar*. In 1898 drong kolonel *Marchand* uit Frans Kongo door tot aan de Nijl en bezette *Fasjoda*, vanwaar de Fransen de verbinding met Dzjiboeti hoopten tot stand te brengen. Dit werd echter verhinderd door

Botsing met Engeland, Fasjoda, 1898.

25. De Europese koloniën in Afrika omstreeks 1880.

Engels
Frans
Portugees

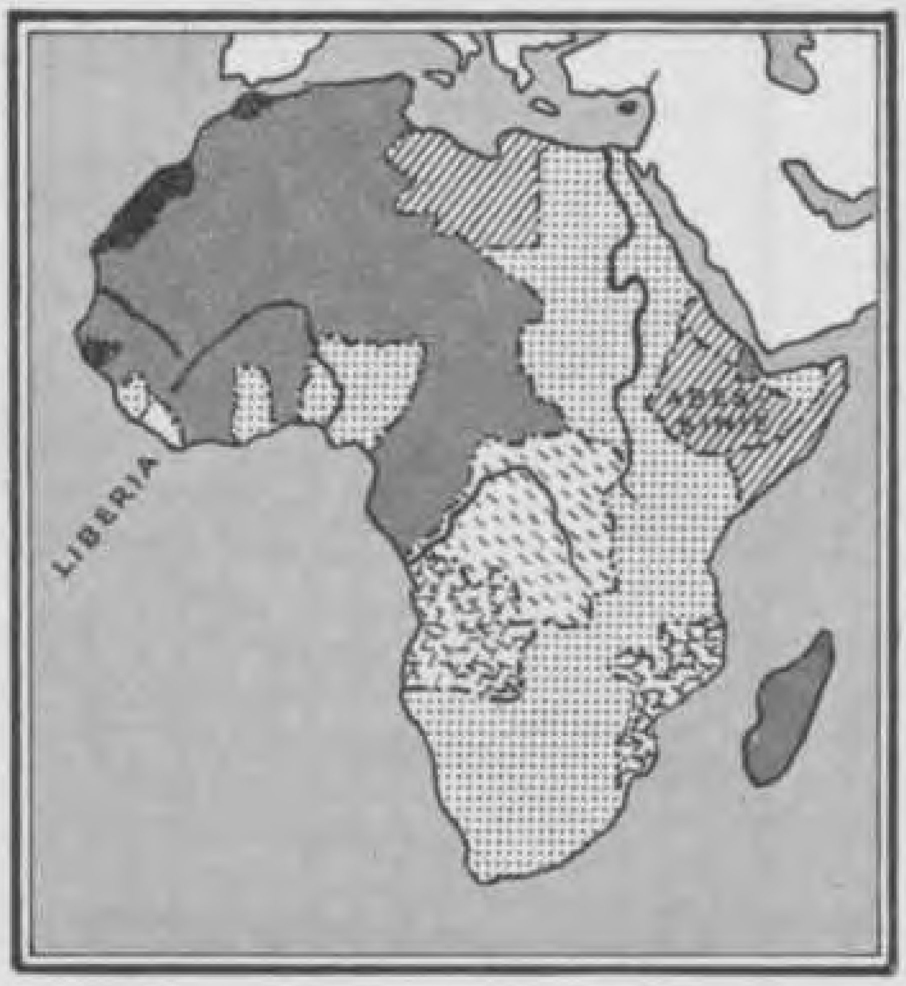

26. De Europese koloniën in 1938.

Engels
Frans
Portugees
Belgisch
Italiaans
Spaans

Kitchener, die langs de Nijl Fasjoda eveneens bereikte en Marchand dwong de plaats weer te ontruimen. Een dreigende oorlog werd voorkomen, doordat Engeland en Frankrijk een overeenkomst sloten, waarbij de invloedssferen van beide mogendheden afgebakend werden.

Conflict met Duitsland; Marokko, 1912.

Daarna geraakte Frankrijk met Duitsland in conflict en wel over *Marokko*. Tweemaal dreigde zelfs een oorlog, doch in 1912 kwamen de beide mogendheden tot een schikking, waardoor Frankrijk hier de vrije hand kreeg.

Italië en Portugal.

Italië bezette in diezelfde tijd *Tripolis*. *Portugal* bleef in het bezit van *Angola* en *Portugees Oost-Afrika*.

Zuid-Afrika.

Een afzonderlijke bespreking verdient *Zuid-Afrika*, waar sinds de 17e eeuw afstammelingen van Nederlandse kolonisten wonen. In

1814 was de *Kaapkolonie* afgestaan aan Engeland en sinds begon voor de Boeren een moeilijke tijd. Om zich aan het gehate Engelse gezag te onttrekken, verlieten velen de kolonie en trokken het binnenland in. Zo ontstonden de *Oranje-Vrijstaat* en *Transvaal*. Ook in *Natal* vestigden zich vele gezinnen, doch dit land werd spoedig door de Engelsen tot hun gebied verklaard.

27. *Zuid-Afrika.*

trekken en aanvallen der Boeren
Engelse aanvallen

De Vrijheidsoorlog van 1881. De andere nederzettingen werden in 't algemeen met rust gelaten, maar toen men in de Boerenrepublieken goud en diamanten vond, veranderde de toestand. Disraeli trachtte Transvaal onder Engels bestuur te brengen, doch de dappere Transvalers onder *Joubert* versloegen in 1881 hun vijanden op de *Majoebaberg*, waarna zij hun zelfstandigheid behielden.

Enige jaren later begon onder leiding van *Cecil Rhodes*, de directeur van een machtige Engelse handelmaatschappij, de *Chartered Company*, de stelselmatige insluiting der Boerenrepublieken. De maatschappij verwierf ten Westen en Noorden van Transvaal een groot gebied, dat Rhodesia genoemd werd. Bovendien ontstond er onder de „uitlanders", meest Engelsen, die zich in de Transvaalse goudvelden bij Johannesburg gevestigd hadden, ontevredenheid,

Insluiting door Rhodes en Chamberlain.

Pl. 56. **John Bull's triomftocht naar Pretoria.**

Naar een tekening van Johan Braakensiek in de Groene Amsterdammer van 22 April 1900. John Bull, in desolate toestand tengevolge van de geweldige klappen, die de Boeren hem toegediend hebben, zit op een stekelvarken met het genoeglijke gelaat van President Kruger en rijdt zo in de richting van Pretoria.

waarvan Rhodes gebruik trachtte te maken om de regering omver te werpen. Zijn vriend *Jameson* deed een inval in Transvaal, doch het plan mislukte, doordat de Boeren de invallers bij *Krugersdorp* versloegen en gevangen namen.

Inval van Jameson, 1896.

Rhodes en de Engelse minister van koloniën *Chamberlain* stuurden echter kennelijk op een breuk aan. Zo brak in 1899 de oorlog uit, waarbij de Transvalers onder hun president *Paul Kruger* alleen de Vrijstaters onder leiding van president *Steyn* tot bondgenoten hadden.

De oorlog met Engeland, 1899—1902.

In het eerst streden de Boeren, onder bekwame ,aanvoerders als *Joubert*, *Cronjé*, *De Wet*, *Botha*, *Smuts* en *Hertzog* gelukkig, maar de Engelsen voerden voortdurend versterkingen aan, zodat in 1900 Bloemfontein en Pretoria bezet werden. De dappere Boeren hielden nog twee jaar lang een onvermoeide guerilla vol, doch ten slotte gelukte het de Engelse bevelhebber *Kitchener*, die zeer hardvochtig optrad en door wiens toedoen duizenden vrouwen en kinderen in concentratiekampen omkwamen, de oorlog te beëindigen. In 1902 kwam de *vrede van Vereniging* tot stand, waarbij de republieken hun zelfstandigheid verloren, maar de belofte van zelfbestuur verkregen. Enige jaren later kregen zij dit werkelijk en in 1910 verenigden de *Kaapkolonie*, *Natal*, *Oranje-Vrijstaat* en *Transvaal* zich tot één geheel: *de Unie van Suid-Afrika*. In deze Unie neemt het Nederlandse element een sterke positie in.

Vrede van Vereniging, 1902.

§ 31. Australië en Azië tot omstreeks 1914.

Australië.

Het werelddeel *Australië*, waar de Engelsen zich in de 18e eeuw sedert de ontdekkingsreizen van *Cook* gevestigd hebben (vgl. deel I, blz. 220) werd bijna geheel Engels bezit. *Australië* zelf, met, tegenwoordig, nog geen 9 millioen inwoners, werd evenals *Nieuw-Zeeland* een dominion met zelfbestuur.

Nederland had het westelijk deel van Nieuw-Guinea, *Frankrijk* o. a. Nieuw-Caledonië, terwijl de *Verenigde Staten* de Hawaii-eilanden annexeerden. De Duitse koloniën kwamen na de eerste Wereldoorlog deels aan het Britse rijk, deels aan *Japan*.

Azië. Engels bezit.

Het *Engels bezit* in *Voor-Indië* werd in de 19e eeuw sterk uitgebreid, terwijl ook *Birma* en een deel van *Malakka* met het belangrijke *Singapore* in handen der Engelsen kwamen. Behalve dat grote Indische gebied bezette Engeland nog verschillende belangrijke punten, o. a. *Aden*, *N. W. Borneo* en in China *Hongkong*. De eerste Wereldoorlog vestigde de Britse invloed in *Mesopotamië*, *Arabië* en *Palestina*, zodat Turkije dus slechts Klein-Azië behield.

Bezit van de andere mogendheden.

Frankrijk verwierf in de 19e eeuw een belangrijk deel van *Achter-Indië*, waardoor het tevens invloed in Zuid-China kreeg, *Nederland* had van oudsher een groot deel van de *Indische Archipel*, terwijl de *Verenigde Staten* in 1898 de *Philippijnen* van Spanje verkregen. *Rusland* breidde zijn geied in Siberië tegen 1900 naar het Zuiden uit, wat Engeland zeer verontrustte; vandaar dat *Afghanistan* bufferstaat bleef en in *Perzië* invloedssferen werden afgebakend. De Russische

poging om ook een deel van China te bezetten en daardoor ijsvrije havens te verkrijgen, werd verhinderd door *Japan*.

In 't midden van de 19e eeuw scheen het, alsof ook *China* en *Japan* kolonïaal gebied van de Europese mogendheden en van de Verenigde Staten zouden worden. Het uitgestrekte *China* was zwak; zijn **China.**

28. Azië en Australië na de eerste Wereldoorlog.

Engels, Frans, Russisch, Japans, Nederlands, Verenigde Staten, Turks
A · Port Arthur
W · Wei-hai-wei
K · Kiau-tsjau

overoude en eerbiedwaardige beschaving was in de 19e eeuw verstard en van de Westerse techniek wilde het niet weten. De keizer was gedwongen aan Engeland, Frankrijk, Rusland en de V. S. in verdragshavens, o. a. Sjanghai, z.g. concessies in te ruimen.

Met *Japan* leek eerst hetzelfde spel gespeeld te worden, maar dat liep anders af. Tot 1868 was het een Middeleeuwse leenstaat, maar in dat jaar werd de macht der grote leenmannen gebroken. Onder bestuur **Japan.**

29. **Oost - Azië.**

Uitbreiding van Japan door de oorlogen met China en Rusland.

van de Mikado *Mutsuhito* werd de staat op Europese wijze ingericht. De Japanners namen de Westerse techniek en organisatie over en werden zodoende in plaats van slachtoffers geduchte concurrenten. Evenals de Westerse mogendheden trachtte Japan koloniën te verkrijgen wegens overbevolking en in het belang van zijn opkomende handel en nijverheid. Door een gelukkige oorlog met China (1894—'95) wisten de Japanners *Port Arthur* en *Formosa* en bovendien een belangrijke invloed in *Korea te verwerven.*

Hervormingen, 1868.

Oorlog met China, 1894—1895.

Pl. 57. **Samenkomst van de Russische en Japanse vredesonderhandelaars.**
De foto is genomen op de „Mayflower", waar president Roosevelt de onderhandelaars ontving. Van links naar rechts: de Russische gedelegeerden Graaf Witte en Baron Rosen, president Roosevelt en de Japanse onderhandelaars Komura en Yakahira.

Vooral door 't optreden van *Rusland*, dat zich de weg naar de ijsvrije zee versperd zag, werden de vredesvoorwaarden echter zo gewijzigd, dat *Japan afzag van Port Arthur*. De Russen kregen thans van China verlof om een zijtak van de Transsiberische spoorweg door Mantsjoerije aan te leggen naar deze stad, die vervolgens van China „gepacht" werd. Duitsland, Engeland en Frankrijk volgden dra het voorbeeld (vgl. kaart).

Ingrijpen van Rusland.

Japan versterkte zich nu geducht en sloot bovendien in 1902 een *verbond met Engeland*, dat evenmin een te grote uitbreiding van Rusland in Azië wenste. In 1904 brak de *oorlog met Rusland* uit, waarin

Russisch-Japanse oorlog, 1904—1905.

Engeland onzijdig bleef, doch geen inmenging van anderen toestond. De Japanners, die overrompelend optraden, veroverden *Port-Arthur* en versloegen de Russen te land en ter zee herhaaldelijk, o. a. bij *Moekden* en *Tsjoesjima*. Bij de vrede, die in 1905 onder bemiddeling van president Roosevelt tot stand kwam, kreeg Japan *Port Arthur*, *Zuid-Sachalin* en het protectoraat over *Korea*, welke staat enige jaren later ingelijfd werd. Sinds steeg Japans macht nog meer, o. a. door de eerste Wereldoorlog. Niets heeft zozeer het groeiende Aziatische zelfbewustzijn gesterkt als het besef dat een Aziatische macht een Europese grote mogendheid had verslagen.

China republiek. 1912. Langzamerhand rees ook in China nationaal verzet tegen de vreemdelingen, maar de z.g. *Bokseropstand* in 1900 werd door een internationale troepenmacht onderdrukt. Nadat het in 1912 een *republiek* geworden was, begon ook hier de modernisering door te breken.

§ 32. De Verenigde Staten van omstreeks 1780 tot 1914. Latijns Amerika.

De dertien Engelse koloniën langs de Noordamerikaanse Oostkust hadden in 1776 de beroemde, door de overtuigde democraat *Thomas Jefferson* ontworpen „*Declaration of Independence*" uitgevaardigd, **Onafhankelijkheid der V.S.** waarbij voor het eerst door een regering politieke vrijheid en gelijkheid als beginselen uitgesproken waren. De onafhankelijkheid was in 1783 door Engeland erkend, waarbij de Mississippi de Westgrens werd. In 1787 kwam de in hoofdzaak nu nog bestaande grondwet tot stand, **Grondwet.** waarbij de afzonderlijke staten een ver-gaande autonomie behielden. De centrale volksvertegenwoordiging is het *Congres*, bestaande uit een *Huis van Afgevaardigden*, door het gehele volk gekozen, en de *Senaat*, samengesteld uit twee afgevaardigden per staat. Door het volk gekozen kiesmannen wijzen om de 4 jaar de *President* aan, die een aanzienlijke invloed uitoefent, o. a. doordat hij tevens minister-president is, ministers benoemt en tegen congresbesluiten een vetorecht bezit.

Uitbreiding. Na het presidentschap van de grote bevrijder *George Washington* werd door *Thomas Jefferson* als president in 1803 Louisiana van Napoleon gekocht. Door deze „*Louisiana-purchase*" kwam het gehele, bijkans onbewoonde Mississippi- en Missourigebied voor kolonisatie ter beschikking. Daarna kochten de V. S. *Florida* van Spanje en *veroverden ze grote gebieden op Mexico*, zodat tegen 1850 de Grote Oceaan bereikt werd. In 1867 namen ze nog *Alaska* van Rusland over. Dat

ondertussen de verhouding tot Europa niet vergeten was, blijkt uit de Monroe-leer (zie blz. 45).

Reeds in de eerste helft van de 19e eeuw trok het vrije Amerika een steeds wassende stroom van immigranten, die zich vooral naar de „Far West" (het huidige Midden-Westen) richtte. Door deze in de wereldgeschiedenis ongeëvenaarde volksverhuizing steeg het aantal

Immigratie en kolonisatie van het Westen.

30. Noord-Amerika en Mexico.
De arceringen geven de uitbreiding van de V.S. in de 19e eeuw aan. De dikke lijn wijst de Noordelijke grens aan van de Geconfedereerde Staten in de Burgeroorlog.

inwoners van bijna 4 millioen in 1790 tot ruim 30 millioen in 1860. In deze mensenvloed ging de oorspronkelijke Indianenbevolking bijna geheel ten onder.

De voorlopers der blanken in de onontgonnen gebieden waren de „trappers", woudlopers en jagers; daarop volgden als pioniers de „squatters", die onder voortdurende gevechten met Indianen bossen

Intercontinentale emigratie uit Europa (ook de niet blijvende); in 1000-tallen.

	'21—'30	'41—'50	'61—'70	'81—'90	1901—'10	'21—'30	'31—'38
Gr. Brittannië	247	1400	1572	2559	2841	1800	263
naar U. S. A. [1]		267	607	807	546	335	
Frankrijk	8.5	77	46	119	53	26	9
Duitsland	9	288	634	1342	274	561	124
Nederland	1	14	20.5	52	23		
Zweden	0.1 [2]	18 [2]	122	328	224	104	7
Eur. Rusland	0.07	0.5	3	288	1741	34	
Spanje	2.5	2.3	30	572	1091	626	217
Italië	0.5	1.9	130	1169	3615	1232	219
Oostenrijk			40	251	1683	61	15
Hongarije				185	660	52	8
Polen	0.01	0.1	2	53	189	524	164
Griekenland	0.01	0.02	0.07	2.3	174	112	87
Geheel Europa	272	1815	2814	7543	13494	6374	1956
teruggekeerd				1345	3025	2497	2330
Naar U. S. A.	136	1668	2158	4852	8567	2690	254

[1]) geen Ieren (deze van '41—50 781 en van '51—60 914!). [2]) met Noorwegen samen.
Alle emigranten uit Europa van 1821—1938 **ruim 58.000.000 mensen.**
Alle immigranten in de V.S. van 1821—1938 ± **38.000.000** (— ± 10.000.000 die terugkeerden).

rooiden en de geschikt gemaakte grond overdroegen aan de blijvende „farmers" om zelf weer verder te trekken.

Na de prairiegebieden ontwikkelden zich in de 2e helft der 19e eeuw nog verder Westelijk de *mijnbouwgebieden* met aanvankelijk hun goudzoekers en hun revolver-romantiek. Toen er in 1849 in Californië goud gevonden was, deed de goudkoorts hier het aantal blanken in twee jaar tijds van 2000 tot 53.000 stijgen.

Onschatbare betekenis als wegbereiders voor de bevolking hadden de *spoorwegen*, die aangelegd werden de wildernis en de prairiën in en waarlangs pas daarna het land in cultuur gebracht werd en nederzettingen ontstonden. De eerste pacific-lijn (New-York—San Francisco) werd in 1869, hetzelfde jaar als het Suezkanaal, geopend.

In het „land der onbegrensde mogelijkheden" heeft de pioniersgeest de Amerikaanse mentaliteit mede bepaald: ondernemingslust, optimisme, oog voor het practische en nuttige, zakelijkheid, tomeloze energie, afkeer van staatsinmenging.

Oorzaken van de Burgeroorlog: de slavernij.

De ontwikkeling en zelfs de eenheid van het rijk werd in gevaar gebracht door de *slavenkwestie*. In de Zuidelijke staten lagen nl. uitgestrekte katoen- en suikerplantages, door massa's negerslaven bewerkt,

terwijl in het Noorden, waar vrije arbeid heerste, de meesten niets van de slavernij wilden weten. Bovendien eisten veel Noordelijken, aanhangers van de meer *democratische* partij der „Republikeinen", *protectie* voor hun opkomende industrie, terwijl de Zuidelijken, aanhangers der meer *aristocratische* „Democraten", *vrijhandel* wensten voor de uitvoer van de katoen en de goedkopere invoer van fabrikaten. Ook dreigde het Noorden door de toevloed van immigranten het Zuiden, dat tot nu toe de leiding in de staat bezeten had, te overvleugelen. De openbare mening, sterk beïnvloed door de aangrijpende

Democratisch-aristocratisch.

Protectie-vrijhandel.

Noorden meer inwoners.

Pl. 58. **Slavenmarkt.**

Naar een illustratie uit de Negerhut van Mevr. Beecher—Stowe. De slaven worden als dieren bekeken en verkocht. Hoge hoeden waren destijds dagelijkse dracht.

schildering die Mevrouw Beecher-Stowe in de „Negerhut van Oom Tom" had gegeven, kantte zich steeds meer tegen het houden van slaven en daardoor werd in 1860 *Abraham Lincoln*, een bekend voorstander van de abolitie (afschaffing), tot president gekozen.

Deze verkiezing was voor de Zuidelijken het sein tot afscheiding: in 1861 traden zij uit de Unie en richtten een eigen republiek op, de *Geconfedereerde Staten van Amerika*. De Noordelijken besloten de eenheid tot elke prijs te handhaven en zo ontstond de Burgeroorlog, waarin de Zuidelijken na een vierjarige strijd het onderspit dolven. Ze werden de eerste tijd geheel als veroverd land behandeld en konden

De Burgeroorlog, 1861—1865.

Negervraagstuk. zich daarna slechts moeizaam herstellen. De slavernij werd niet alleen afgeschaft, maar de blanken en negers ook staatsrechtelijk gelijkgesteld. Maatschappelijk is echter tussen beide rassen steeds een brede kloof blijven bestaan.

Economische opbloei sedert 1865. Na de Burgeroorlog hebben de Verenigde Staten zich zo snel ontwikkeld, dat zij sedert de eerste Wereldoorlog het machtigste land ter wereld zijn. Die vooruitgang is vooral een gevolg van het feit, *dat in het land zelf zowel de factoren voor een agrarisch als voor een industriële ontwikkeling aanwezig zijn.* De V. S. werden het eerste productieland van graan, vlees, katoen, ijzer, koper en petroleum. Zo werd het land wat de belangrijkste producten betreft vrijwel autarkisch, op rubber, suiker en enkele andere na. Onbelemmerd konden de waren binnen het uitgestrekte gebied vervoerd worden, maar tegenover het buitenland werden hoge tolmuren opgericht. De voortdurende immigratie verschafte voldoende werkkrachten. Met de enorme groei van het bedrijfsleven ontstonden hier het eerst *gigantische trusts.*

Groei van enkele steden (in 1000 inwoners) [1].

	1800	1830	1848 1860 [2]	1890	1920	1950 [3]
New York	60	180	800	2000	5600	8000 11000
Chicago		0.1	110	1100	2700	3500 4800
St. Louis	1	5	175	450	800	900 1400
San Francisco			2	250	510	800 1900
Los Angeles			1.5	50	575	1650 3500

[1]) Gehele V.S. van ruim 4 tot 150 mln. [2]) San Francisco en Los Angeles.
[3]) Gemeente èn samen met het gehele stedenconglomeraat er om heen, het metropolitan district.

Verdere gebiedsuitbreiding, ± 1900. In verband met deze geweldige ontwikkeling staat het streven naar koloniën of in elk geval invloedssferen; ook de V. S. kwamen in de ban van het moderne imperialisme. Vandaar de bezetting van de *Hawaii-eilanden* als belangrijk station in de Grote Oceaan; vandaar, na een opstand op Cuba, de oorlog met Spanje in 1898, waardoor *Cuba* onafhankelijk en *Portorico* en de *Philippijnen* Amerikaans bezit

werden; vandaar de inbezitneming van de strook grond, waar vervolgens in 1914 het *Panamakanaal* voltooid werd; vandaar de vestiging van invloed in *Midden-Amerika* en de belangstelling voor *Oost-Azië* met zijn millioenen klanten.

Presidenten. Van de presidenten zijn het meest bekend geworden *Theodore Roosevelt* (1901—1909) en *Wilson* (1913—1921), onder wie de V.S. aan de eerste Wereldoorlog deelnamen en die de Volkenbond schiep.

Latijns Amerika. Latijns Amerika, vrij sedert ± 1820, was voorlopig van minder invloed op de wereldgebeurtenissen. De meeste Midden- en Zuid-amerikaanse staten hadden te lijden van heftige partijstrijd tussen conservatief-clericalen en anti-clericale liberalen, waarbij revoluties en staatsgrepen herhaaldelijk voorkwamen. Een der uitzonderingen was tijdelijk *Mexico*, waar omstreeks 1900 *Porfirio Diaz* niet minder dan 30 jaar lang op energieke wijze als president aan de vooruitgang van het land werkte.

Midden-Amerika kwam onder economische en politieke invloed der Verenigde Staten te staan, maar tegen bevoogding van Zuid-Amerika rees verzet, vooral van de economisch meest ontwikkelde landen, Argentinië, Brazilië en Chili.

V. VAN DE EERSTE WERELDOORLOG TOT HEDEN (1914—1950).

§ 33. De eerste Wereldoorlog.

Oorzaken. De in de vorige paragrafen gebleken tegenstellingen tussen verschillende mogendheden leidden in 1914 tot een algemene oorlog, waarvan de hoofdoorzaken waren:

1. De tegenstelling *Frankrijk-Duitsland.*
2. De tegenstrijdige belangen van *Oostenrijk* en *Rusland* op de Balkan.
3. De concurrentie en de vlootkwestie tussen *Engeland* en *Duitsland.*

Aanleiding. De aanleiding was de moord, die in Juni 1914 te Serajewo op de Oostenrijkse troonopvolger *Frans Ferdinand* en zijn gemalin gepleegd werd ten gevolge van de stelselmatige Groot-Servische propaganda. De Habsburgse regering greep dat aan om Servië voorgoed te verzwakken en hoewel haar zeer scherpe ultimatum grotendeels ingewilligd werd verklaarde ze de oorlog. Daar het spoedig bleek, dat Rusland Servië steunde, terwijl Duitsland achter Oostenrijk stond, was de algemene oorlog niet meer te vermijden.

Uitbreken van de oorlog, Augustus 1914. Begin van Augustus 1914 begon de strijd, waarin *Duitsland en Oostenrijk* tegenover *Frankrijk, Rusland en Servië* stonden. Om Frankrijk aan de zwakke Noordgrens te kunnen aanvallen, schonden de Duitsers de onzijdigheid van *België*, waarop *Engeland* zich bij Frankrijk en Rusland aansloot, welk voorbeeld door *Japan* gevolgd werd. Uit vrees voor Rusland voegden *Turkije* en later ook *Bulgarije* zich bij de Centrale mogendheden.

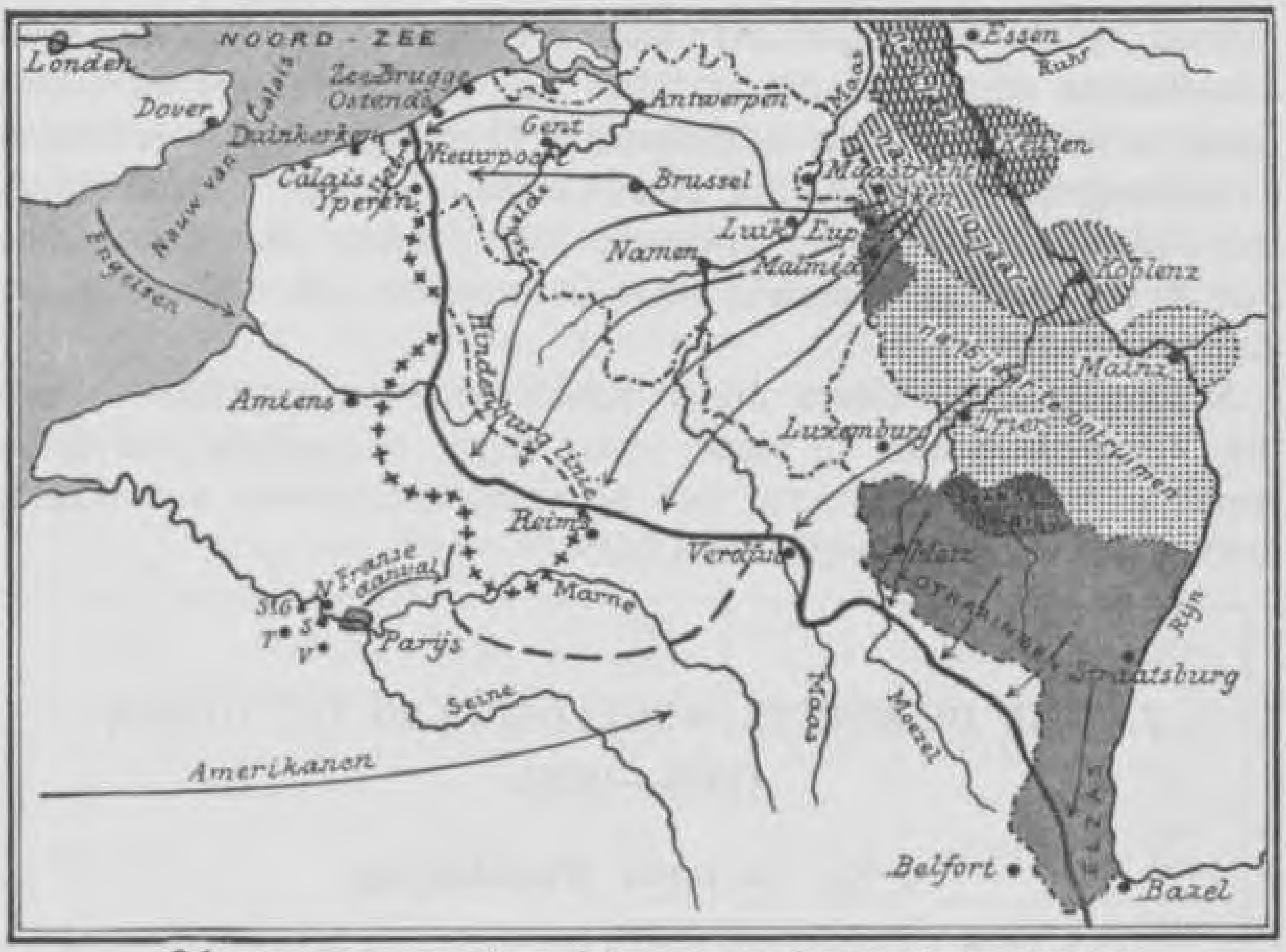

***31.** De strijd en de vredesvoorwaarden in het Westen.*

Optrekken van de Duitse legers in 1914.
Positie der Duitsers in het begin van September 1914.
Hoofdrichting van het Westelijk front.
Verkorting van het Duitse front in 1917.
Duitse aanvallen in 1918.
Door Duitsland afgestaan gebied.
Het Saargebied.
Gedurende 5 jaar bezet gebied (Ontruimd in 1926).
„ 10 „ „ „ „ „ 1930.
„ 15 „ „ „ „ „ „
N = Neuilly T = Trianon S = Sèvres.
StG = St-Germain V = Versailles

1914—1917. Het plan van de Duitsers, die een gevaarlijke strijd op twee fronten moesten voeren, was snel — in een „Blitzkrieg" — Frankrijk tot vrede
Westfront. te dwingen, om zich daarna met volle kracht tegen Rusland te wenden. Begin September was dan ook de Duitse vloedgolf nog slechts enkele uren van Parijs verwijderd. De Franse opperbevelhebber *Joffre* wist

echter zijn tegenstanders bij de *Marne* terug te dringen, en zo verstarde hier de bewegingsoorlog tot een hardnekkige loopgravenstrijd op één reusachtige frontlinie van de Noordzee langs de IJzer over Reims en Verdun tot aan de Zwitserse grens. Gedurende de verdere oorlog is deze linie niet veel veranderd, ondanks herhaalde massale offensieven van weerszijden, waarbij o. a. om *Verdun* bloedig gestreden werd.

IV° ARMEE
ETAT-MAJOR

MESSAGE DU COMMANDANT EN CHEF

-§-§-§-§-§-§-

6 Septembre, 9 heures.

Au moment où s'engage une bataille dont dépend le Salut du pays, il importe de rappeler à tous que le moment n'est plus de regarder en arrière. Tous les efforts doivent être employés à attaquer et refouler l'ennemi.

Une troupe qui ne peut plus avancer devra coûte que coûte garder le terrain conquis et se faire tuer sur place plutôt que de reculer. Dans les circonstances actuelles, aucune défaillance ne peut être tolérée.

Signé: JOFFRE.

Message à communiquer immédiatement à tous, jusque sur le front.

Pl. 59. **Legerorder van Joffre voor de slag aan de Marne.**

Van 1915 af was Italië bij de Geallieerden aangesloten, maar dit baatte hun niet veel.

Oostfront. In het Oosten drongen de Russen spoedig Oost-Pruisen binnen doch de bekwame *Hindenburg*, bijgestaan door de chef van zijn staf, *Ludendorff*, noodzaakte hen door de slag bij *Tannenberg* het land weer te verlaten.

Ter zee. *Ter zee* waren de Centralen in 't nadeel, daar de Engelse vloot de zeeën beheerste. De meeste *Duitse koloniën* gingen spoedig verloren, terwijl Engeland door een scherpe blokkade alle toevoer naar de centrale landen afsneed. Het Duitse duikbootwapen was in de eerste tijd nog niet van overwegende betekenis. Na de enige grote zeeslag in de

oorlog, in het *Skagerrak* (1916), bleef de Duitse bovenwatervloot in de havens.

Oost- en Balkanfront.

Aan het Oost- en Balkanfront kwam het, na een vergeefse Engelse poging in '15 om de Dardanellen te forceren, in 1916 tot een groot opgezette aanval van de Russen, samen met *de Roemenen*. Bij de Centralen namen thans echter de Duitsers geheel de leiding in handen, en herfst '16 was Roemenië *vrijwel geheel veroverd*.

Russische revolutie, 1917.

In 1917 verbeterde hun positie nog veel meer, doordat in *Rusland*

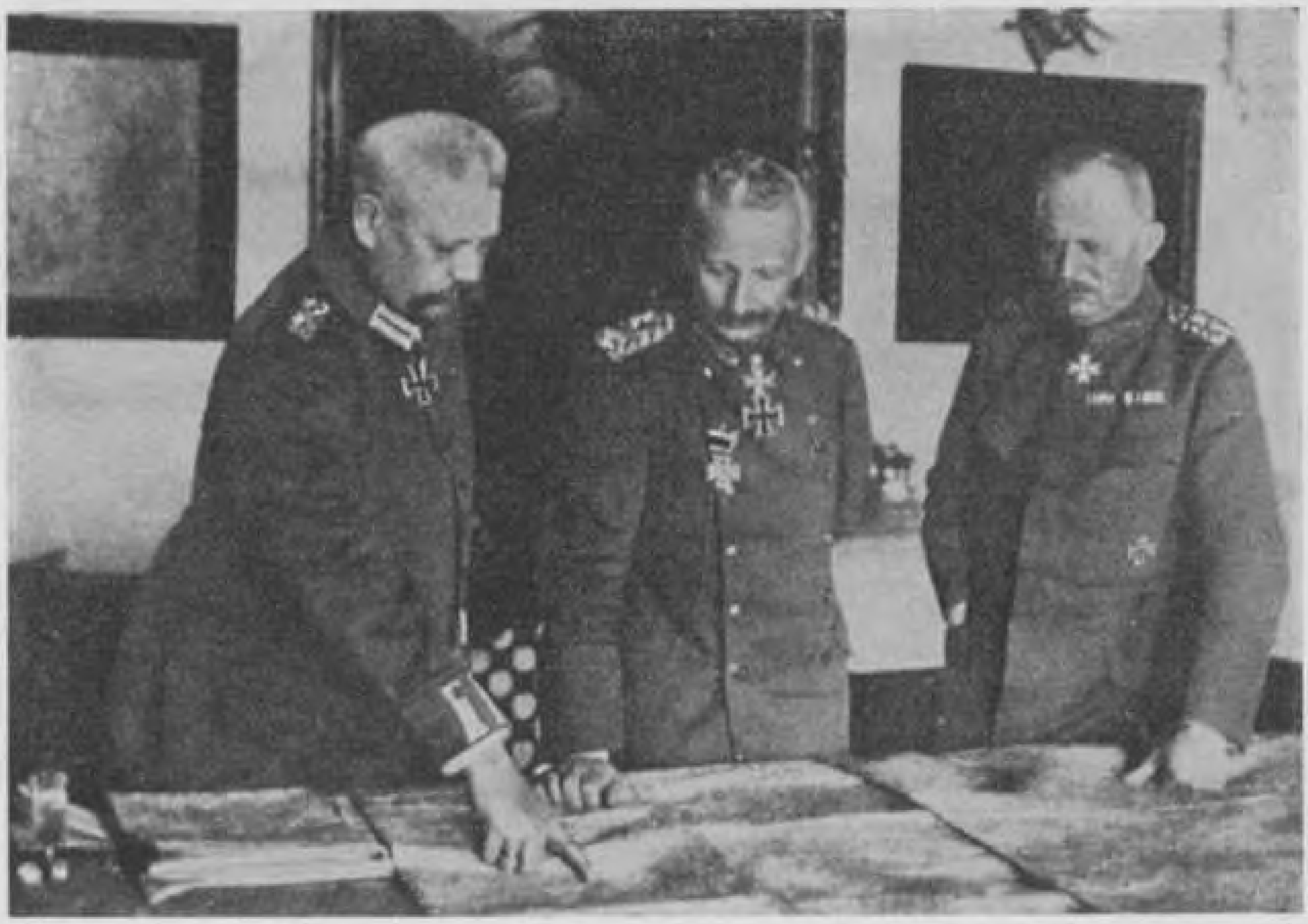

Pl. 60. **Het Duitse hoofdkwartier.**
Links Hindenburg, in het midden keizer Wilhelm II en rechts Ludendorff.

een revolutie uitbrak, die *Nicolaas II* tot afstand noodzaakte. Enige tijd later kwamen de *Communisten* of *Bolsjewiki* onder leiding van *Lenin* en *Trotzki* aan het bestuur en deze nieuwe regering sloot een wapenstilstand met de Centrale mogendheden.

Echter blokkade.

Eind 1917 *leek* de toestand voor de *Centralen militair dus nog gunstig*. Economisch deed echter de blokkade zijn invloed geducht gelden, en bovendien .... de *Verenigde Staten* hadden zij tot tegenstander gekregen. Om Engeland in korte tijd door uithongering op de knieën te brengen was Duitsland nl. de *onbeperkte duikbootoorlog* begonnen.

Mislukken onbep. duikbootoorlog.

Ver. Staten, 1917.

Het mislukte, maar het gevolg was dat *president Wilson* zijn volk te wapen riep „to make the world safe for democracy".

Beslissing in 1918.

Nadat in het begin van '18 met Rusland vrede gesloten was, zetten de Duitsers in 't Westen alles op alles. Bijna wist Ludendorff een doorbraak te forceren, maar de Geallieerden, bij wie zich maandelijks

***32.** Het oorlogsterrein in Europa.*

——— *frontlinies.*

ongeveer 300 000 Amerikanen voegden, hielden onder leiding van maarschalk *Foch* stand, en in de zomer volgde het tegenoffensief, dat sindsdien niet meer afliet. Hiertegen bleken de Centralen niet meer bestand, en zo kwam het einde nog onverwacht snel. Eerst bezweek *Bulgarije*, dat men van Saloniki uit aanviel, en daarna *Turkije*. In *Oostenrijk* braken revoluties uit, waardoor *Karel*, die in 1916 Frans Jozef opgevolgd was, afstand moest doen. Ook in *Duitsland*

Revoluties in Oostenrijk en Duitsland.

werd de dynastie door een revolutie ten val gebracht: *Wilhelm II* en de kroonprins weken uit naar Nederland. Een voorlopige republikeinse regering sloot 11 November 1918 een *wapenstilstand* met de Geallieerden. Na moeizame, langdurige beraadslagingen tussen president

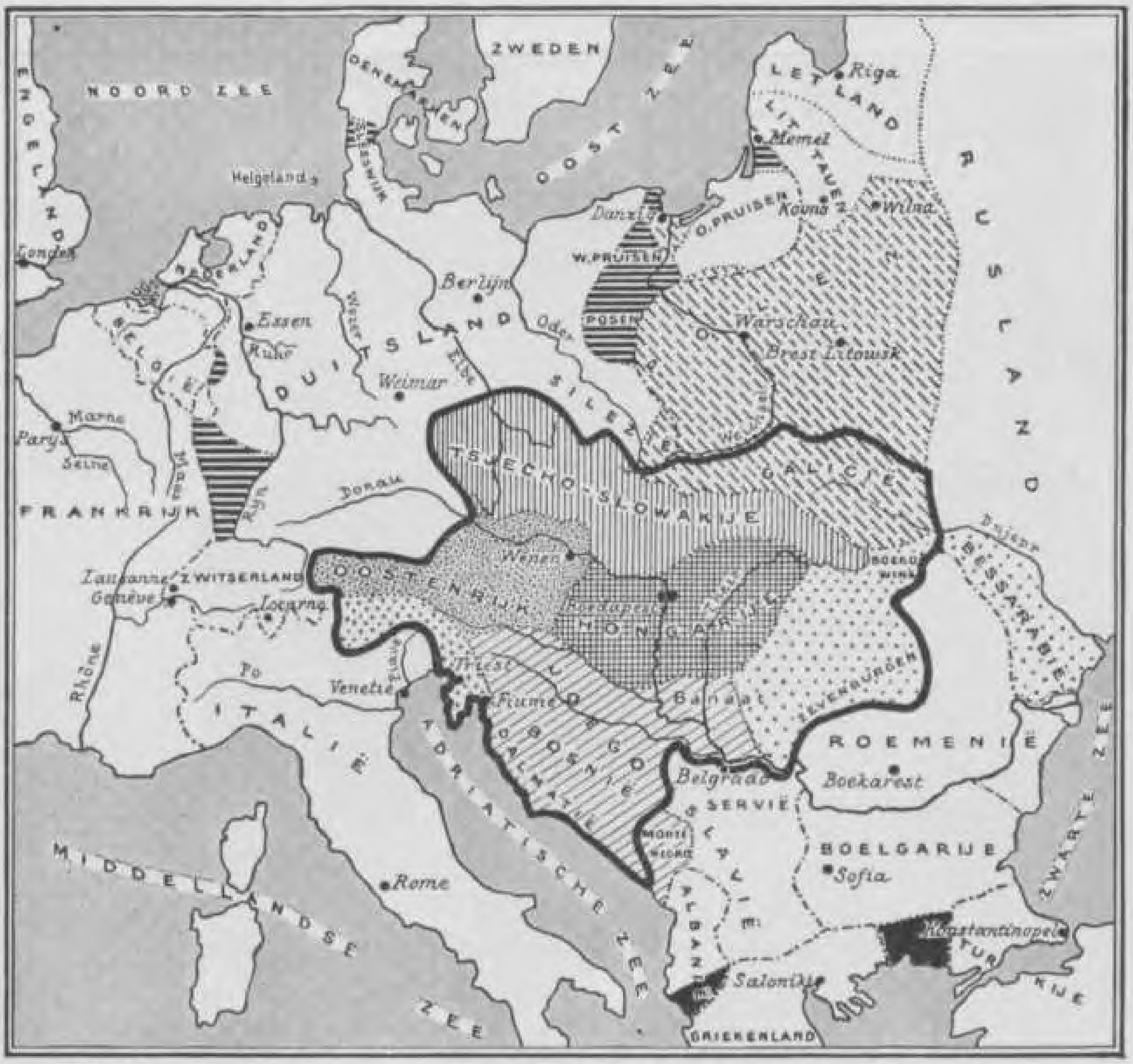

33. *De veranderingen van het grondgebied door de Wereldoorlog.*

oude grenzen
grens van het vroegere Oostenrijk-Hongarije
Door Duitsland bij de vrede afgestaan gebied.
„ Italië verworven.
„ Servië „
„ Roemenië „
„ Griekenland „
Polen; bovendien het door Duitsland afgestane gebied in Pruisen, Posen en Silezië.

De vredes van 1919 en 1920.

Wilson, de Engelse eerste minister *Lloyd George* en de Franse premier *Clemenceau* kwam in 1919 de vrede met Duitsland te *Versailles* tot stand. De vredes met *Oostenrijk*, *Bulgarije*, *Hongarije* en *Turkije* werden elders bij Parijs gesloten. Het hoofdbeginsel van deze vredes was *zelfbeschikkingsrecht der volken*.

De voornaamste bepalingen van de vrede van Versailles waren: **Bepalingen van de vrede van Versailles.**

1. *Elzas en Lotharingen* kwamen aan Frankrijk, *Posen en West-Pruisen*, de z.g. corridor, aan Polen, *Eupen en Malmédy* aan België, *Danzig* met omgeving werd een vrijstaat.

2. Door volksstemmingen werd *Noord-Sleeswijk* Deens en een deel van *Silezië* Pools.

3. Het *Saargebied* kwam 15 jaar onder Volkenbondsbestuur. In 1935 werd het door het beloofde plebisciet weer Duits.

Pl. 61. **Wilson.**

4. *Duitsland stond alle kolonien af*; ze werden mandaatlanden van de Volkenbond. Engeland kreeg het bestuur over *Oost-Afrika*, de Zuid-afrikaanse Unie over *Duits-Zuid-West-Afrika*, Frankrijk over *Kameroen*, Japan en Australië over de koloniën in het Verre Oosten.

5. Aan Duitsland werden zware *herstelbetalingen* opgelegd.

6. Het mocht slechts een klein leger en een geringe vloot bezitten.

7. De Geallieerden bezetten voor *15 jaar de linker-Rijnoever*.

Door de bepalingen van de andere vredes viel het Habsburgse gebied uiteen. Oostenrijk en Hongarije werden beide kleine staten. **Gevolgen van de andere vredes.**

Als nieuwe rijken ontstonden *Tsjecho-Slowakije*, *Joego-Slavië* en verder *Polen*. *Italië* kreeg Zuid-Tirol en Istrië, *Roemenië* ontving Zevenburgen en Bessarabië. Bulgarije verloor gebied aan *Griekenland*. Vooral Turkije werd sterk verkleind; aan *Frankrijk* werd Syrië, aan *Engeland* Palestina en Mesopotamië als mandaat van de Volkenbond toegewezen.

Volkenbond. *Op initiatief van President Wilson* werd als inleiding voor de vredesverdragen het statuut van een *volkenbond* opgenomen, een poging tot uitbanning van de oorlog, die in deze tijd, vlak na het beëindigen van de „war to win the war", bij zeer velen grote geestdrift verwekte.

Vroegere pogingen tot voorkoming van oorlog. Ook in vroeger tijden reeds zien we pogingen om tot een internationale rechtsorde te komen en werden denkbeelden uitgesproken over een statenbond, een scheidsgerecht en een internationaal gerechtshof. Een der belangrijkste stappen in de ontwikkeling van het volkenrecht was het beroemde **Grotius.** werk van *Hugo de Groot*, *„Over het recht van oorlog en vrede"*, waarin hij uiteenzet, dat ook in de samenleving van de staten bepaalde rechtsregels behoren te gelden en dat misdaad van staten evengoed gestraft dient te worden als van burgers. Verscheidene plannen tot vestiging van de wereldvrede verschenen sindsdien, zonder blijvende gevolgen echter. Zo b.v. de **De Haagse Vredesconferenties, 1899 en 1907.** *Vredesconferentie* die in 1899 op initiatief van czaar Nicolaas II in *Den Haag* bijeenkwam, met als enig resultaat het *Permanente Hof van Arbitrage* in Den Haag, door welk scheidsgerecht de staten geschillen *konden* laten beslechten. *Verplichte* arbitrage, waartoe op een tweede Vredesconferentie in 1907 voorstellen gedaan werden, gelukte niet. Wel werd het *Vredespaleis* gebouwd, met giften van de Amerikaanse millionnair *Carnegie*.

Karakter Volkenbond. De kansen voor de in 1919 opgerichte *Volkenbond* leken zeer veel beter, maar toch werd zij lang niet, zoals *Wilson* dat gewenst had. Het bleef *een compromis tussen zijn idealisme en de belangenpolitiek van andere staatslieden*.

Inrichting. De voornaamste organen van de Bond werden:

1e. De *Vergadering*, waarin elk lid één stem kreeg, voor de algemene leiding. Een besluit kon slechts met algemene stemmen aangenomen worden, m. a. w. iedere staat had het vetorecht.

2e. De *Raad*, bestaande uit permanente en niet-permanente leden, ter behandeling van de dagelijkse zaken. Een permanente zetel kregen *Engeland*, *Frankrijk*, *Italië* en *Japan*, later ook *Duitsland* en *Rusland*. Het land van Wilson, waarvoor een zetel gereserveerd was, werd nooit lid, wat de Bond zeer verzwakte.

3e. Het *Permanente Hof van Internationale Justitie*, dat zijn zetel in het Vredespaleis in Den Haag kreeg en recht zou kunnen spreken in geschillen van internationale aard.

Humanitair werk. Op *humanitair* gebied kon de Bond al dadelijk goed werk verrichten, zoals repatriëring van meer dan 400 000 krijgsgevangenen uit en naar Rusland, hulp aan de 1 5 millioen Russische emigranten, en verzorging

van een 800 000 Griekse vluchtelingen, die door de Turken uit Klein-Azië verdreven waren en van gebrek dreigden om te komen.

Later zullen we zien, dat het grootse doel van de Volkenbond allerminst werd bereikt. Wel werden enkele geschillen tussen kleine staten bijgelegd, maar vaak bleek, dat de Bond innerlijk niet krachtig genoeg was. In 1924 werd daarom op voorstel van de toenmalige eerste ministers van Engeland en Frankrijk, *Macdonald* en *Herriot*, *vreedzame beslechting van internationale geschillen verplicht gesteld,* maar dit werd door de toen nieuw opgetreden conservatieve Engelse regering niet aanvaard en is dus *nooit uitgevoerd.* **Hoofddoel niet bereikt.**

§ 34. Tussen twee Wereldoorlogen (1919—1939).

De periode tussen de twee Wereldoorlogen is *een overgangstijd*, tussen het vrijwel onbeperkte liberalisme van voor 1900 en de sterke gebondenheid en ordening van onze eigen tijd. De ontwikkeling die begon met de kentering van ± 1900 zette zich, als gevolg van de oorlog en de na-oorlogse ontwrichting, *plotseling in versneld tempo voort.* De maatschappij bleef aanvankelijk nog grootkapitalistisch, maar na enige jaren van grote welvaart *brak in 1930 onverwachts een ongekend ernstige economische crisis uit.* Hierdoor werd de Westerse wereld in mogelijk nog sterker mate geschokt dan door de eerste Wereldoorlog, de toch al aanwezige neiging om nu eens schoon schip te maken en de gehele maatschappij radicaal te vernieuwen werd er ten zeerste door versterkt, en velen klampten zich, als bevrijding uit wat een zelfzuchtige, vale, in chaos vastgelopen wereld werd genoemd, vast aan het ideaal van een *nieuwe, straffe herordening*, waar een idealistischer, frisser, heroïscher samenleving uit op moest bloeien. In verschillende landen wendde men zich af van ongeremd individualisme en zo weinig mogelijk beperkte vrijheid om te streven naar een maatschappij, die in al zijn geledingen gebaseerd zou zijn op *collectivisme* en *gebondenheid*. Zo wonnen dan ook — met zeer grote onderlinge verschillen — *totalitaire* stromingen als *communisme*, *fascisme* en *nationaal-socialisme* sterk veld. West-Europa en Amerika bleven in hoofdzaak trouw aan de met zoveel inspanning en strijd verworven democratische vrijheden, maar ook hier kwam de ordeningsgedachte steeds sterker naar voren met het verlangen naar *geleide economie* en een doelbewuste *sociale politiek* ten behoeve van de economisch zwakkeren.

Algemene karakteristiek. **De ontwikkeling versneld door de oorlog.** **Herstel der welvaart.** **De wereldcrisis.** **Verzwakking liberalisme.** **Versterking totalitarisme.** **In mindere mate in W.-Europa en Amerika.**

Deze voortzetting van de ontwikkeling van 1870—1914, met de versnelling door de oorlog en de crisis, zien we op verschillende terreinen: *De belangrijkste verschijnselen.*

1°. in de *wetenschap* de vroeger (blz 82) reeds genoemde haast revolutionnaire vooruitgang, zoals in de natuur- en scheikunde en **1° Wetenschap en techniek.**

de biologie, terwijl nieuwe takken van wetenschap zich in korte tijd een vooraanstaande plaats wisten te verwerven; in de *techniek* de onbegrensde verbreiding o.a. van auto, fiets, vliegtuig, film, radio en foto-mechanische reproductiemethoden, waardoor het gehele maat-

Pl. 62. **Industriële productie Engeland, Duitsland en de V. S.**
Uit: Dr. J. Tinbergen: De les van dertig jaren.

schappelijk leven en zelfs de geestesgesteldheid in sterke mate gewijzigd werden;

2° Economisch leven.

2°. bij de verdere ontwikkeling van het modern-kapitalistisch bedrijfsleven aan de ene kant de *verdere ontplooiing* van mechanisatie, rationalisatie, wetenschappelijk onderzoek, bankwezen en modern imperalisme, maar aan de andere kant de *periodiek terugkerende crises*.

	1929 (begin)	1931	1932	1933
New York	137	80	43	35
Londen	103	43	39	35
Parijs	157	82	64	61
Amsterdam	104	46	26	23

Indexcijfers koersen van aandelen. (1927 = 100).

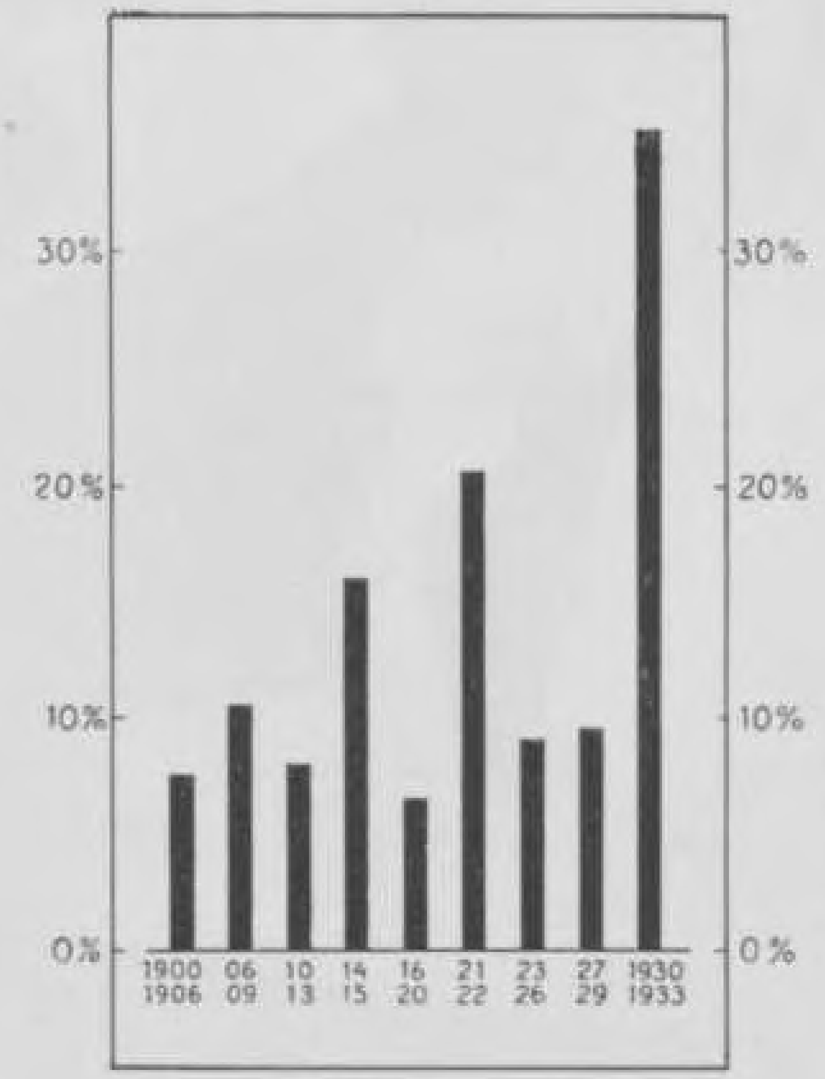

Pl. 63. **Opwaartse lijn van de werkloosheid in de V. S., 1900—'33.**

In de Verenigde Staten bedroeg lente 1933 het aantal werklozen 13 à 17 millioen ($2^1/_2$ in '29), 35% van alle pers. met inkomen uit arbeid, meer dan 45% van alle loonarbeiders, 35% van alle kantoorpersoneel. Uit een rapport van de Columbia-Universiteit in '33 bleek de werkloosheid onder architecten gestegen tot 95%, onder ingenieurs tot 85, onder chemici tot 65%. Onafzienbare rijen stonden voor de bureau's van maatschappelijke steun, hongermarsen van oorlogsveteranen brachten de V.S. in opschudding. Precies zo was het in Europa, in Azië, bijna overal. (Naar L. Corey, The decline of American capitalism).

De twee crises in deze periode, die van ± '21—'24 en in 't bijzonder die van ± '30—'36 (vgl. de grafieken), leidden tot *hoge invoerrechten* en *zelfs contingenteringen* om de eigen landbouw en industrie te beschermen, ten koste echter van de consument en van het internationale handelsverkeer. Ook nationaal trouwens begon het oude liberalisme in verscheidene opzichten plaats te maken voor een *min of meer straffe ordening*.

Belangrijke verplaatsingen voltrokken zich ook in de economische krachtsverhoudingen. *Europa*, verarmd door de oorlog, waarin het bovendien zijn afzetmarkten had moeten verwaarlozen, *had een belangrijk deel van zijn overheersende positie verloren* aan niet-Europese machten, o. a. Japan, maar vooral aan *de V. S., die door de oorlog van debiteur- tot crediteurland waren geworden.*

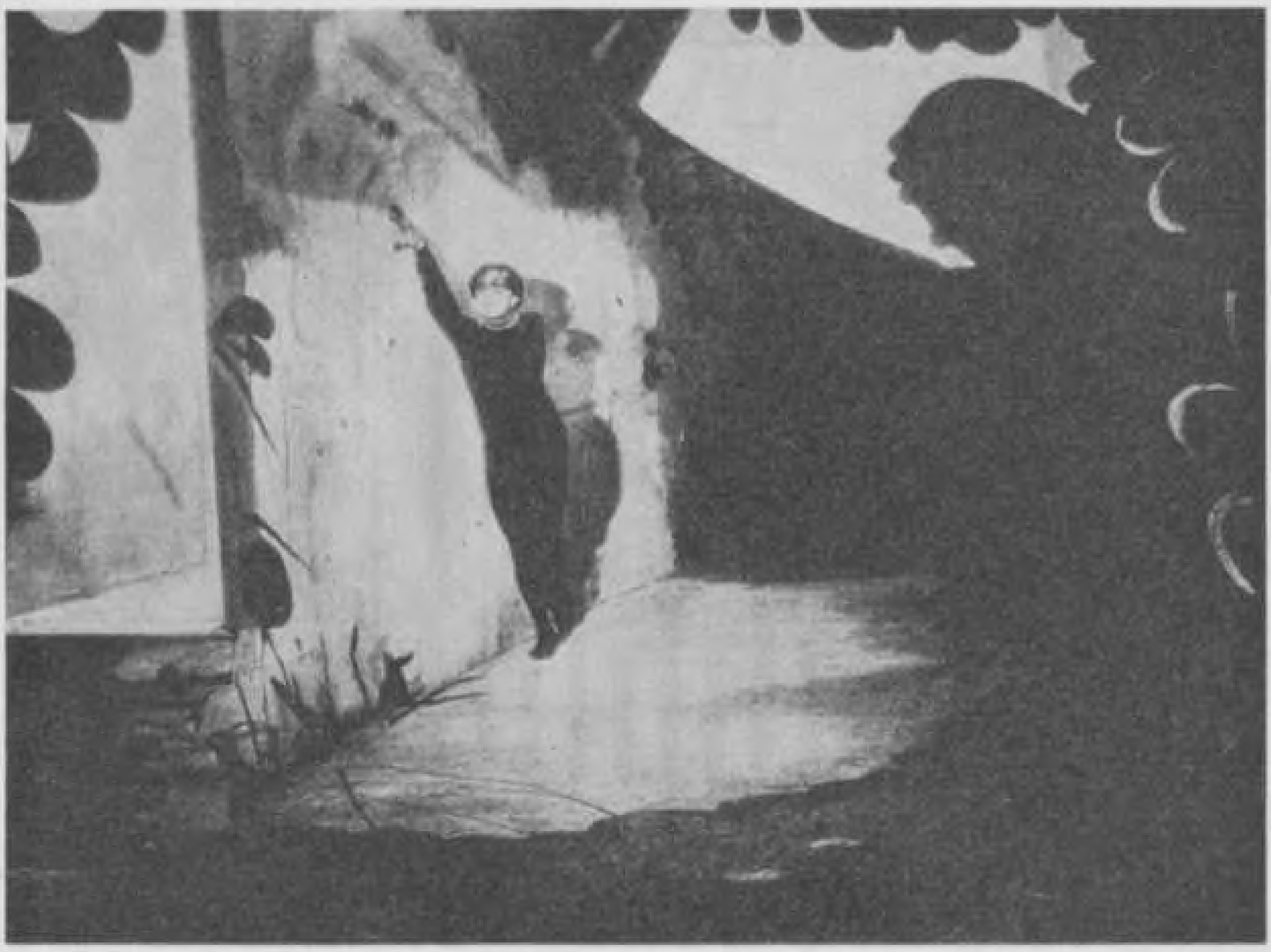

Pl. 64. **Conrad Veidt in „Het Kabinet van Dr. Caligari".**
Voorbeeld van het radicaal-revolutionnaire expressionisme van ± 1922. Een der eerste „avant-garde" films, dus films die welbewust als kunst bedoeld zijn. Zie o. a. het merkwaardige experimenteren met expressionistische décors, om zeer nadrukkelijk een bepaalde stemming, hier een mens onder hypnose, te suggereren.

3° Op sociaal en binnenlands-politiek gebied.

3°. Het streven naar ordening zien we ook op sociaal en binnenlands-politiek gebied. Krachtig voortgang vonden de reeds vroeger (vgl. § 20) ingezette *sociale wetgeving* (nu b.v. de 8-urige werkdag) en de groei van de *vakverenigingen*. Ook de andere verlangens die omstreeks 1900 naar voren waren gekomen werden na de oorlog grotendeels verwezenlijkt, zoals *algemeen kiesrecht*, waardoor de socialisten de liberalen verdrongen. In twee richtingen bewogen zich deze vernieuwingen, in die van verdere *democratisering*, verdere vrij-

wording en aan de andere kant in de richting van *sociale zekerheid*. Beide zien we ook in de totalitaire staten.

4°. In de internationale politiek vinden we, evenals op economisch gebied, de steeds verder gaande *verschuiving van het zwaartepunt naar de Ver. Staten* (ook trouwens op cultureel gebied, b.v. film, mode, allerlei levensgewoonten). **4° Internationale politiek.**

Pl. 65. **Elisabeth Bergner in „Der träumende Mund".**

Na ± 1930 begint het radicale expressionisme der 20-ers te verstillen en zien we een duidelijke terugkeer tot de traditionele vormen. Een zekere strakke, suggestieve geladenheid blijft echter een kenmerk van dit nieuwe realisme. Deze foto is uit een latere, Engelse, versie (1937) van een van de beste films van dit decennium, *Der träumende Mund*, toen de hoofdrolspeelster, *Elisabeth Bergner*, al voor het Nazi-regime uitgeweken was. Vgl. ook pl. 72.

Verdere veranderingen waren de groeiende betekenis van de jonge *Sovjetstaat* met het daarmee verbonden *communisme* en de machtsaanwas van *Japan*, terwijl in de toekomst het *ontwaken van het verdere Azië* en de bewustwording van de *Islamitische wereld* steeds meer de aandacht zouden vragen. In Italië bestond reeds het *fascisme*, maar deze stroming zou pas na de *nationaal-socialistische revolutie in Duitsland* zijn alles overheersende betekenis krijgen.

5° Kunst. 5°. In de kunst zien we de versnelling onder invloed van de oorlog zeer sterk. Velen waren van hun idealen beroofd en van de traditionele banden losgeslagen, en konden of wilden de „Weg zurück" niet meer vinden. Het reeds voor de oorlog (vgl. blz. 94) aangevangen *radicale expressionisme* bereikte nu zijn hoogtepunt. Nog slechts enkele oerelementen wilde men als waardevol erkennen: een enkele hartstochtelijke kreet, waarin een gehele gevoelswereld is samengedrongen in de dichtkunst, een toespitsen op een paar beklemmend-suggestief geladen hoofdlijnen in de schilderkunst, niets dàn een bezeten rythme in de muziek.

Na ± 1930 begon dit hartstochtelijke, hemelbestormende „vitalisme" der „20-ers" *te luwen*. De toon werd nuchterder, scherp en zakelijk, zodat men wel sprak van *nieuwe zakelijkheid*. Ook van de verregaande vormverwaarlozing kwamen velen terug. *Expressionisme*, getuigen, iets te zeggen hebben, *bleef het echter*, want de vorm diende ook hier in de eerste plaats om de bedoeling beter te doen uitkomen, de bedoeling die soms de geheimzinnige diepten van het niet door het verstand bedwongen onderbewuste tot object heeft (*surrealisme*), of ons gesuggereerd wordt door een, in zijn schijnbaar zeer reële werkelijkheid beangstigend ònwerkelijke sfeer (neo-realisme, *magisch realisme*).

Namen zijn in hoofdzaak reeds genoemd in § 20. Hier mogen van de allerbekendste figuren nog vermeld worden: in de bouwkunst *Le Corbusier*, in de muziek *Strawinski* en in de litteratuur *Feuchtwanger, Zweig, Kafka, Duhamel, Huxley, Sinclair Lewis, Hemingway, Steinbeck*.

In ons land zien we dicht na de oorlog (vgl. blz. 124) de *Bergense schildersschool*, terwijl na ± '30 een strakkere, ten dele meer realistische richting veld won met figuren als *Willink, Hynckes, Schuhmacher, Charley Toorop* e. a. De oudere *Sluyters* staat enigszins apart. Van de beeldhouwers zij nog genoemd *Raedecker*, en in de bouwkunst vlak na de oorlog de romantische „Amsterdamse school", na ± '25 een figuur als *Dudok*, vervolgens de nieuwe zakelijkheid en tegen '40 een terugkeer naar meer traditionele vormen. Ten slotte in de litteratuur van het geslacht van '20 de overgangsfiguur *Nijhoff*, en verder *Marsman, Slauerhoff* en de Belgen *Van Ostayen* en *Marnix Gijsen*; en van de „30-ers" *Ter Braak, Du Perron, Vestdijk* en de Vlaamse romanschrijvers *Elsschot* en *Walschap*.

Drie perioden 1919—1939. In plaats van een verticale behandeling naar verschijnselen kan men ook een horizontale verdeling, naar perioden, toepassen. Drie perioden zijn dan, naar reeds bleek, te onderscheiden:

1919—± '24. *a*. 1919—± '24, de tijd van na-oorlogse ontwrichting en verschuivingen, op economisch, politiek, sociaal, cultureel en zelfs moreel gebied, waarbij het meest in 't oog springen: *revolutionnaire woelingen*, o. a. in Duitsland, een ernstige — zij het betrekkelijk korte — *economische crisis* (1921—± '24), gepaard met catastrophale *inflaties* in verschillende landen, en internationale moeilijkheden tengevolge van de grenswijzigingen en de *herstelbetalingen*.

± 1924—± '30. *b*. ± 1924—±'30, verbetering in de economische en internationale verhoudingen, waarbij het leek of de *Volkenbondspolitiek* van onder-

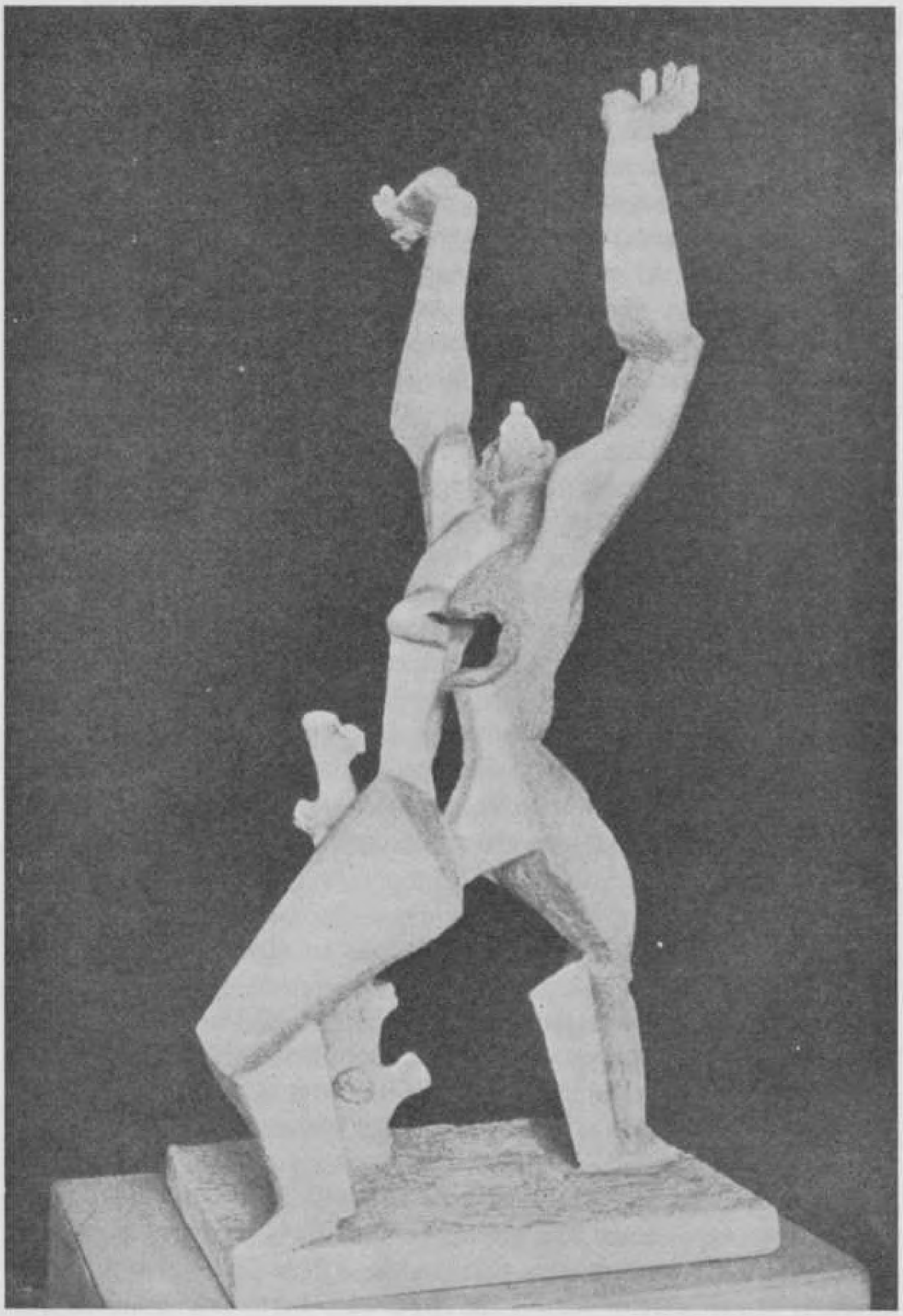

Pl. 66. **Monument voor een verwoeste stad.**
In 1945 door de expressionistische Franse beeldhouwer Zadkine ontworpen. Hij heeft er mee tot uiting willen brengen de verschrikkelijke verwoestingen en het leed, die Rotterdam in 1940 troffen, en de wil van de Rotterdammers tot herstel van hun stad.

ling vertrouwen en dus ook *ontwapening* het werkelijk zou winnen.

± 1930—'39. c. ± 1930—'39, de *economische wereldcrisis* en het *nationaal-socialisme*. Door overproductie ontstond omstreeks 1930 de reeds genoemde wereldcrisis, die de maatschappij zeer sterk ontwrichtte en o. a. een ontzettende werkloosheid tot gevolg had (vgl blz. 155).

Internationale politiek sinds 1932. **Politiek van „appeasement" tegenover Duits imperialisme.** Van ± 1936 af begon de economische hemel wel weer op te klaren, maar de *internationale toestand* werd voortdurend moeilijker; in de eerste plaats door de *groei van het nationaal-socialisme*, dat in het door de crisis bezochte Duitsland een welbereide akker vond. Hierdoor gevoelden de Westerse democratieën zich steeds meer bedreigd, in 't bijzonder omdat het gepaard ging met een uitdagende herleving van het Duitse imperialisme.

Verovering van Abessinië. Ook in andere landen, o. a. Italië en Japan, voelde men zich gesterkt door de Duitse ruggesteun. Een plompe *overval op het bijna weerloze* Abessinië (1935) werd een vuurproef, die de Volkenbond niet doorstond: de economische sancties waartoe men was overgegaan, bleken niet uitvoerbaar. Desalniettemin bleven de Westelijke mogendheden bij hun politiek van tegemoetkoming, zoals ook bleek uit de schipperende houding van Engeland en Frankrijk in de Spaanse burgeroorlog (1936—'39), en pas de inlijving van de volslagen on-Duitse rest van *Tsjecho-Slowakije door Duitsland in Maart 1939* deed het Engelse en Franse volk opschrikken. In het Verre Oosten bleek eenzelfde onmacht van Volkenbond en Westeuropese mogendheden uit hun houding tegenover het gevaar van Japan.

Spaanse burgeroorlog. **Japan.**

§ 35. Duitsland: Republiek van Weimar en dictatuur van Hitler.

Communistische opstanden. Het uitgeputte Duitsland werd in 1918 en 1919 geteisterd door hevige *communistische opstanden*, die men slechts met veel moeite en na zware strijd kon bedwingen. Ook later kwamen nog allerlei woelingen voor, zowel van de kant der communisten als van die der nationalisten.

Grondwet van Weimar, 1919. Onder die onrustige omstandigheden bracht in 1919 een *Nationale Vergadering* te *Weimar* de grondwet van de *Duitse Republiek* tot stand, die een grote macht gaf aan de *Rijksdag*, volgens *algemeen kiesrecht* samengesteld, terwijl de *Rijksraad*, bestaande uit vertegenwoordigers van de verschillende landen, weinig bevoegdheid kreeg. Aan het hoofd kwam een door het volk gekozen *Rijkspresident*, eerst de sociaal-democraat *Ebert*, en na diens dood de nationale held *Hindenburg*.

Moeilijkheden over het vredesverdrag. Ruhrbezetting en inflatie. Zwaar waren de vredesvoorwaarden, die vooral Frankrijk in volle strengheid wilde toepassen. Er ontstonden verschillende conflicten en ten slotte liet de Franse eerste-minister *Poincaré* in 1923 het *Ruhrgebied* bezetten. Het volgend jaar werden echter de onderhandelingen over de herstelbetalingen hervat, vooral omdat het *waardeloos worden* van de papieren marken Duitsland tot toegeven noodzaakte en Poincaré door de gematigde *Herriot* was vervangen.

Dawes-plan 1924. Bij het daarna vastgestelde *Dawes-plan* kreeg Duitsland een internationale lening om zijn economische positie te verbeteren en het in staat te stellen de herstelschuld van 132 milliard goudmark verder in jaarlijkse termijnen af te betalen.

Verdrag van Locarno, 1925. De situatie verbeterde nog meer in 1925 door *het verdrag van Locarno*, waarbij *Duitsland*, *Frankrijk* en *België* verklaarden elkaars grenzen te zullen eerbiedigen. Met Polen en Tsjecho-Slowakije sloot Duitsland slechts arbitrageverdragen. Zo kon in 1926 *Duitsland in de Volkenbond opgenomen worden*; het resultaat van de samenwerking van *Briand*, *Austin Chamberlain* en *Stresemann*.

Rijnland ontruimd, 1930. Later, in 1929, konden de herstelbetalingen definitief — naar het scheen — geregeld worden, en in 1930 werd het laatste stuk *Rijnland ontruimd*. Optimisme leek gerechtvaardigd, temeer daar de *economische toestand* van Duitsland langzamerhand sterk verbeterd was; industrieën werden *gemoderniseerd*, grote firma's en *concerns* wisten zich een steeds groeiend afzetgebied te verwerven.

Invloed der wereldcrisis. Door de rampzalige economische crisis echter, die sedert 1930 de gehele wereld teisterde, kwam Duitsland opnieuw in grote moeilijkheden. Het werkloosheidscijfer steeg ten slotte tot 6 millioen. Betaling der oorlogsschulden bleek dan ook niet meer mogelijk, en in 1932 werden de Duitse herstelbetalingen in feite kwijtgescholden.

In Duitsland een chaos. Voor Duitsland had de crisis *zeer belangrijke gevolgen*. Onheilspellend groeide onder deze omstandigheden de invloed van het extremisme van links en van „rechts"; hun botsingen namen welhaast het karakter aan van een burgeroorlog. **Opkomst nationaal-socialisten.** Maar *vooral de nationaal-socialisten*, onder de opzwepende leiding van *Adolf Hitler*, wisten op de meest verschillende bevolkingsgroepen vat te krijgen. Hun propaganda over de „Deutsche Urkraft", die wederrechtelijk door Versailles en de Joodse, Marxistische en „demoliberale" wereldmachten geketend was en zich moest losrukken van de gedegenereerde, humanistische geest der Westerse democratieën, hun zich afwenden van rede en bezinning, en hun speculeren op primitieve en instinctieve impulsen miste, toen de economische crisis kwam, zijn uitwerking niet. Een andere factor was dat ook de groot-industrie, de grootgrondbezitters en de militairen

hun steun gaven, in de stellige verwachting dat de nieuwe partij na bewezen diensten wel aan de conservatieve leiband zou lopen.

De revolutie: In 1934 „Fuhrer und Kanzler".

In 1933 kregen zij, na grote verkiezingssuccessen, de macht: de oude Hindenburg benoemde hun „*Führer*" tot rijkskanselier, en na zijn dood in 1934 werd Hitler staatshoofd en dictator van Duitsland. Door deze nationaal-socialistische revolutie, die alle andere partijen deed verdwijnen, werd onder dictatuur van Hitler een *totalitaire staat* ingericht; alles werd gelijkgeschakeld, ieder persoonlijk leven en streven vertrapt. Belangrijke functies kregen o. a. Göring en Göbbels, terwijl later *S.S.*-functionnarissen als b.v. Himmler steeds meer invloed

Pl. 67. **Adolf Hitler**

De Oostenrijker Adolf Hitler, geb. in 1889, leefde tot 1913 hoofdzakelijk in Wenen, maar streed in de eerste Wereldoorlog in een Beiers regiment. Na de oorlog kreeg hij in de toen nog zeer kleine Nationaal-Socialistische Arbeiderspartij veel invloed, maar een „putsch" in '23 te München mislukte. Begin '33 had hij meer de wind in de zeilen. Hitler bleek een geweldig demagoog, maar geen groot staatsman te zijn, vooral omdat hij, in tegenstelling met Bismarck, de mentaliteit van andere volken niet begreep. Is hij in de eerste tijden van zijn bewind de verpersoonlijking van de Duitse volkswil, steeds meer sloot hij zich, als zovele despoten, in zich zelf op om ten slotte geheel te gronde te gaan in volslagen verdwaasde zelfvergoding.

kregen. *Socialistisch* voelden zij zich zeker, ondanks het feit dat in 1934 bij een beruchte „zuivering" juist de linkervleugel van de partij was gekortwiekt. Ook de z.g. *arbeidsdienst* paste in dit kader, evenals het *beperken van de vrijheid* van de particuliere ondernemer.

Speciale Duitse kleur: rassenwaan en antisemitisme

In 't bijzonder onderscheidde zich het Duitse totalitaire systeem door zijn *zo plompe vergoding van het ras* en door het daarmee samenhangende *antisemitisme*. West-Europa was grotendeels blind voor dit gevaar, want velen konden niet aannemen dat het wegwerpen van alle humaniteit en Christelijke beschaving met daarvoor in de plaats de stelregel: het doel heiligt de middelen, werkelijk de onmenselijke wreedheden tot gevolg zou hebben die tegenover de Joden zijn begaan.

Vervolgingen der Joden.

De economische toestand verbeterde sterk en de werkloosheid werd spoedig overwonnen, het gevolg vooral van de groeiende *bewapening* en de in '35 herstelde *dienstplicht*. Langzamerhand werd de gehele economie ingesteld op zelfvoorziening in de komende oorlog, b.v. door het vervaardigen van synthetische en kunstmatige stoffen, terwijl de gehele buitenlandse handel onder staatscontrôle kwam om zo weinig mogelijk deviezen verloren te laten gaan. Stelselmatig bereidde Duitsland zich voor: in 1933 verliet het de Volkenbond; in 1935 verklaarde Hitler zich niet meer aan het „dictaat" van Versailles te zullen storen en begon met de openlijke herbewapening;

Economische toestand. **Herbewapening.** **Autarkie.** **Bevrijding van de „ketenen van Versailles".**

Pl. 68. De Duitse troepen bezetten het Rijnland opnieuw (1936).

ook het verdrag van Locarno werd verscheurd, en in 1936 dreunde de paradepas weer in het Rijnland. De Westerse mogendheden deden niets.

Overeenkomsten met *Italië* in '36 en met *Japan* in '37 (Anti-Kominternpact) maakten de macht van Duitsland nog geduchter.

Bondgenootschappen.

Bovendien werd het Duitse gebied sterk vergroot. Eerst leek het velen wel gerechtvaardigd: alle Duitsers „heim ins Reich". In 1935 door een volksstemming het *Saargebied* terug; in 1938 door overrompelende tactiek het „zich aansluiten" van *Oostenrijk* bij het Derde Rijk. Maar het conflict met *Tsjecho-Slowakije wegens de Sudeten-Duitsers* enige maanden later, opende toch verschillenden de ogen. Bij de dramatische besprekingen tussen *Hitler*, *Chamberlain*, *Daladier*

Alle Duitsers „heim ins Reich". **Saargebied, 1935.** **Oostenrijk, 1938.** **Sudetenland, 1938;**

München. en later *Mussolini* — Rusland werd volkomen gepasseerd — gaven de Westelijke mogendheden echter toe; een Europese oorlog werd weliswaar voorkomen, maar weer was een stuk Europa aan Hitler uitgeleverd: de overeenkomst van *München* schonk Sudetenland aan Duitsland. Tsjecho-Slowakije, dat ook aan Hongarije en Polen gebied moest afstaan, werd van nu af geheel afhankelijk.

Het masker valt geheel, „Lebensraum". Zo kwamen steeds onverbloemder de werkelijke Duitse bedoelingen voor de dag: niet meer „heim ins Reich", maar „Lebensraum" en sterker. In Maart 1939 viel het masker geheel: de overgebleven delen

34. De verdeling van Tsjecho-Slowakije in 1938 en 1939.

Aan Duitsland.
Aan Hongarije.
Aan Polen.

van *Bohemen en Moravië* werden bij Duitsland ingelijfd. *Slowakije* haastte zich onder Duitse bescherming, terwijl het Oostelijk gedeelte van het land aan Hongarije kwam (zie kaart 34 en 36).

Tegenmaatregelen van Engeland en Frankrijk. Deze plompe inlijving van de Tsjechen deed bij *Engeland* en *Frankrijk* alle nog bestaande hoop op een vergelijk verdwijnen. Zij versterkten hun bewapening krachtig en gaven *garanties tegen aanvallen* o. a. aan *Roemenië* en aan *Polen*, dat als volgende aan de beurt leek.

Duits-Russisch verdrag. IJverig werd er daarom door Engeland en Frankrijk met Rusland onderhandeld over een verdrag van wederzijdse bijstand, doch deze onderhandelingen mislukten. Plotseling bleken *Duitsland* en *Rusland* een non-agressie verdrag gesloten te hebben en zo begon 1 September de tweede Wereldoorlog.

§ 36. Frankrijk 1919—1939.

Hoewel Frankrijk als overwinnaar uit de eerste Wereldoorlog te voorschijn getreden was, had het in vele opzichten nog zwaarder geleden dan het overwonnen Duitsland. Een belangrijk deel van het grondgebied was verwoest en millioenen mensen waren gedood of verminkt. Bovendien was de vroegere rijkdom van het land voor een deel verdwenen door de reusachtige uitgaven voor militaire doeleinden en voor het herstel der verwoeste gebieden. **Moeilijkheden.**

Geheel in tegenstelling hiermee was de sterke militaire en politieke positie, welke Frankrijk in de eerste periode na de Wereldoorlog innam. Deze berustte vooral op de zwakheid van Centraal en Oost-Europa, waarbij nog kwam, dat Frankrijk in *België*, *Polen*, *Tsjecho-Slowakije*, *Joego-Slavië* en *Roemenië* bondgenoten had. Bovendien had het zijn overzees bezit vergroot met Kameroen en Syrië. **Sterke internationale positie na 1919.**

Na de oorlog werd het bestuur enige jaren geleid door *Poincaré*, die na zijn aftreden als president weldra het eerste-ministerschap verkreeg, en, zoals wij vroeger zagen, zeer scherp tegen Duitsland optrad. Zijn meer gematigde opvolgers *Herriot* en *Briand* troffen een regeling met de Duitse regering, waardoor Frankrijk op belangrijke jaarlijkse betalingen kon rekenen. Toch bleef de positie van de franc wankel, totdat het in 1926 aan *Poincaré met medewerking van Briand en Herriot* gelukte maatregelen te nemen, waardoor de financiële en economische toestand aanmerkelijk verbeterde. **Binnenlandse politiek.**

De vaak verwarde binnenlandse politiek, nog meer in discrediet gebracht door verschillende corruptie-schandalen, *werd in hoofdzaak beheerst door de voortdurende strijd tussen rechtse en linkse partijen.* In 1936 behaalde het *volksfront* onder leiding van de sociaal-democraat *Léon Blum* een grote overwinning, waardoor een zeer democratisch ministerie aan 't bestuur kwam. Wel bracht deze regering sterke verbetering van de *sociale wetgeving*, maar zij bleek weinig regeerkracht te bezitten, talrijke „sit-down"stakingen belemmerden de productie en de financiële toestand werd zorgwekkend. Vrij spoedig moest Blum plaats maken voor *Daladier*, de leider der radicalen. **Volksfront.**

De wereldcrisis, het imperialisme van Hitler en Mussolini en de burgeroorlog in Spanje brachten ook Frankrijk in grote moeilijkheden. Het probeerde zich ertegen te beveiligen door — zo mogelijk — samenwerking met Engeland en een verbond met Rusland. **Buitenlandse politiek.**

§ 37. Engeland 1919—1939.

Schijnbare bloei. Engeland had van de Wereldoorlog minder geleden dan Frankrijk en kon zich bovendien door zijn grotere hulpbronnen spoediger herstellen.

Gebiedsuitbreiding. Uiterlijk was de Britse macht vergroot: het had mandaten over een belangrijk deel van de Duitse koloniën in Afrika, Azië en Australië verworven en tevens veel invloed in Arabië en Perzië verkregen.

Economische toestand echter niet zo gunstig. Maar de medaille had ook haar keerzijde. Aangewezen op export, om de invoer van voedingsmiddelen en grondstoffen te kunnen betalen, woog het voor Engeland als industrieland zwaar, dat *Europa verarmd* was en dat vroegere afnemers als Canada, Zuid-Afrika, Zuid-Amerika en zelfs al enigszins Voor-Indië nu *elders klant* werden of *zich zelf voorzagen*. Weliswaar was de Duitse concurrentie verzwakt, maar die van *Amerika* en vooral van *Japan* groeide onrustbarend. *Ook werkte de 19e eeuwse welvaart remmend*: men kon moeilijk de tering naar de nering zetten, zodat de hoge levensstandaard de export belemmerde. Bovendien was de vroegere voorsprong op technisch gebied verloren gegaan, daar de Engelse ondernemers *te weinig aan modernisering en wetenschappelijk onderzoek* deden.

Amerika wordt financieel centrum. En ten slotte was ook de financiële positie heel wat minder sterk dan vroeger, doordat Engeland in de oorlog *meer geld van de V.S. had geleend* dan het van andere landen te vorderen had.

Binnenlandse politiek. Meestal was de regering in handen van de Conservatieven, maar twee keer, in 1924 en van '29—'30 was een Labour-regering onder *Mac Donald* aan 't bewind. De liberalen waren sterk achteruit gegaan.

Verhouding van de delen tot het rijk. Egypte. Ierland. In het *Britse wereldrijk* streefden de delen naar meer zelfstandigheid. *Egypte* werd als zelfstandig koninkrijk erkend, doch sloot een verbond met Engeland ('22). *Ierland* werd door het optreden van de Sinn-Fein in 1921 een *Vrijstaat* en streefde onder leiding van *De Valera* naar volledige onafhankelijkheid en inlijving van Ulster, waarvan het

Zuid-Afrika. eerste in 1949 bereikt werd. In *Zuid-Afrika* nam de zelfstandigheidspartij onder leiding van *Hertzog* in macht toe. In 1926 wist deze staatsman op een Rijksconferentie te Londen zelfs een sterke wijziging in de verhouding tussen Engeland en de Dominions te verkrijgen, waardoor de laatste thans *volkomen zelfbestuur in binnen- èn buitenlandse zaken kregen*, doch de Engelse koning als hun hoofd erkenden.

Statuut v. Westminster, '31 Ottawa, '32, tolunie. Bij het *Statuut van Westminster* in '31 werd deze verjonging van het Empire wettelijk geregeld, terwijl de economische band het volgend jaar op de *conferentie van Ottawa* versterkt werd door het invoeren van het oude denkbeeld van Joseph Chamberlain: *imperial preference*. Het was tevens — teken des tijds! — „*the end of laissez faire*".

Zeer gevaarlijk werd de houding van *Indië*, dat onder leiding van *Gandhi* meer zelfstandigheid wilde verwerven. Door het toestaan van een zekere mate van *zelfbestuur* trachtte Engeland de verhouding te verbeteren. **Indië.**

De *wereldcrisis* trof ook Engeland zwaar, zodat het zelfs de gouden standaard moest prijsgeven ('31), waardoor het pond een derde van zijn waarde verloor. Een nieuw *nationaal ministerie* onder Mac Donald kon weinig verbetering brengen. Later kwam de leiding weer aan de *Conservatieven*. **Invloed der wereldcrisis.**

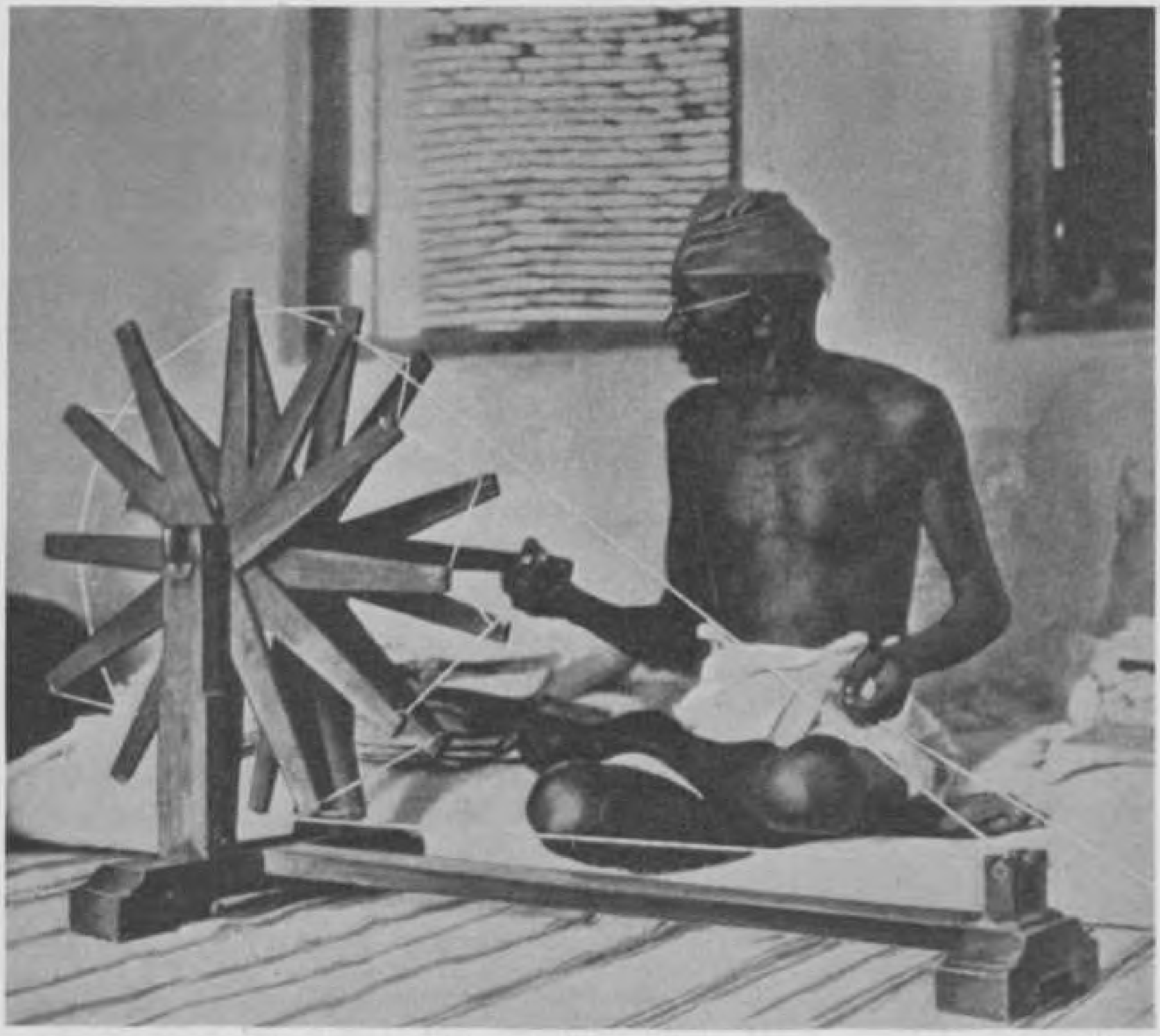

Pl. 69. **Gandhi.**

Mohandas Gandhi, geb. 1869, studeerde rechten te Londen, streed tussen 1893 en 1914 in Zuid-Afrika voor de rechten der Indiërs aldaar en werd leider der zelfstandigheidsbeweging in Voor-Indië, waarbij hij non-coöperatie en geweldloosheid voorstond. Enige malen door de regering gevangen gezet, werd hij telkens spoedig vrijgelaten. Hij streefde ook naar samengaan van Moslems en Hindoes en als sociaal hervormer naar emancipatie der paria's, en meermalen wist de hoogvereerde *Mahatma* (grote ziel) o. a. door zijn vasten gewelddadigheden te doen eindigen. In 1948 is deze nobele, tegen alle rassen- en godsdiensthaat strijdende idealist door een reactionnaire Hindoe vermoord.

Moeilijke internationale positie. In de laatste jaren voor 1939 werd de internationale positie van Engeland voortdurend moeilijker, o. a. door het opdringen van *Japan*, *Duitsland* en *Italië* en het probleem van de *Spaanse burgeroorlog*. Het voerde over 't algemeen, onder *Neville Chamberlain*, een aarzelende politiek, totdat het eindelijk (vgl. blz. 164) het roer omgooide en overging tot sterke bewapening.

§ 38. Sovjet-Rusland en de daarvan afgescheiden staten.

Het Bolsjewisme. Van buitengewone betekenis is de ontwikkeling van Rusland geweest. Na de revolutie van 1917 scheen Rusland uiteen te zullen vallen. Verschillende randstaten, en juist de meest ontwikkelde, nl. *Finland*, *Estland*, *Letland*, *Littauen* en *Polen* scheidden zich af, terwijl *Bessarabië* bij Roemenië kwam. Overigens wisten de Bolsjewiki zich echter tegen alle binnen- en buitenlandse aanvallen te handhaven, waarbij zij vooral steunden op de kleine boeren, die door hun toedoen land in eigen bezit hadden verkregen en dit bij een contra-revolutie allicht zouden verliezen, en op het streng gedisciplineerde „rode leger", door *Trotzki* uitstekend georganiseerd.

Zo bleef verreweg het grootste deel van het kolossale lichaam in Europa en Azië, dat samen de *Unie van Socialistische Sovjet Republieken* (U. S. S. R.) vormt, intact. Het bestuur kwam aan de door arbeiders, soldaten en boeren gekozen raden of *sovjets*, doch het voornaamste gezag legde men in handen van een *Raad van Volkscommissarissen*, waarvan *Lenin* († 1924) de eerste voorzitter werd.

Drie perioden. In de ontwikkelingsgang van Rusland na de Wereldoorlog zijn drie perioden te onderscheiden.

Oorlogscommunisme en burgeroorlog, 1918—1921. 1°. *Het tijdperk van 1918—1921*, de tijd van het *oorlogscommunisme en van de burgeroorlog*, waarin men met geweld Rusland tot een volkomen communistische staat trachtte in te richten, wat met veel ellende en bloedvergieten gepaard ging, en waarbij ook czaar Nicolaas II en zijn gezin als slachtoffers vielen. Door groeiende tegenstand van de zijde der boeren ontstonden echter in verschillende streken zulke hongersnoden dat Lenin de onmogelijkheid van directe, consequente doorvoering van het communistische stelsel inzag en zijn politiek tijdelijk wijzigde. Zo ontstond

De N. E. P., 1921—1928. 2°, *het tijdperk van 1921—1928 of van de Nieuwe Economische Politiek (N. E. P.)*, een gedeeltelijke terugkeer tot het oude stelsel. Binnenlandse particuliere handel en industrie werden in hoofdzaak weer toegestaan. De buitenlandse handel en de banken bleven echter in handen van de regering.

Na enige jaren vond men de tijd gekomen om weer tot een rigoureus communisme terug te keren en zo ontstond

De vijfjaren-plannen vanaf 1928.

3^0, *het tijdperk vanaf 1928, de tijd van de vijfjaren-plannen.* Het doel was met behulp van de moderne techniek het productievermogen door *industrialisatie* sterk op te voeren en tegelijkertijd door algehele *socialisatie* Rusland tot een *volkomen communistische staat* te maken.

Pl. 70. **Lenin (1870—1914).**
Lenin, eigenlijk Wladimir Ilitsj Oeljanow, zoon van een adellijk ambtenaar, studeerde rechten, nam deel aan de revolutionnaire propaganda, en werd bij de splitsing van de Soc. Dem. partij in Rusland leider van de strengste of Bolsjewikse groep. Hij leefde als schrijver en propagandist in 't buitenland, vooral in Zwitserland. In 1917 reisde hij met hulp van de Duitse regering naar Rusland, waar hij spoedig de leiding van de revolutie verkreeg.

Eerst zware industrie en productie-middelen.

Het eerste vijfjarenplan was er vooral op gericht om de productie van de *productiemiddelen* (machines, tractoren enz.) uit te breiden en bovendien een technisch kader op te leiden, waaraan men schreeuwende behoefte had. Voorlopig moest men dan ook vaak tot buitenlandse krachten zijn toevlucht nemen. Aan het opvoeren van de *consumptie-industrieën* kwam men daardoor nog niet toe, zodat de *levensstandaard laag* bleef.

Socialisatie. Op het platteland richtte de regering reusachtige *collectieve bedrijven* op, nl. *kolchozen* of coöperaties en *sovchozen* of staatsbedrijven. De gegoede boerenstand, die der *koelakken*, die gedurende de periode van de N. E. P. weer opgekomen was, werd stelselmatig uitgeroeid (± 1935).

Zuiveringen, Stalin. Verschillende keren kwam het tot strenge zuiveringen in de partij zelf (verbanning van *Trotzki* in '27, vele doodvonnissen ± 1937), waardoor de positie van Lenin's meer nationalistische opvolger *Stalin* steeds sterker werd.

Het communisme. De Sovjet-Unie is een *totalitaire staat*. Alle macht, ook op economisch gebied, is in handen van de staat, de gemeenschap, geconcentreerd. Ieder streven, dat de individu bovenaan plaatst, is misdadig. Ook het geestelijk leven, kunst en wetenschap, ja het gehele denken en voelen wordt net als later in het nationaal-socialistische Duitsland in één richting gestuwd. Maar in tegenstelling tot de Duitse brak de Russische revolutie geheel met het oude, wilde niets meer van de vroegere kapitalistische samenleving weten, en streefde er naar door de *volledige overwinning en dictatuur van één bepaalde bevolkingslaag*, de arbeiders, het tot nog toe bezitloze proletariaat, de ideaalstaat te bereiken. Alle arbeidenden hebben stemrecht, de volksvertegenwoordigingen beraadslagen over de wetten, maar door het één-partijsysteem is er van een werkelijk vrije discussie en oppositie geen sprake. *De partij*, die als 't ware een staat in de staat vormt, heeft *alle sleutelposities* in handen, en langzamerhand ontstond een nieuwe bovenlaag, *de bevoorrechte functionarissenklasse*.

De communisten trachtten hun beginselen ook buiten hun land ingang te doen vinden en steunden daarom overal het communisme krachtig. In verschillende woelingen herkende men dan ook de hand van de invloedrijke *Komintern*.

Afgezien van dit ondergrondse imperialisme leek het echter lange tijd of de Sovjet-Unie tegelijk met zijn binnenlandse omwenteling ook met de krachtige buitenlandse politiek sinds Peter de Grote gebroken had, en zich weer terug zou trekken in de positie van half-Aziatische vastelandstaat.

Wegens het Duitse en Japanse gevaar zocht Rusland later echter toenadering tot de Westerse mogendheden. In 1934 trad het *tot de Volkenbond toe* en in 1936 kwam een *defensief verbond met Frankrijk* tot stand.

Polen. *Polen*, na meer dan een eeuw herleefd, werd in hoofdzaak samengesteld uit het gebied, dat Rusland, Pruisen en Oostenrijk in de 18e eeuw het land ontnomen hadden, waardoor grote groepen minderheden

in de staat kwamen. Een ander probleem was het overwegend grootgrondbezit. De buitenlandse politiek van Polen vertoonde verschillende zwenkingen, *daar het land bekneld lag tussen Rusland en Duitsland.* Wrijvingspunten met het laatste land waren de vrijstad *Danzig* en de z.g. *Corridor.*

§ 39. Andere Europese staten van 1919—1939.

Italië was wel vergroot uit de oorlog te voorschijn gekomen, maar had te kampen met ernstige communistische woelingen, waartegen de regering niet krachtig optrad. Deze toestand veranderde in 1922 door de „mars naar Rome" van *Mussolini*, die de partij der *Fascisten* gesticht had en met zijn gewapende volgelingen de communisten fel bestreed. Zij kregen ten slotte de macht geheel in handen en daarna regeerde, hoewel de koning in naam souverein bleef, hun leider als dictator over Italië. **Italië.**

Evenals later in Duitsland werd het vrije economische leven niet volledig uitgeschakeld, maar zeer *beperkt.* Particulier initiatief werd gewaardeerd en beloond, maar in dienst en onder oppertoezicht van de staat. Door organisatie in *corporaties* (bedrijfsgroepen, in welker besturen werkgevers en werknemers verenigd waren) wilde men het gehele economische — en culturele — leven samenbundelen en leiden. Deze bedrijfschappen en vakgroepen werden, evenals de gehele staat, grotendeels beheerst door de partijgenoten, vaak onbekwaam en corrupt, hoewel in de eerste tijden door de jonge, frisse stuwkracht belangrijke verbeteringen tot stand kwamen. **De fascistische staat.**

Van grote betekenis was de overeenkomst met de Heilige Stoel in 1929, *waardoor de Romeinse kwestie uit de weg geruimd werd.* Hierbij werd als souvereine staat *de Vaticaanstad* ingesteld en schadevergoeding betaald voor het vroeger verloren gebied. Daartegenover erkende de paus het koninkrijk Italië onder het huis Savoye. **Verdrag tussen de Paus en Italië. 1929.**

De herinnering aan het vroegere Romeinse wereldrijk werkte sterk op Mussolini, die zich ook in uiterlijkheden een nazaat van de Romeinse imperatoren gevoelde. In verband daarmee en ook wegens de snelle aanwas der bevolking en ter verwerving van verschillende grondstoffen streefde hij naar uitbreiding van het koloniaal bezit. In 1935 liet hij de troepen *Abessinië* binnenrukken. De *sancties* die de Volkenbond hiertegen nam bleken echter te zwak. De rol van dit lichaam was hiermee uitgespeeld. **Imperialisme.** **Abessinië veroverd, 1936. Fiasco Volkenbond.**

Gedurende de *Spaanse burgeroorlog* steunde Mussolini de leider **Steun aan Franco.**

Albanië bezet, 1939.

der opstandelingen, generaal *Franco*, krachtig, waardoor de invloed van Italië in het Westen van de Middellandse Zee sterk steeg, terwijl het door de bezetting van *Albanië* in 1939 een overwegende invloed in en om de Adriatische Zee kreeg, en zijn positie op het Balkanschiereiland versterkt zag.

Donau- en Balkanlanden.

In de Donau- en Balkanlanden was door de eerste Wereldoorlog, naar we zagen, een *geheel nieuwe statenindeling ontstaan*. Economisch en

Pl. 71. **Toespraak van Mussolini.**

Benito Mussolini, geb. 1883, zoon van een smid uit de Romagna, werd na een zeer avontuurlijk leven ten slotte socialistisch journalist. In 1914 spoorde hij in strijd met de wens der partij aan tot deelneming aan de oorlog aan de zijde der Geallieerden. Na als vrijwilliger meegevochten te hebben bestreed hij na de oorlog het communisme en richtte de „Fasci di Combattimento" (strijdbond) op, waaruit de partij der Fascisten ontstond. Sedert 1922 werd de „Duce" almachtig in Italië. Zijn lievelingsdenkbeeld was een groot Italiaans imperium, gedragen door een verjongd, krijgshaftig Italiaans volk. Ondanks alle welsprekende aanprijzingen echter van zijn geliefde leuze „vivere pericolosamente", bleek zijn volk in zulk een rol hoegenaamd geen heil te zien, zodat sinds zijn onverantwoordelijk oorlogje spelen hij en zijn „zwarthemden" heel wat van hun populariteit inboetten. Na de Italiaanse nederlaag in de tweede Wereldoorlog werd hij in 1945 door vrijheidsstrijders gedood.

politiek waren er echter vele moeilijkheden, vooral in de overwonnen landen, dus *Oostenrijk*, *Hongarije*, *Bulgarije* en *Turkije*.

Oostenrijk. Oostenrijk verkeerde in zulk een wanhopige positie, dat de *Volkenbond* ingreep. Door een internationale lening en contrôle van een commissaris-generaal verbeterden de toestanden langzamerhand. Wenen bleek economisch toch nog het middelpunt.

Onder invloed van Hitler's overwinning in Duitsland werden de nationaal-socialisten in Oostenrijk steeds sterker. Hun poging in '34 om Oostenrijk met Duitsland te verenigen, waarbij zij de kanselier *Dolfuss* om 't leven brachten, slaagde tengevolge van Italiaanse inmenging toen nog niet, maar in 1938 was de internationale situatie anders en werd de „Anschluss" een feit.

Tsjecho-Slowakije. Tsjecho-Slowakije, het enige overwegend industriële en werkelijk democratische land van deze groep, kreeg na deze annexatie grote moeilijkheden met Duitsland (zie blz. 164 en kaart 34).

Hongarije. Hongarije, dat vlak na de oorlog te lijden had van een communistische opstand, werd min of meer dictatoriaal geregeerd onder een regent. Het richtte zich in zijn buitenlandse politiek steeds meer op Duitsland en Italië.

Joego-Slavië. Joego-Slavië had wegens de samenstelling uit verschillende nationaliteiten te kampen met velerlei binnenlandse moeilijkheden, waarbij onenigheden met Italië kwamen. In later jaren, vooral na de „Anschluss" en de Italiaanse bezetting van *Albanië*, kwam het sterk onder de vrijwel almachtige Duitse invloed, ook economisch.

Roemenië. Roemenië, dat door de eerste Wereldoorlog belangrijke streken van *Hongarije* en ook van *Rusland* verkregen had, kon daardoor licht in moeilijkheden met deze buren geraken. Bovendien waren er, evenals in Hongarije en Polen, moeilijkheden wegens overwegend *grootgrondbezit*.

Griekenland. Griekenland kwam in '22 in oorlog met Turkije, over Smyrna, wat op een vreselijke débâcle uitliep, die ook de val van de monarchie tot gevolg had. In '33 werd zij echter hersteld.

Turkije. Turkije had deze oorlog gewonnen onder leiding van *Kemal Pasja*, die nu een einde maakte aan het sultanaat. Kemal, later *Ataturk* genoemd, werd de dictator van de Turkse republiek, die hij *in Westerse geest reorganiseerde*. In zijn buitenlandse politiek zocht hij meer en meer aansluiting bij de Westerse mogendheden.

Spanje. Spanje was in de eerste Wereldoorlog neutraal gebleven. De regering der Bourbons werd in 1931 vervangen door een republiek, maar ook deze bracht geen rust.

De Spaanse burgeroorlog, 1936—1939. In 1936 verwierven de linkse partijen (*het volksfront*) bij de verkiezingen een grote meerderheid, waardoor een links-republikeinse

regering optrad. Tegen deze regering brak een militair-fascistische opstand uit onder leiding van generaal *Franco* en de buitengewoon bloedige burgeroorlog die hierdoor ontstond werd gaandeweg een gevaar voor de vrede in Europa; met het Duitse gevaar, Italië en Japan het vierde belangrijke internationale vraagstuk na 1933. Al spoedig mengden zich nl. vele buitenlandse vrijwilligers in de strijd, terwijl bovendien *Duitsland* en *Italië* hulp verleenden aan de rechtsen en *Rusland* aan de linksen. *Frankrijk* en *Engeland* ijverden voor een politiek van non-interventie. Franco bleek ten slotte militair sterker en in 1939 moesten de linksen zich gewonnen geven.

België. **Buitenlandse politiek.** België was wel een van de zwaarst getroffen landen en de eerste jaren na 1919 waren dan ook moeilijk. Politiek stond het sterk onder invloed van Frankrijk, hoewel later onder koning *Leopold III*, die zijn populaire vader *Albert I* in 1934 was opgevolgd, een iets zelfstandiger koers werd uitgezet.

Succes der Vlaamse beweging. Wegens de achteruitzetting der Vlamingen (vgl. blz. 109) hadden tijdens de eerste Wereldoorlog de z.g. *activisten* met de bezetter meegewerkt. Desondanks wisten na de oorlog de Vlamingen sprekende verkiezingssuccessen te behalen en de overheid begon dan ook steeds meer bereidheid te tonen de werkelijke gelijkstelling te verwezenlijken. Zo werd b.v. de *Gentse universiteit* vernederlandst, en heden ten dage kan men de strijd volstreden noemen.

§ 40. De Verenigde Staten en Oost-Azië.

De Verenigde Staten. Van de landen buiten Europa bepalen wij ons tot de *Verenigde Staten* en *Japan*, die beide door de eerste Wereldoorlog in een zeer gunstige positie gekomen waren. De V. S. werden de schuldeiser van vele landen, zodat de Duitse herstelbetalingen hoofdzakelijk naar Amerika vloeiden. Bovendien nam de welvaart er, na de betrekkelijk korte crisis van ± 1922, tijdens de „fabulous twenties" zeer sterk toe.

Wereldcrisis. **Roosevelt en de New Deal.** Door de wereldcrisis werd echter ook de grote republiek zwaar getroffen; grondstoffenprijzen daalden tot minder dan de helft, aandelenkoersen tot $^{1}/_{20}$, het werklozencijfer steeg tot 15 millioen. Onder deze omstandigheden werd in '31 de democraat *Franklin Roosevelt* tot president gekozen, die direct op zijn doel afging: *de koopkracht moest worden hersteld.* In deze tijd van malaise, armoede, dalende prijzen, maar nog sterker dalende inkomsten *geen deflatie*, bezuiniging, versobering, „aanpassing", maar juist het geld laten rollen, de prijzen en lonen juist gaan verhogen. En als deze prijsstijging niet uit zichzelf

kwam, dan maar door *ingrijpen van de staat.* B.v. door, ondanks de geweldige tekorten, grote openbare werken uit te voeren, door het vaststellen van minimum groothandelsprijzen voor agrarische producten, door met zachte dwang het loonpeil te doen verhogen, terwijl Roosevelt

35. De machtsuitbreiding van Japan.

tegelijk de grote achterstand in sociale wetgeving inhaalde. Ook de devaluatie van de dollar paste in de algemene opzet. Gezamenlijk werden deze van frisse durf getuigende maatregelen de „*New Deal*" genoemd.

Groeiende tegenstand.

Later, toen het economische leven zich begon te herstellen, groeide de tegenstand tegen deze geleide economie, hoe gematigd ze ook was,

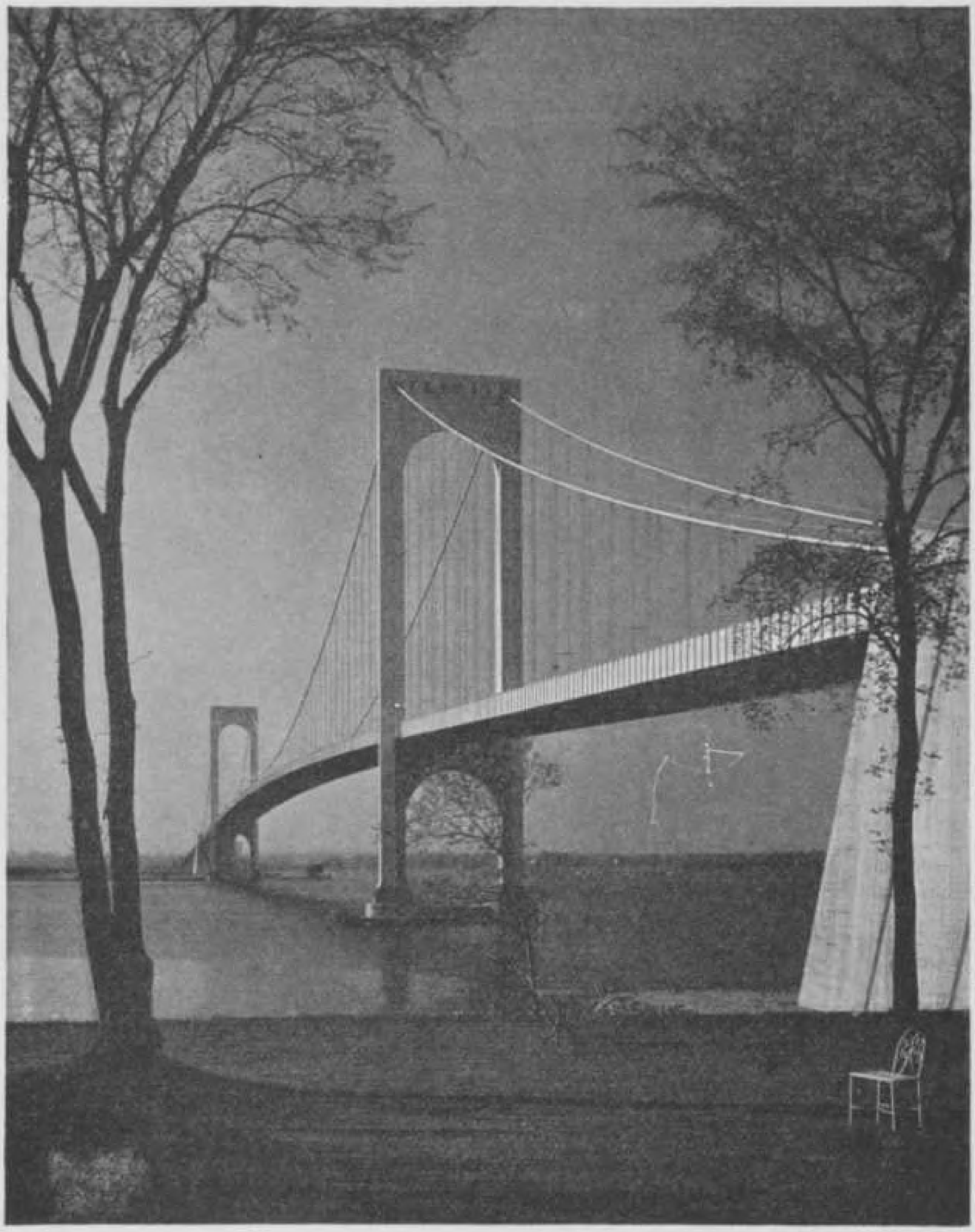

Pl. 72. **Bronx-Whitestonebrug te New York.**

Imposant voorbeeld van de zelfbewuste kracht die ons telkens weer zo treft in de Amerikanen, maar ook van een evenwichtige bezonkenheid, die in de jonge Nieuwe Wereld zeker niet ontbreekt. Het zou een modern, suggestief schilderij uit de school van het „magisch realisme" kunnen zijn . . . . als het niet een foto was.

Uit Dr J. Presser: Amerika; Elsevier, Amsterdam.

maar Roosevelt, bij al zijn idealisme toch geen doctrinair theoreticus, wist de nu beginnende koersverandering in de hand te houden en hij bleef zeer geliefd, wat ook wel blijkt uit het feit dat hij driemaal herkozen werd. Na 1945 bleek, mede door de buitengewoon versterkte economische positie van de V.S., de traditionele voorliefde voor *vrije economie* en *kapitalisme* het — voorlopig — gewonnen te hebben.

Terugkeer tot vrije economie.

Ook in zijn buitenlandse politiek had Roosevelt grote tegenstand te overwinnen, het *isolationisme* nl. Indertijd hadden de V.S. zich niet aangesloten bij Wilson's schepping, de Volkenbond, en zich sindsdien als regel gesteld „*no entanglements*" *in Europa*, hoewel men verschillende malen ter wille van Amerika zelf wel genoodzaakt was geweest zich met de Oude Wereld te bemoeien, o. a. wegens de herstelbetalingen (blz. 161), waarmee immers grote Amerikaanse belangen waren gemoeid. Tijdens de tweede Wereldoorlog wist Roosevelt dit isolationisme echter te overwinnen.

Buitenlandse politiek. Isolationisme.

Voor de verhoudingen in de Pacific toonden de Amerikanen heel wat meer belangstelling. Steeds meer begonnen zij de Stille Oceaan *haast als een Amerikaanse binnenzee* en *China als privé-afzetmarkt* te beschouwen en dus zagen ze met groeiende ongerustheid de zo opmerkelijk *toenemende invoed van Japan* in deze streken.

In de Grote Oceaan echter grote belangen.

Japan „beheerde" sinds 1919 de vroegere Duitse koloniën, en maakte na 1930 van de onmacht der andere grote mogendheden gebruik om *Mantsjoerije* te veroveren en daar een nieuwe staat *Mantsjoekwo* te stichten, die feitelijk een Japans protectoraat was. Bovendien bezette Japan een deel van *Noord-China*, waarna het wegens inmenging van de Volkenbond in 1933 het lidmaatschap opzegde.

Japan en China.

Later deed Japan zonder oorlogsverklaring voortdurende aanvallen op *China*, dat sedert de vestiging der republiek in 1912 voortdurend door burgeroorlogen geteisterd was. Japan bezette uitgestrekte gebieden, o. a. Peking, Sjanghai, Nanking en Kanton, maar de tegenstand der Chinezen onder leiding van *Tsjang Kai-sjek* was hardnekkiger dan men verwachtte, zodat Japan China niet blijvend kon overwinnen.

§ 41. Nederland gedurende en na de eerste Wereldoorlog.

Ons land was in 1914 het geluk beschoren geweest niet te hoeven meestrijden in de eerste Wereldoorlog. Maar toch gingen vele *schepen verloren*, waarbij tal van opvarenden het leven lieten. Door een garantie, dat geen aangebrachte goederen naar Duitsland uitgevoerd zouden worden, kon de handel nog enigszins gaande worden gehouden. De

Moeilijkheden tijdens de oorlog.

regering voerde distributie in, maar aan de schatkist werden zware eisen gesteld, zodat de staatsschuld van ruim 1000 millioen steeg tot bijna 3000 (vgl. blz. 184). Aan de andere kant profiteerden sommige groepen van de bevolking sterk van de oorlog; zo vermeerderde in één jaar, 1918, het aantal vermogens boven 1 millioen van 500 tot 850.

Br. onder lett. B. K. 4329, Alg. Adv.-Bur. D. Y. ALTA, Amsterdam. (21054)

Gemeente Amsterdam.

DISTRIBUTIE VAN LEVENSMIDDELEN.

Gedurende de week van **21** tot en met **27 April 1918** zal worden verkrijgbaar gesteld op Bon No.:

103 F ½ ons GORT van 13 ct. per pond.
104 F 1 „ GROENE ERWTEN van 11 ct. per pond.
105 F ½ „ BAK- EN BRAADVET van 40 ct. per pond.
106 F ½ „ KAAS 20 pCt. (na Dinsdag) van 8 ct. per ons of 37½ ct. per pond.
107 F ½ „ CACAOPOEDER van 14½ ct. per ½ ons.
108 F tot en met 111 F elk 1 K.G. WITVLEEZIGE AARDAPPELEN van 5½ ct. per K.G.

Omtrent de distributie van melk zal nader worden bericht.

Het menu der Gemeentelijke Centrale Keuken is als volgt:

a. Voor de Algemeene- en Vegetarische Keuken voor Maandag en volgende dagen: Bruine Boonensoep, Stamppot van Snijboonen, Erwtensoep, Zuurkool, Aardappelsoep, Stamppot van Kool.

b. Voor de Israëlietische Keuken voor Zondag en volgende dagen: Bruine Boonensoep, Stamppot van Zuurkool, Erwtensoep, Stamppot van Snijboonen, Aardappelsoep, Stamppot van Koolrapen.

Tot het bekomen eener weekkaart zal worden ingehouden voor voedsel uit de Alg., Vegetarische- en Isr. Keuken bon 101 F en tot het bekomen eener dagkaart voor voeds uit de Alg.-, Veg.- en Isr. Keuken bon 104 F.

BURGEMEESTER EN WETHOUDERS VAN AMSTERDAM.

KOOPT UW REGEERINGS-ARTIKELEN

Pl. 73. **Distributie.**

Distributieaankondiging uit de eerste Wereldoorlog. In de tweede heeft men het met nog wel andere moeten doen! In het centrale-keukenmenu missen we ook een bekend ingrediënt: suikerbieten. Zie daarin nóg een typerend verschil.

Ministerie-Cort van der Linden. Gelukkig voor Nederland stond een ervaren staatsman, *Cort van der Linden*, aan het hoofd der regering, die bovendien in de regel de steun mocht ontvangen van alle politieke partijen. Mede daardoor kon, naast de vele *crisismaatregelen* en de in '18 aangenomen *Zuiderzeewet* van minister *Lely*, in 1917 een hoogst belangrijke *grondwetsherziening* tot stand komen, waarbij *algemeen kiesrecht voor mannen*, *evenredige vertegenwoordiging* en *stemplicht* ingevoerd werden. *De vrouwen verkregen het*

Grondwetsherziening van 1917.

passieve kiesrecht, dus verkiesbaarheid in vertegenwoordigende lichamen (in '19 het actieve kiesrecht). Verder werd de *financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs* in de grondwet opgenomen.

Ernstige moeilijkheden ontstonden in November 1918, toen de revolutie uit Duitsland naar Nederland dreigde over te slaan, doch mede door het vastberaden optreden der regering bleef ons land voor een **Revolutiegevaar in 1918.**

Pl. 74. **Het ministerie gedurende de Wereldoorlog.**
Naar een schilderij van P. van der Hem. Zittende (van links naar rechts): Mr. M. W. F. Treub (Financiën), N. Bosboom (Oorlog), Mr. P. W. A. Cort van der Linden (Binn. Zaken), J. J. Rambonnet (Marine), Mr. Th. B. Pleyte (Koloniën). Staande (eveneens van links naar rechts): Dr. F. E. Posthuma (Landbouw), Jhr. J. Loudon (Buitenl. Zaken), Mr. B. Ort (Justitie) en Dr. C. Lely (Waterstaat).

omwenteling gespaard. Wel werden thans met spoed verschillende sociale wetten aangenomen (zie beneden).

Naast deze poging tot revolutie brachten Belgische plannen tot annexatie van *Zeeuws-Vlaanderen* en een *deel van Limburg* ons land in moeilijkheden. (Na de mislukking hiervan hadden er tussen Nederland en België onderhandelingen plaats, o. a. over een kanaal Antwerpen-Moerdijk, welk plan echter in 1927 door de Eerste Kamer werd afgewezen). **Moeilijkheden met België.**

De Nederlandse geschiedenis tussen de twee wereldoorlogen is evenals die der andere landen te verdelen in 3 perioden: de periode **Drie perioden.**

van de *na-oorlogse moeilijkheden*, de *hausse-tijd* van ± '24—'30, en de *grote economische crisis*. De regering was al deze jaren in handen

De Coalitie regeert.

van de *Coalitie*, zij het dat er wel eens scheuring dreigde, zoals in '25, toen mede door de Christelijk-Historische kamerfractie de gelden

Onderlinge geschillen.

voor het *gezantschap bij de paus* werden geschrapt. Tegen het alternatief, een samengaan met de „linkse" partijen, in 't bijzonder de sociaal-democraten, had de R.K.S.P. echter onoverkomelijke bezwaren.

1919—± 1924.

De eerste periode (± '19—'24) vormt tevens de afsluiting van het vooroorlogse tijdperk. De 3 hoofdproblemen, die in § 27 ter sprake kwamen, werden nu kort na elkaar grotendeels tot oplossing gebracht. *Het algemeen kiesrecht* was, zoals we reeds zagen, in 1917 en '19 ver-

De 3 hoofdkwesties van vroeger grotendeels opgelost.

wezenlijkt. De *schoolstrijd* was in '17 in principe beëindigd en in 1920 werd bij de lager onderwijswet van minister *De Visser* de financiële gelijkstelling geheel voltooid, zodat in de volgende jaren vele bijzondere scholen werden opgericht. De *sociale wetgeving* kreeg onder de indruk van de Novembergebeurtenissen van '18 een aanzienlijke uitbreiding door de arbeidswet van minister *Aalberse*, waarbij de 8-*urige werkdag* en de 45-urige arbeidsweek ingevoerd werden (later veranderd in $8^1/_2$ en 48). Tevens wist hij *de invaliditeitswet met ouderdomsverzekering*, die reeds in 1913 tijdens Talma aangenomen waren (vgl. blz. 119), enigszins gewijzigd ten uitvoer te brengen.

Koloniën.

Ook de verwijdering van de term „koloniën" uit de grondwet ('22) getuigde van de toen zo sterke vooruitstrevende stroming.

± 1924—1930.

Ec. herstel. Liberale denkbeelden nog overheersend.

Na omstreeks 1924 herstelde zich het economische leven en de tijd van ± '25—'30 is ook voor Nederland over de gehele lijn een tijd van snelle industrialisatie, concentratie en welvaartstoename (vgl. blz. 182). Veel werd er verdiend en de regering keerde zoveel mogelijk terug tot het oude principe van *staatsonthouding*.

Maar ook: vooruitstrevende denkbeelden steeds sterker. Pacifisme.

De meer sociaal gerichte groepen waren in de afgelopen 25 jaar echter sterk gegroeid (vgl. blz. 88 en § 27), en dezen kregen veel invloed. *Pacifisme* en *antimilitairisme* stonden bij een deel van hen in deze jaren op de voorgrond, zoals o. a. bleek uit het streven naar *eenzijdige ontwapening* bij verschillende partijen.

± 1930—1939.

De crisis, ± '30—'37.

Na ± 1931 werden ook Nederland en Indië in toenemende mate geteisterd door *de economische wereldcrisis*. Groothandelsprijzen, afzet, productie, alles daalde catastrophaal (vgl. o.a. blz. 118, 155 en 182). De agrarische bedrijven verloren grotendeels hun markten, van de industriële export zonk b.v. de textieluitvoer naar Indië van 58,4 mln. gld. in 1929 op 5,6 in '33. In Indië daalde de groothandelsprijs van de rubber van f 1.05 per $^1/_2$ kg op 14 cent (vgl. ook blz. 122 en 130). De *werkloosheid* steeg van gemiddeld nog geen 75 000 personen

in '29 tot 325 000 in '31 en 420 000 in '36. Door verschillende bezuinigingen en steunmaatregelen trachtte het in '33 opgetreden rechtse *„crisiskabinet"-Colijn* deze het hoofd te bieden, terwijl men mede ter bestrijding van de werkloosheid doorging met *grote nationale werken*, o.a. de droogmaking van de Zuiderzee, het graven van nieuwe kanalen (Twente-Rijnkanaal, Julianakanaal) en het verbeteren van het wegennet.

Crisis-kabinet Colijn, 1933—'37.

Onvoldoende werd dit geacht door de oppositie, o. a. door de *S.D.A.P.*, die zich niet kon verenigen met de „aanpassings"- en bezuinigingspolitiek (vgl. ook blz. 174) van de regering. Geleide of plan-economie met socialisatie van de belangrijkste bedrijven werd meer en meer het hoofdprincipe van de socialisten, bij wie de oude revolutionnaire tendens meer en meer verdween en die de leer van de klassenstrijd dan ook verlieten. Maar *ook in de R.K.S.P.* en bij jongere *Chr. Historischen* zien we afwijkende meningen: een streven naar *organische gebondenheid* — niet zo zeer staatsleiding — in het bedrijfsleven (vgl. blz. 88). In verschillende opzichten had trouwens ook reeds de regering de oude vrije economie aan banden moeten leggen. Een uitgebreide crisiswetgeving met een geheel nieuw ambtenarencorps ontstond en ook de vrijhandel had de regering vaarwel moeten zeggen.

De oppositie.

Reeds enigszins economische ordening.

Langzamerhand kwam er gelukkig enige verbetering in de economische toestand, mede door een beperkte devaluatie van de gulden, waartoe de regering in 1936 toch had moeten overgaan.

Verbetering. vanaf ± '36.

In aansluiting aan de totalitaire stromingen in verschillende landen, vooral in Duitsland en Italië, ontstond ook in Nederland een partij op de grondslag van het leidersbeginsel, de *Nationaal-Socialistische Beweging* (N.S.B.), onder leiding van *Mussert.*

N. S. B.

Het Oranjehuis werd in 1934 zwaar getroffen door het overlijden van *Koningin Emma* en van *Prins Hendrik*. In 1937 trad *Prinses Juliana* in het huwelijk met *Prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld*. Uit dit huwelijk zijn de prinsessen *Beatrix, Irene, Margriet* en *Marijke* geboren.

Het Oranjehuis.

Wegens onderlinge geschillen o. a. op financiëel en economisch gebied (zie boven) trad het ministerie-Colijn in 1939 af. De katholieken durfden echter samengaan met de socialisten wéér niet aan, en zo werd een extra-parlementair kabinet-*de Geer* gevormd, waarin — voor 't eerst in onze parlementaire geschiedenis — ook *sociaal-democratische* ministers zitting kregen.

Min.-De Geer, 1939.

Nederlands-Indië, waar, behoudens de betrekkelijke korte crisis van ± 1923, de stijgende lijn van voor de oorlog (vgl. blz. 130) werd voortgezet, beleefde een tijd van grote welwaart. *Tot de grote crisis.*

Ned.-Indië.

Crisis. Zeer zwaar werd juist Indië getroffen: de uitvoerwaarde van suiker b.v. daalde in enkele jaren van ± 250 millioen tot 35 millioen, de inkomsten van inheemsen uit de suikercultuur van 100 millioen tot

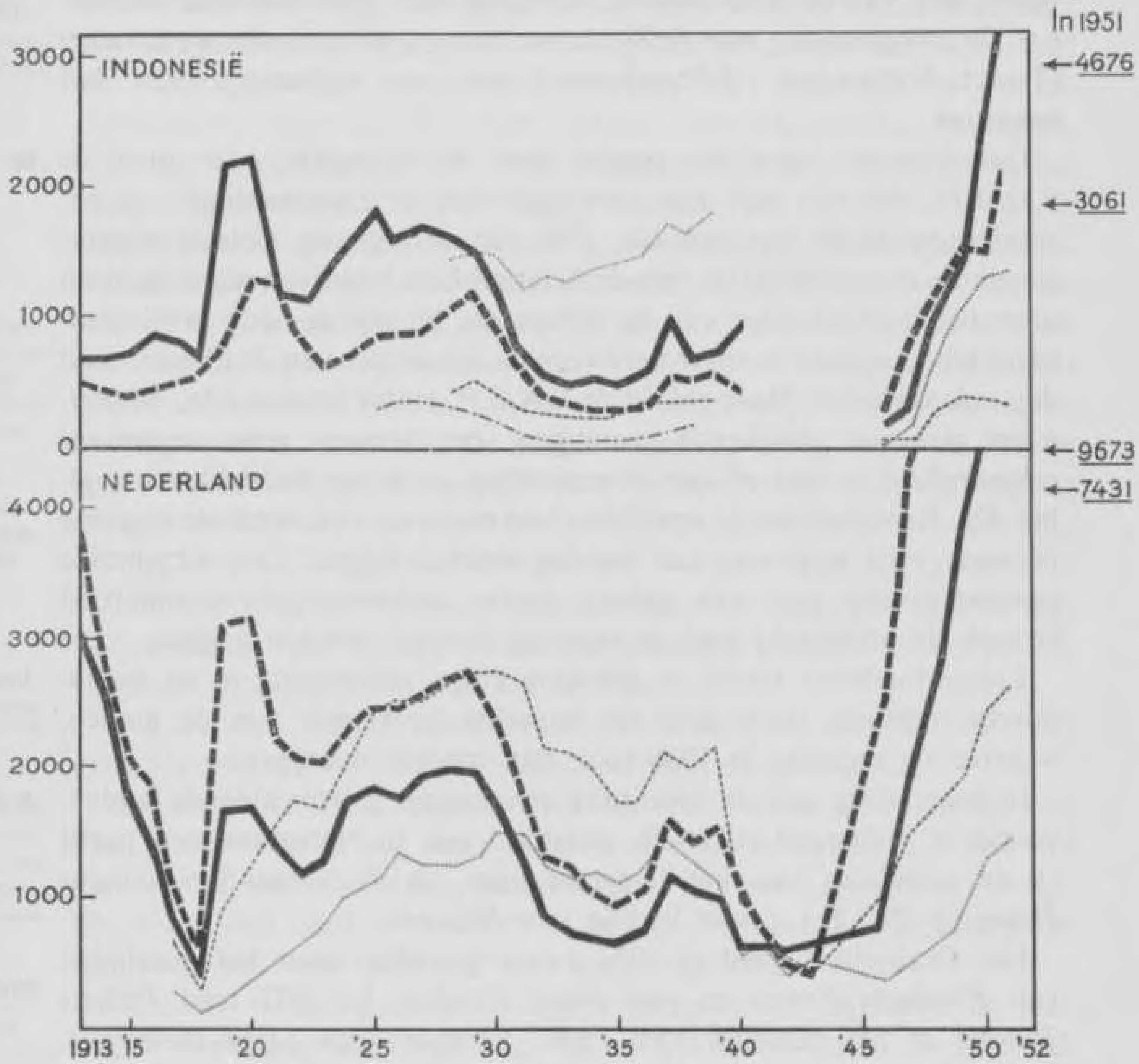

Pl. 75. **In- en uitvoer van Indonesië en Nederland.**

uitvoer / invoer } naar waarde (in mln. guldens);
uitvoer / invoer } naar gewicht { Indië uitvoer 1929 (10 milliard kg) = 100 / Ned. invoer 1929 (30 milliard kg) = 100
uitgekeerde dividenden.

Bij Ind. uitvoer naar gewicht aardolieproducten 45 % in '29 en 70 % in '50; bij Ind. invoer resp. 10 % en 65 %. Voor de opvallend hoge cijfers van Ned. in '13 zie blz. 122.

Herstel. 7.5 millioen. Mede door *grote versobering* wist men er echter door heen te komen, en in de laatste jaren voor de Japanse inval had het land zich grotendeels *van de malaise hersteld*.

Zetelverdeling in de Tweede Kamer sinds 1850 (van 1918 af gekozen volgens evenredige vertegenwoordiging)

	1850	1853	1854 [1]	1868	1873	1877 [2]	1888	1891	1894	1897	1901	1905	1909	1913	1917	1918	1922	1925	1929	1933	1937	1946	1948	1952
Totaal aantal zetels	68			80			100																	
A Conservatieve partij	19	27	23	19	16	9	1																	
B 1 R.K. (R.K.St.P.,; K.V.P.)	15	14	6	15	10	16	25	25	25	22	25	25	25	25	24	30	32	30	30	28	31	32	32	30
2 R.K. Volksp. (K. Dem. P.)																		1		1				
3 Lijst-Welter																							1	2
C 1 Anti-Rev. partij	4	9	14	7	16	9	27	21	15	17	23	15	25	11	12	13	16	13	12	14	17	13	13	12
2 Vrij-Anti-Rev.										5	7													
3 Chr. Hist. kiezersbond										1	1													
4 Friesch Chr. Hist.											1	1												
5 Chr. Hist. partij												7												
6 Chr. Hist. Unie													10	9	9	7	11	11	11	10	8	8	9	9
7 Onafh. Chr. Hist.															1									
8 Chr. Democraten (C.D.V.)											1					1				1	2			
9 Staatk. Geref. partij																	1	2	3	3	2	2	2	2
10 Herv. Geref. Staatsp.																		1	1	1				
D 1 Liberale partij	30	18	25	39	38	46																		
2 Liberale Unie							46	53	57	35	18	25	20	19	21	6								
3 Vrij-(Oud-)Liberalen										13	8	9												
4 Vrijheidsbond (P. v. d. V.; V.V.D.)																	10	9	8	7	4	6	8	9
5 Ec. Bond																3								
6 Neutrale partij																1								
7 Middenst. partij (Bond v. midd.)																1			1					
8 Groep v. Houten																	1							
9 Plattelanderspartij (-bond)																1	2	1	1	1				
10 Weermachtspartij																1								
11 Nat. Herstel																				1				
12 N.S.B.																					4			
13 Radicale Bond								1	3	4														
14 Vrijz. Dem. Bond											9	11	9	7	8	5	5	7	7	6	6			
E 1 Soc. Dem. Bond							1																	
2 S.D.A.P. (P. v. d. A.)										2	6	6	7	18	15	22	20	24	24	22	23	29	27	30
3 Vrije Socialisten										1	1	1												
4 Chr. Soc. partij																1								
5 Bond v. Chr. Soc.																1								
6 Soc. partij (Comm.)																1								
7 Comm. partij (S.D.P.)																2	2	1	1					
8 Comm. partij H. (C.P.N.)																			1	4	3	10	8	6
9 Rev. Soc. partij																				1				

[1]) Ook in '58, '62 en '66 waren er verkiezingen. [2]) Eveneens in '84 en '86.

Natonale schuld [1]).

	1849	1905	1920	1925	1939	1948	1949
Gevestigde schuld	1231	1106	2183	2916	3253	8122	9080
Totale schuld		1120	2826	3276	4058	21585	22253

[1]) In millioenen guldens; zonder de andere overheidsschulden, zoals b.v. de gemeenteschulden ad 3 milliard in 1949. In 1949 bedroeg de staatsschuld bijna de helft van het nationale vermogen; in 1939 $\frac{1}{7}$.

Rijksuitgaven.

	1849	1899	1913	1922	1939	1948	1949
Gewone dienst (in mill. gld.)	72	142	220	632	748	2427	2754
Totale dienst [1]) „ „ „	122	148	239	1175	1050	7491 [2])	4372
nat. schuld; in % v. gew. dienst	48			22	21	25 [3])	25
„ „ „ tot. „							15
de econ. en soc. departementen							
in % v. gew. dienst	3				23	23	
„ „ „ tot. „		13	18	30 [4])	16	30 [5])	
defensie „ „ „ gew. „	23.5	26	24		20	17	25
„ „ „ tot. „					40	18 [6])	22
O., K. en W. „ „ „ gew. „	0,75	7	15	24 [7])	12	12	13
„ „ „ tot. „					16	7.5	8

[1]) Gewone + kapitaal- en eventueel bijzondere dienst (ingesteld (1945, n.l. uitgaven met aflopend karakter, b.v. herstel oorlogsschade; eveneens 1914—'25, onder de naam crisisdienst). [2]) Incl. nadelig saldo landbouwcrisisfonds; 3017 voor buitengewone aflossing nationale schuld; waarna een nieuwe lening van 2750 mln, nu tegen lagere rente. [3]) In 1947 32 %; in 1947 echter bovengenoemde conversie van $2\frac{3}{4}$ milliard van de staatsschuld. [4]) In 1921 41 %! in 1928 18 %. [5]) 40 % in 1945. [6]) 23 % in 1947. [7]) in 1923.

Belastingen [1]) en belastingdruk.

	1848	1899	1913	1920	1939	1948	1949
Buitengewone belastingen, in mill.				166		3000	700
in % van totaal-gen.				*17*		*54*	*18*
Zakelijke belastingen, in mill.	11.2	19.5	25.9	82.6	122.2	± 500	± 600
„ %	*18*	*14*	*12*	*8*	*13*	*9*	*15*
b.v. vennootschapsbel. [2]) „ mill.					26	100	159
vereveningsbelasting „ „						170	20(
Persoonlijke belastingen,							
a. Naar inkomen en vermogen in mill.	8.4	40.6	72.5	439	330	1075	1242
„ %	*13*	*29*	*32*	*44*	*34*	*19*	*32*
b.v. loonbelasting „ mill.						328	450
inkomstenbelasting „ „					223 [3])	621	639
vermogensbelasting „ „					34	46	59
b. Naar de verteringen „ „	37.4	71.9	109	225	79	±1030	1350
„ %	*59*	*50*	*49*	*23*	*50*	*18*	*35*
b.v. invoerrechten „ mill.							
accijnzen „ „					153	272	304
deze van totaal-generaal „ %	(*41*)	(*34*)	(*30*)	(*12*)	(*16*)	(*15*)	(*7.5*)
omzetbelasting „ mill.					89	488	712
Rechtsverkeersbelasting „ %	*10*	*7*	*7*	*8*	*3*	*0.7*	*1.2*
Totale opbrengst „ mill.	63	143	223	993	963	±5600	±3900
Rijksbel. alleen „ „	52 [4])	120	170	±650	644	5338	3624
Bevolking, in mill. inw.	3.06	5.07	6.14	6.82	8.68	9.88	10.04
Belasting per hoofd v.d. bevolking, in gld.	21	23	36	145	108	550	362
Nat. inkomen per hoofd „ „		329 [5])	433	873	573	1240	1420
Percentage v. h. nat. ink. aan bel. besteed		8,8 [5])	8.3	16.6	18.0	44.4	28.7

[1]) *Rijks- + andere belastingen*, waarvan de belangrijkste zijn de gemeentebelastingen; in 1948 en 1949 is het aandeel daarvan relatief zeer klein geworen. [2]) Vóór 1946 dividend- en tantièmebel. [3]) Rijksinkomstenbel. + gemeentefondsbel. [4]) In 1849. [5]) In 1900.

Wat het Indonesische *nationalisme* betreft: ook hier zien we de lijn die in § 31 aangeduid werd, voortgezet, èn van bestuurs-, èn van inheemse zijde. Zo kreeg de in 1918 opgerichte Volksraad in '29 een *meerderheid van niet-Europeanen*, terwijl omstreeks diezelfde tijd de decentralisatie van het binnenlands bestuur zijn beslag kreeg, waardoor speciaal aan de inheemsen meer aandeel in het plaatselijk bestuur werd gegeven. **Binnenl. bestuur en nationalisme.**

Zelfbestuur met een *Westers parlement* en *sterke inschakeling* van Indonesisch hoger personeel bij overheid en particuliere bedrijven was het echter nog lang niet, en dat was het waar het verlangen van vele ontwikkelden zich steeds meer op begon te richten. Het *ontwaken van Azië* was begonnen, en *in 't bijzonder jonge intellectuelen*, in de moeilijke positie tussen twee van oudsher bestaande werelden in, zagen geen heil meer in de regeringspolitiek van langzame opvoeding tot zelfbestuur. *De heftigsten kwamen zelfs* tot het revolutionnaire standpunt (in 1926 ontstonden er vrij ernstige, meest communistische, *ongeregeldheden*). Weliswaar werd in de jaren voor de tweede Wereldoorlog de politiek van non-coöperatie door hen verlaten en hun toon verzoenender, maar van harte ging het bij deze radicalen niet. Na de geweldige versnelling die het ontwaken van Azië *in en na de tweede Wereldoorlog* onderging traden juist zij sterk op de voorgrond. *Aan de andere kant* was er in de laatste vooroorlogse jaren, na de gezamenlijk gedragen ontberingen van de wereldcrisis, een steeds hechter gevoel van *verbondenheid* gegroeid tussen blanken, inheemsen en andere bevolkingsgroepen, zich o. a. richtend tegen te sterke bevoogding door Den Haag. **De heftigsten.** **Daartegenover gevoel van verbondenheid.**

§ 42. De tweede Wereldoorlog (1939—1945).

Uit de vorige §§ is wel gebleken dat de voornaamste oorzaken van de tweede Wereldoorlog waren: *de voortdurende uitbreidingszucht van Duitsland, Italië en Japan*, en de ideologische tegenstelling tussen *dictatuur en gelijkschakeling* enerzijds en *democratie en vrijheid* anderzijds. **Oorzaken.**

Heel lang hadden Engeland en Frankrijk een politiek gevoerd van toegeven, van *appeasement*, culminerend in München, in de hoop de dreigende oorlog af te wenden, maar in Maart 1939 was de maat vol en werd besloten om door een stevige houding het gevaar mogelijk nog te bezweren (vgl. blz. 164). De zomer van 1939 bracht nieuwe spanning, ditmaal om *de Poolse „corridor"*. Door een verbond met Rusland, waaraan, naar het leek, de laatste hand werd gelegd, hoopten de Westerse mogendheden Duitsland nog in te tomen, maar plotseling bleek *Rusland in Augustus* 1939 *een non-agressie-* **Aanleiding tot de oorlog.** **Polen.** **Zwenking van Rusland.**

pact met Duitsland te hebben gesloten. Duitsland kreeg hierdoor de handen vrij en zo begon de tweede Wereldoorlog.

Oorlog, 1 Sept. Dadelijk bleek hoe geweldig Duitsland bewapend was. Het nieuw gevormde kolossale leger, uitgerust met de meest moderne wapens,

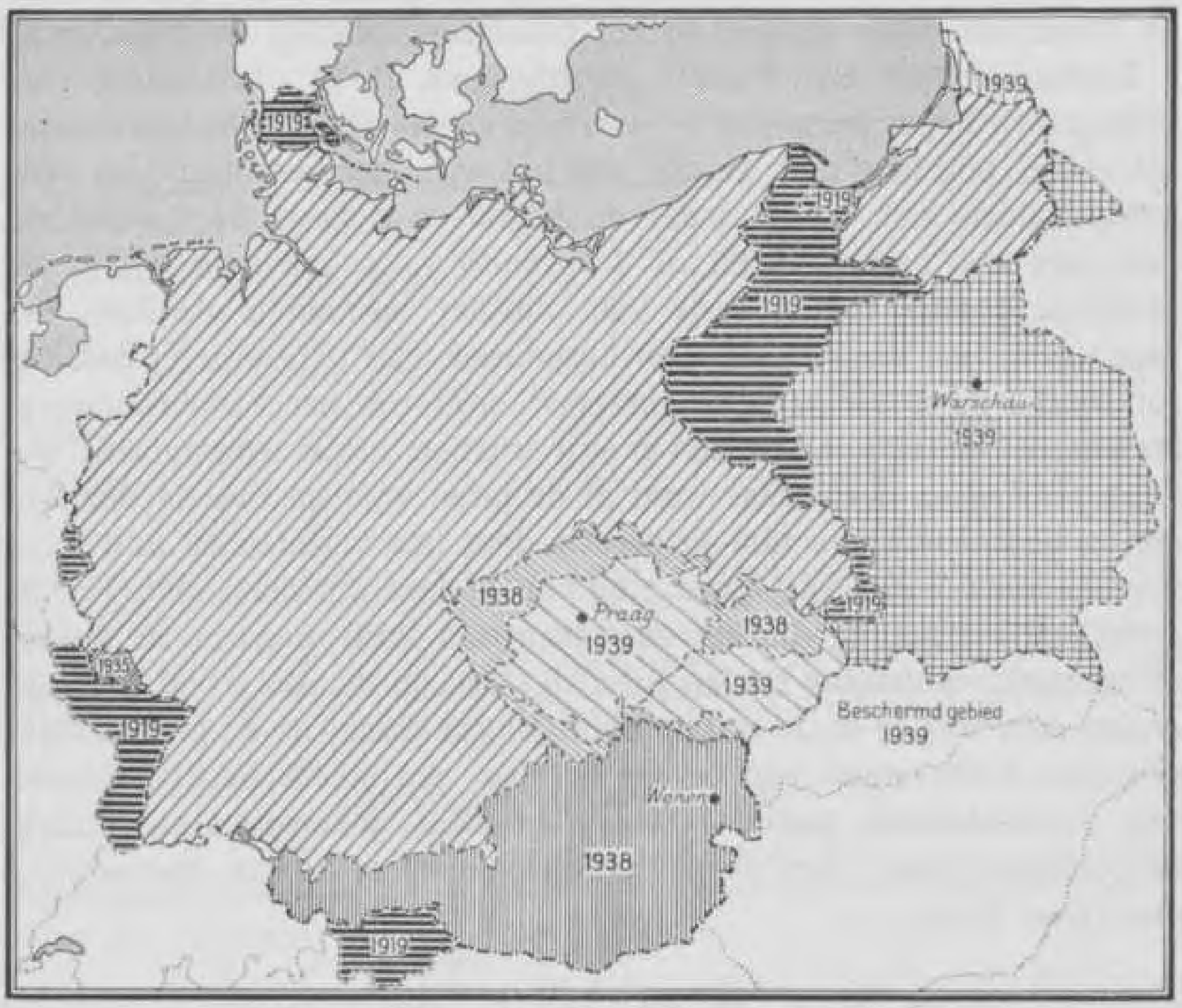

36. Duitsland in 1919 en in 1939.

Afgestaan na de eerste Wereldoorlog:	▬	Elzas-Lotharingen, Eupen en Malmédy, Noord-Sleeswijk, West-Pruisen en Posen, Danzig met omgeving en 't Memelgebied. Verder Zuid-Tirol door Oostenrijk aan Italië.
Terug bij Duitsland in 1935:	▦	het Saargebied.
In Maart 1938 aan Duitsland:	▥	Oostenrijk.
,, Oct. 1938 ,, ,,	▧	Sudetengebieden.
,, Maart 1939 ,, ,,	▨	Bohemen en Moravië.
,, Maart 1939 ,, ,,	◫	Memelgebied.
,, Sept. 1939 ,, ,,	▦	Westelijk deel van Polen.

Polen. was in de eerste tijden de tegenstanders ver de baas, en na enkele weken was *Polen* dan ook tussen Duitsers en Russen verdeeld, net als in de 18e eeuw. Als prijs voor de Russische steun werden de Baltische landen aan de Sovjet-Unie overgelaten.

Estland, Letland, Litauen.

Finland daarentegen leek eerst de Russische druk te zullen weerstaan, maar op den duur bleek de overmacht te groot. **Finse oorlog.**

Pas toen, voorjaar 1940, begon in 't Westen *de eigenlijke oorlog* en voelde men daar aan den lijve de Duitse aanvalskracht. **Westfront.** In April overvielen zij plotseling *Denemarken* en tegelijkertijd *Noorwegen*, dat, zwak gesteund door Engelsen en Fransen, slechts korte tijd weerstand kon bieden. **Denemarken. Noorwegen.**

De 10e Mei 1940 begon de grote aanval op het Westen, en als onderdeel daarvan werd, ondanks de gegeven verzekering onze neutraliteit te zullen eerbiedigen, *zonder oorlogsverklaring Nederland overvallen*. **De aanval op het Westen, 10 Mei. Nederland.** Op grote schaal werden hierbij parachutisten achter onze linies neergelaten, zodat reeds dadelijk de aloude waterlinie zijn betekenis grotendeels verloren had. Toch trachtten onze troepen achter de *Grebbelinie* stand te houden, maar in hun rug was de situatie bij Dordrecht en aan de Moerdijk kritiek. **Grebbelinie.** *Rotterdam* werd echter nog met succes verdedigd, totdat de vijand dreigde de stad met bommenwerpers te vernietigen als zij zich niet overgaf. **Verwoesting van Rotterdam.** De eis werd ingewilligd, maar ondanks dat begon een luchtaanval, waardoor *de gehele stadskern werd verwoest en vele burgers gedood.*

Verder verzet bleek onmogelijk, en de 14e Mei kwam de capitulatie, waarbij het leger zich overgaf.

Koningin en ministerie weken uit naar Engeland, om van daaruit het gebied buiten Europa te kunnen besturen en de strijd voort te zetten. **Koningin en regering naar Engeland.** De Nederlandse marine, koopvaardij en luchtmacht bewezen daarbij de geallieerde zaak nog grote diensten.

Ook op het Westfront in zijn geheel kon de doorbraak niet verhinderd worden. *België* werd, ondanks krachtige Franse en Engelse steun, onder de voet gelopen en *koning Leopold* met zijn leger krijgsgevangen; **België.** de *Engelsen* konden nog bij *Duinkerken* een groot deel van hun manschappen redden; **Duinkerken.** maar het *Franse front* stortte volkomen ineen. **Frankrijk.**

Een nieuwe Franse regering onder leiding van de oude maarschalk *Pétain* wenste de oorlog niet langer voort te zetten, ook niet overzee, en gaf zich over, mede aan *Italië*, dat nog gauw de oorlog verklaard had. **Italië.** Frankrijk werd grotendeels bezet, onbezet of *Vichy-Frankrijk* een Duitse vazalstaat.

Zo bleef er in de zomer van 1940 slechts *één tegenstander* over: *het Britse rijk*. **Zomer 1940, het Britse rijk houdt stand.** In een uiterst moeilijke positie: geheel West-Europa bezet met een dodelijke duikboot- en vliegtuigbedreiging van daaruit; Ierland onzeker en daardoor de verbinding met Amerika in gevaar; de Middellandse Zee hoogst onveilig; Rusland verbonden met Duitsland;

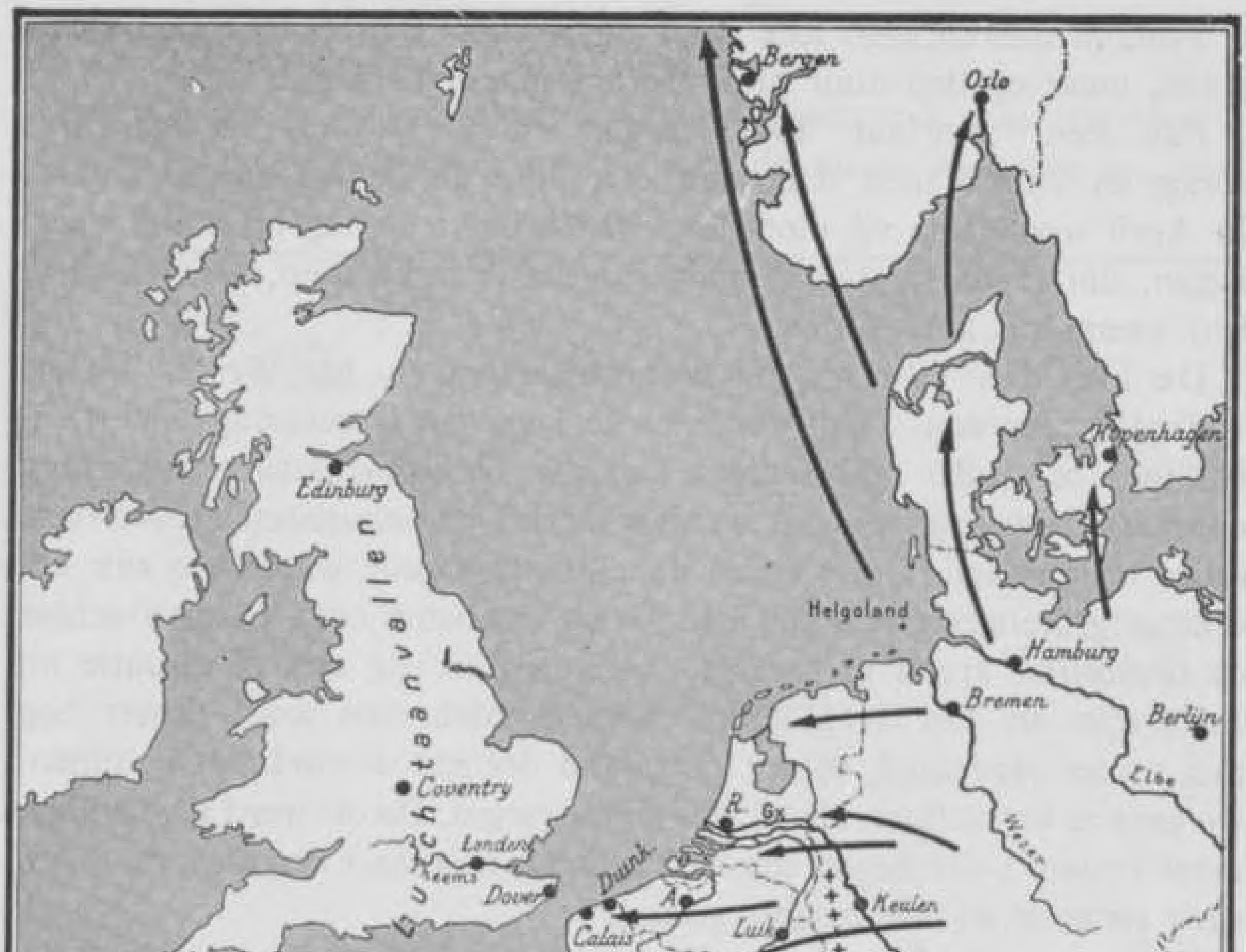

37. *Duitse aanvallen in West-Europa*

++++ *Maginot-linie en West-wal*

G. = *Grebbe*

⟵ *Duitse (en Italiaanse) aanvallen*

en ten slotte de Verenigde Staten nog neutraal. Het is van wereldhistorische betekenis dat Engeland in die moeilijke dagen, toen het blootgesteld was aan voortdurende luchtaanvallen (de „battle of Britain") en een landingspoging van de Duitsers werd voorbereid, onder de bezielende leiding van de nieuwe premier *Winston Churchill* hardnekkig volhield en *daardoor de latere overwinning mogelijk maakte.* **Slag boven Engeland Sept. '40.**

Ook de *Balkan* werd in de oorlog betrokken, waar als laatste land *Griekenland,* dat zich dapper verweerd had, aan Duitsland ten offer viel. In *Noord-Afrika* en *Abessinië* daarentegen leden de Italianen zware nederlagen. Duitse steun deed echter in Libye de strijd voortduren. **Balkan, herfst '40—lente '41. Abessinië en Noord-Afrika.**

Intussen was de verhouding tussen Duitsland en Rusland slechter en slechter geworden en in Juni 1941 trok Hitler Rusland binnen. De Duitsers drongen door tot bij Leningrad en Moskou, maar een herhaling van de „Blitzkrieg" in het Westen mislukte door de heroïsche tegenstand van de Russen, die bovendien veel baat vonden bij het Engelse en Amerikaanse oorlogsmateriaal, dat vooral in Moermansk werd binnengebracht. **Rusland, Juni 1941.**

Steeds duidelijker bleek dat ook de Verenigde Staten, waar *Roosevelt* voor de derde maal tot president was gekozen, niet afzijdig zouden kunnen en willen blijven, mede door de gevaarlijke uitbreidingszucht van Duitslands bondgenoot *Japan,* en in December '41 brak de strijd in het Verre Oosten dan ook uit, met een verraderlijke Japanse overval op de Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbour in de Hawaii-eilanden. Vlak daarop landden de Japanners op de Philippijnen, terwijl zij tevens het Engelse *Malakka* binnendrongen. **De Verenigde Staten in de oorlog, Dec. 1941.** **Aanval op Pearl Harbour.**

De *Nederlandse* regering steunde de bondgenoten ogenblikkelijk. Nederlandse vliegtuigen en onderzeeërs hielpen in en om Malakka. De Engelse verdediging hier bleek echter ontoereikend, zodat na twee maanden zelfs *Singapore* in handen van de vijand was. Ondertussen hadden ook in Nederlands-Indië ondanks heftige tegenstand landingen plaats en eind Februari 1942 leverde het overgebleven deel van de Nederlandse vloot, versterkt met enkele Amerikaanse en Britse schepen, *de slag in de Java-zee,* waarbij de aanvoerder schout-bij-nacht *Doorman* het beroemde sein gaf: „Ik val aan — volg mij," een houding, de naam van zijn vlaggeschip De Ruyter waardig. Bijna alle schepen gingen dapper strijdend ten onder. Zonder veel moeite konden de Japanners nu Java bezetten, in welk lot vrijwel geheel Indië weldra deelde. **Ned. Indië bezet, Febr. 1942.**

De situatie werd nu uiterst kritiek. Australië was in groot gevaar, Malakka en Birma grotendeels veroverd, de wegen naar China af- **Verdere Japanse successen.**

38. *Duitse en Italiaanse aanvallen in het Oosten en Zuiden.*

.... *Duitse linie in Rusland einde 1942*
\+ *Concentratiekampen*

gesneden en zelfs Brits-Indië bedreigd. Slechts één lichtpuntje was er: in Juni '42 leden de Japanners in de *Koraalzee* hun eerste nederlaag.

Ook de Duitsers boekten grote successen. Wel hielden Moskou en Leningrad stand, maar zij drongen door tot in de *Kaukasus* en in *Stalingrad*, en in Libye sloeg generaal *Rommel* de Britten bijna tot de Nijl terug. **Duitse successen in 1942.**

Tegen het einde van 1942 kwam echter het keerpunt **Keerpunt.**

Pl. 76. **Maarschalk Montgomery.**

De bekwaamste en populairste der Britse aanvoerders was „Monty", die door de overwinning in N.-Afrika met 't beroemde 8e leger, de „woestijnratten", het zelfvertrouwen der Engelsen wist te sterken en ook later een energiek en bezielend leider bleek, geliefd bij zijn soldaten en gevreesd door zijn tegenstanders.

in de oorlog. De machtige oorlogsindustrie der geallieerden groeide voortdurend, en tegen de fantastische aantallen vliegmachines, schepen, tanks en ander materiaal waarvan o. a. Rusland een belangrijk deel ontving, zouden de tegenstanders op den duur niet bestand blijken. **Materiaal.**

Het begon in Afrika. Bij El Alamein behaalde generaal *Montgomery* een grote overwinning, en even daarna landde generaal *Eisenhower* **El Alamein, Herfst 1942.**

in *Marokko* en *Algerië*. Wel boden de Duitsers nog enige maanden felle tegenstand in *Tunis*, maar *in 't voorjaar van 1943 was geheel Noord-Afrika in handen der geallieerden.*

Invloed op Frankrijk en Italië. Groot was de invloed op *Frankrijk en Italië*. Frankrijk, aangevuurd door generaal *De Gaulle*, de leider der „vrije Fransen", begon steeds

Pl. 77. **Generaal Eisenhower.**

De Amerikaanse generaal Eisenhower, de opperbevelhebber aan het gehele Westfront, bleek een strateeg te zijn van de eerste rang, die door zijn rustig en intelligent optreden de operaties van zijn reusachtig leger volkomen beheerste en de Duitsers geheel overvleugelde.

krachtiger aan de eigen bevrijding mee te werken, terwijl in Italië

Val Mussolini, capitulatie, rest blijft Duits. *Mussolini ten val* werd gebracht en de nieuwe regering na de verovering van *Sicilië* en een landing in *Italië* capituleerde (Sept.). De Duitsers wisten echter door snel ingrijpen de toestand *meester te blijven* en de oorlog ging hier voort.

Ook in Rusland was het keerpunt gekomen: de dramatische strijd om Stalingrad. Na een onweerstaanbaar Russisch tegenoffensief werden de Duitsers afgesneden en begin Februari '43 capituleerde het overschot. Stalingrad, eind 1942.

Bovendien hadden de Engelsen en Amerikanen langzamerhand de heerschappij in de lucht verworven, en hevig bombardeerden zij In de lucht.

Pl. 78. **Samenkomst van Churchill, Roosevelt en Stalin te Teheran.**
Achter Churchill ziet men de rijzige gestalte van Minister Eden, terwijl Molotof staat achter Stalin en Roosevelt. Rechts midden de Britse ambassadeur in Rusland Clark-Kerr.

de Duitse steden, waar echter toch nog enorme hoeveelheden materiaal werden gefabriceerd, mede door moderne slavenarbeid van millioenen buitenlanders. Ook meester op zee werden de geallieerden langzamerhand, terwijl in het Verre Oosten eveneens het terugdringen begon. Alleen in Birma kwam het keerpunt pas in 1944. Op zee. Verre Oosten.

Zo werd — in nauw onderling contact — de strijd voortgezet. Begin '45 hadden de Russen de *Balkan* grotendeels bevrijd of bezet (alleen in *Griekenland* waren het de Engelsen), terwijl ze meer Noordelijk de Duitse legers uit vrijwel geheel *Hongarije*, *Polen* en de *Oostzeelanden* hadden verdreven, en in een nieuwe aanval in Februari '45 tot nog geen *80 km van Berlijn* doordrongen. Twee jaar later. Oost-Europa.

Italië.
Verre Oosten.

Ook in *Italië* maakte de opmars, zij het langzaam, voortgang, en in het *Verre Oosten* was generaal *Mac Arthur* herfst '44 zo ver gevorderd, dat hij, na een vernietigende zeeslag, op de *Philippijnen* kon landen.

De invasie in Normandië, Juni 1944.

In Juni 1944 kwam eindelijk de langverwachte invasie in het Westen, en wel in *Normandië*. De Duitsers boden hevige tegenstand,

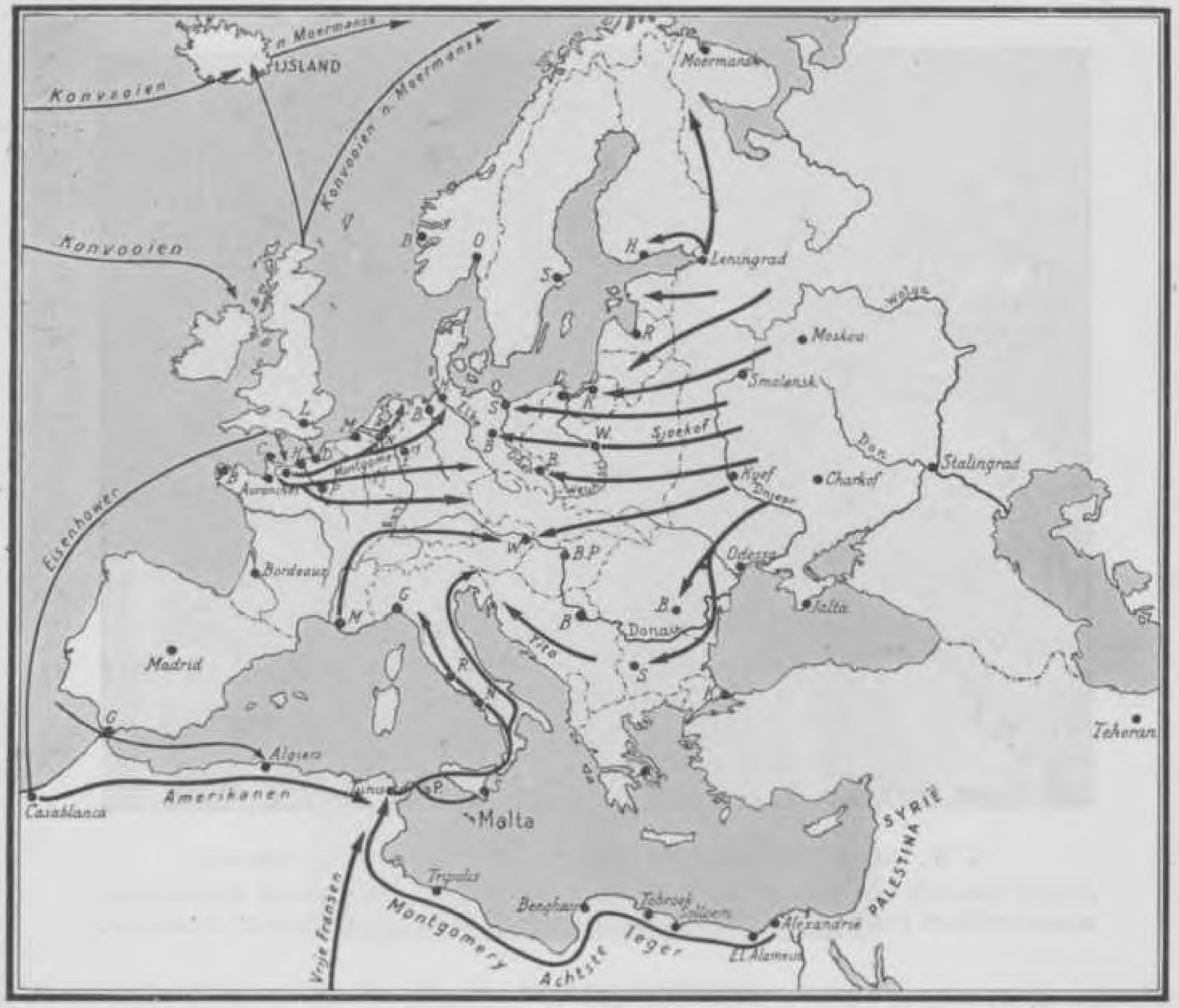

39. *Aanvallen der Geallieerden*

maar tevergeefs. Eind Juli had een doorbraak plaats en zo stormde een menigte Amerikaanse tanks Frankrijk verder binnen. Nu was het pleit gauw beslist, waar ook de Franse „*maquis*" krachtig toe bijdroeg. Parijs werd bevrijd, en ook de Kanaalkust werd genomen, de plek vanwaar de gevaarlijke *V-wapens* werden afgevuurd.

Frankrijk bevrijd.

België bevrijd.
In Nederland.

Begin September werd *België* in enkele dagen bevrijd, en ook *Nederland* en *West-Duitsland* schenen spoedig in handen der geallieerden

te zullen vallen, maar wegens de lange verbindingslinies durfde men een directe verdere doorstoot niet aan, en zo konden de Duitsers zich enigszins herstellen. Midden September werd weliswaar nog een forse poging gedaan de opmars te hervatten, maar helaas hadden de luchtlandingsaanvallen om ook een *Rijnbrug* in handen te krijgen, geen succes, en zo liep deze operatie, die misschien het einde bespoedigd

Arnhem.

40. Bezettingszones van Duitsland en Oostenrijk.

zou hebben, dood in de heroïsche *slag bij Arnhem*. De strijd om *Zeeland*, noodzakelijk voor de aanvoer naar Antwerpen, slaagde volledig, zij het na harde strijd, waarbij de Walcherse zeedijk stukgebombardeerd moest worden. Geheel Noord-Brabant werd spoedig daarna bevrijd.

Zeeland.

Na een laatste wanhopige tegenaanval *in de Ardennen*, kon dus het eindoffensief beginnen. *Het verliep snel*. Na verschillende doorbraken bleek opnieuw hoe verrassend een modern gemechaniseerd leger terrein kon winnen: de geallieerde tanks donderden Duitsland

De eindstrijd in 1945. Westfront.

binnen, drongen over de Rijn, en snelden vervolgens, met de Fransen, door Midden- en Zuid-Duitsland, terwijl Montgomery in korte tijd heel West-Duitsland veroverde. Het Canadese deel van zijn legers bevrijdde het Oosten van ons land.

Oostfront, Berlijn veroverd. Capitulatie ± 5 Mei. Roosevelt † 1945.

Aan het Oostfront ging het even snel. De Duitse legers werden onder de voet gelopen en Berlijn veroverd. *Hitler* pleegde zelfmoord. Enige dagen later kwam het einde: de algehele capitulatie. Al het gebied werd door de geallieerden bezet. Even tevoren had een groot verlies hen getroffen: *de dood van Roosevelt.* Vice-president *Truman* volgde hem op.

Japan. De atoombom.

Japan bleef over. Maar ook hier kwam het einde in 't zicht, vooral toen na de verovering van de Philippijnen de ring om Japan steeds nauwer werd gesloten. Toch kwam het nog onverwachts snel, doordat de Amerikanen twee *atoombommen* gebruikten, met zo'n verschikkelijke uitwerking dat de vijand zich onvoorwaardelijk overgaf. (Aug. 1945).

Nederland gedurende de bezetting. Verdrukking en uitplundering. N.S.B.

In Nederland waren tijdens de bezetting de moeilijkheden voortdurend groter geworden. Al spoedig veranderde de schijnbaar welwillende houding, die de rijkscommissaris *Seyss-Inquart* in den beginne had aangenomen, en een steeds groeiende verdrukking en uitplundering zette in. *Alleen de N.S.B.*, die zich onder *Mussert* een gehoorzame dienaar van de vijand toonde, kreeg allerlei voorrechten. Later traden vele N.S.B.ers in Duitse krijgsdienst en streden tegen de bondgenoten van hun eigen land, of deden mee aan het arresteren en mishandelen van landgenoten.

Economische toestand slecht.

Economisch werd de toestand in ons land voortdurend slechter. Handel en industrie waren ten slotte bijna verdwenen, behalve *het werken in dienst van de „weermacht"*, terwijl landbouw en veeteelt ons volk slechts onvoldoende voeding konden geven. Bovendien werd veel van de Nederlandse productie door de Duitsers verbruikt of *weggevoerd*. Een strenge *distributiedienst* was dan ook noodzakelijk. Door dit alles begon de *„zwarte handel"* op te komen, die weldra een onrustbarende en misdadige omvang aannam.

Verdere onderdrukking

De terreur uitte zich verreweg het verschrikkelijkst in de vervolging van de Joden: de talloze wreedheden met ten slotte het wegvoeren naar Duitsland, waar meer dan 100 000 Nederlanders door de onmenselijke behandeling, vooral in concentratiekampen, bezweken.

Vervolging der Joden.

Spoedig kwamen anderen aan de beurt. Ieder, die zich verzette of uit protest staakte — zoals bij de *Februaristaking* in '41 en de *Meistakingen* in '43 — en ook vele volmaakt onschuldigen, kwamen terecht in gevangenis of *concentratiekamp*. Velen werden gefusilleerd,

ook talrijke gijzelaars. Bovendien werden, soms na *razzia's*, tienduizenden weggevoerd om in Duitsland *slavenarbeid* te verrichten. Alle leven, overal en op ieder gebied, kwam onder *zware druk* te staan, en bij alles wat men deed stond de dreigende figuur van *Gestapo* of *S.D.* op de achtergrond.

Verzet door velen volgehouden.

Vele goede vaderlanders hielden de strijd hardnekkig vol. Op allerlei wijzen deed de *ondergrondse* of *illegaliteit* de Duitsers afbreuk: hulp

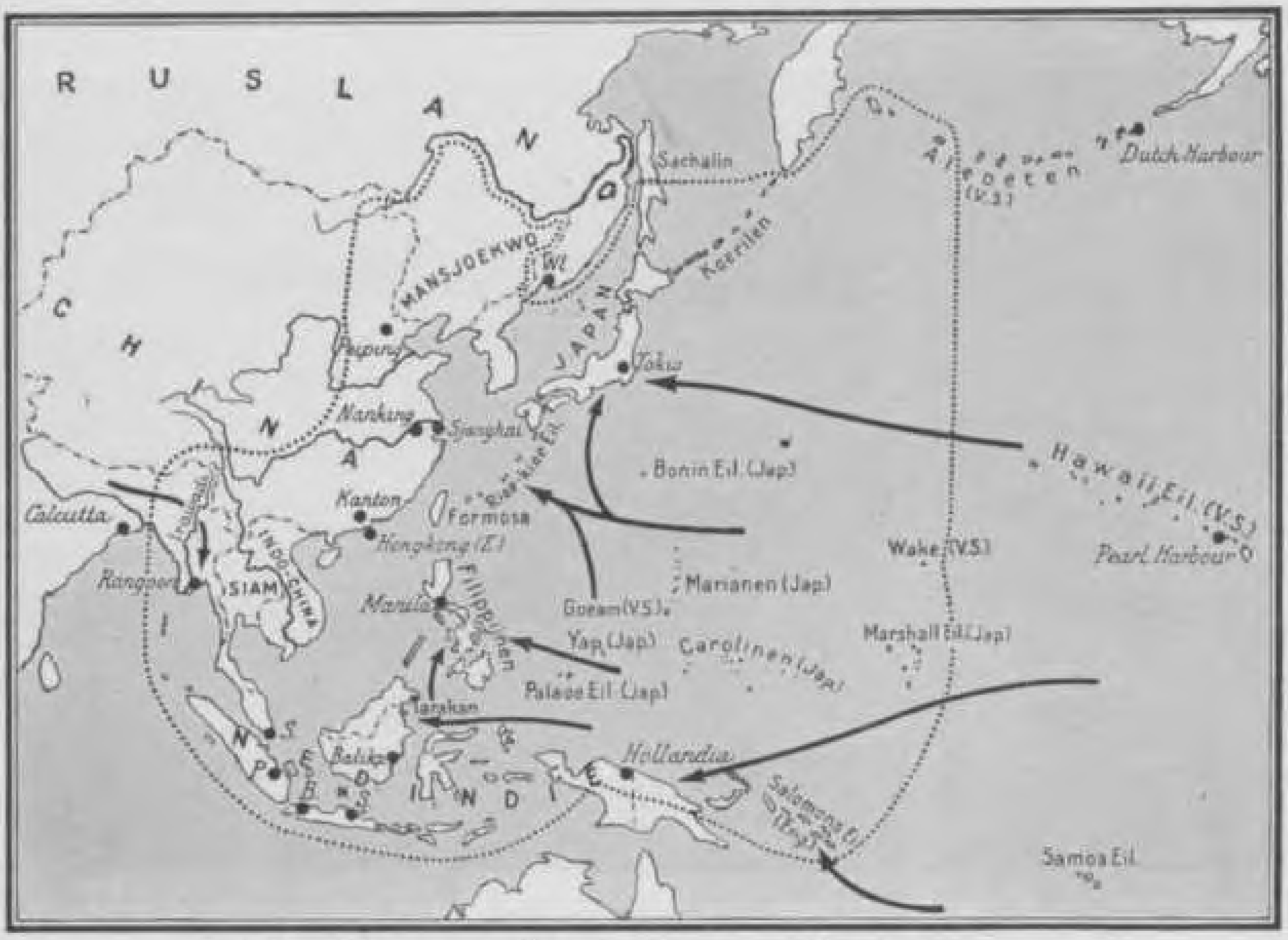

41. *De strijd in het verre Oosten*

·········· *Japanse invloedssfeer in 1942*
⟵ *Amerikaanse en Britse aanvallen*
* *Slag in de Javazee*

aan onderduikers, vervalsing van papieren, overvallen op bureau's of gevangenissen, samenwerking met spionnen of geallieerde „droppings", uit de weg ruimen van gevaarlijke vijanden. Een prachtig bewijs van vaderlandsliefde was de *spoorwegstaking* (Sept. '44). Vele van deze strijders moesten hun liefde voor het vaderland met hun leven betalen; wèl een scherpe tegenstelling met de verscheidene collaborateurs. De geest van verzet ondervond krachtige steun door de *illegale pers* en vanuit Londen door het *ministerie-Gerbrandy*. *Koningin Wilhelmina* gaf, o.a. door radiotoespraken, in deze moeilijke tijden vaak persoonlijk leiding.

De hongerwinter. Zo leefde men geheel op dat ene grote ogenblik: de bevrijding. Voor verschillende streken kwamen echter nog zeer moeilijke maanden. In het Westen werd het een bange tijd, waarin werkelijk *honger werd geleden.*

De bevrijding. Maar eindelijk brak het uur aan. Eerst drong Montgomery's leger door in onze Oostelijke provinciën, waar hier en daar nog hard gevochten werd, o. a. in de *IJselstreek*, in *Groningen* en op de *Veluwe.* Tot een aanval op West-Nederland kwam het niet meer, daar de geallieerden op de algemene ineenstorting wachtten. Zij dwongen

Pl. 79. **Voedselpakketten worden uitgeworpen (eind April 1945).**
Hier is de laatste phase van de oorlog in West-Nederland afgebeeld, toen de bommenwerpers geen projectielen, maar levensmiddelen op onze vliegvelden uitstrooiden.

de Duitsers voedselvoorziening van het hongerende Westen door de lucht toe te staan en een week later, *de 5e Mei, kwam de capitulatie.*

Ministerie-Schermerhorn. Kort daarna werd een nieuw, zeer democratisch ministerie voor herstel en vernieuwing gevormd, onder leiding van *Prof. Schermerhorn.*

Ned. Indië. Nog erger dan Nederland onder de Duitse terreur leed Indië onder die der Japanners. De zeer zware beproeving van *concentratiekampen* en *Kempeitai* werd echter dapper en koppig getrotseerd. Een beproeving; maar ook een vuurproef, die zeer velen, en niet het minst de vrouwen, glansrijk doorstonden. De politiek van de Japanners om de *Indonesische bevolking* tegen de Nederlanders op te zetten gelukte maar ten dele: over 't algemeen bleef men afwijzend tegenover de bezetter. Bij een

belangrijk gedeelte van de jeugd echter slaagde de opzet wel, en na de oorlog zou blijken welk een diepe indruk de — zij het tijdelijke — nederlaag van de Europeanen had gemaakt (vgl. ook blz. 140).

Moeilijkheden in Ned. Indië. Indië zou, zoals Dec. 1942 door koningin Wilhelmina bekend was gemaakt, na de oorlog *als een gelijkwaardig deel van het Rijk der Nederlanden worden beschouwd*, waardoor de historische ontwikkeling van de verhouding tussen Nederland en Indië consequent zou worden voortgezet (vgl. blz. 128 en 185). Maar desondanks ontstonden ernstige moeilijkheden. De sterke Japanse strijdkrachten werden niet direct door de Engelsen, die de militaire verantwoordelijkheid hadden, ontwapend, en hierdoor wisten reeds direct groepen nationalisten, die veel Japans oorlogsmateriaal in handen kregen, een in de laatste dagen van de Japanners door *Sukarno* uitgeroepen *republiek* Indonesia een invloedrijke positie te verschaffen. Anderen daarentegen wensten in samenwerking met Nederland tot de vervulling van hun wensen te komen. De Nederlandse regering, die machteloos was, poogde door onderhandelingen een bevredigende oplossing te vinden, maar dit leidde voorlopig tot een ongelukkige toestand van afwachten.

De U.N.O. **Handvest van de U.N.O.** In 1945, toen de overwinning in 't zicht was, werd de grondslag gelegd voor de United Nations Organisation, een verbeterde Volkenbond, die na de vrede het mensdom een betere toekomst hoopt te brengen. De verbetering vergeleken met vroeger bestaat vooral hierin, dat thans ook *dwangmiddelen*, desnoods wapengeweld, gebruikt kunnen worden tegen verstoorders van de vrede; ook werd het vetorecht beperkt tot de vijf grote mogendheden, zodat niet meer èlke staat de werkzaamheden kan verlammen, al bleef de *souvereiniteit* van de staten afzonderlijk vooropstaan.

Organen. De voornaamste organen — de overeenkomst met de Volkenbond springt dadelijk in 't oog — zijn:

1°. de *Algemene Vergadering*, waarin elke staat één stem heeft en die tenminste éénmaal per jaar bijeenkomt. Zij heeft de algemene leiding. Het *Secretariaat* zorgt voor de lopende zaken;

2°. de zeer belangrijke *Veiligheidsraad*: hij behoort te zorgen voor de *handhaving van vrede en veiligheid* en bestaat uit elf leden, waarvan 5 *permanente* en 6 *niet-permanente*, de laatste voor twee jaar gekozen. Permanente leden zijn *Engeland*, de *Verenigde Staten*, *Rusland China* en *Frankrijk*. **Vetorecht** De veiligheidsraad neemt besluiten met een meerderheid van minstens 7 stemmen, waartoe, bij belangrijke beslissingen, die van alle permanente leden moeten behoren; vetorecht dus van ieder der grote mogendheden. In de Algemene Vergadering geldt het vetorecht echter niet.

3⁰. de *Economische en Sociale Raad*;

4⁰. de *Beheersraad* die het toezicht krijgt over de gebieden, welke onder beheer van de Verenigde Volken komen te staan, b.v. mandaatgebieden en streken aan vijandelijke landen ontnomen.

5⁰. het *Internationaal Gerechtshof*, aan welks rechtspraak elk lid is onderworpen en dat weer in Den Haag gevestigd werd.

§ 43. Na de tweede Wereldoorlog.

Op economisch gebied.

Evenals na de eerste Wereldoorlog zien we ook na de tweede een sterke *ontwrichting*, gepaard met zeer ingrijpende verschuivingen op allerlei gebied; waarbij thans, na de versnelling tengevolge van de oorlog, wel zeer uitgesproken als hoofdpunten naar voren traden: *verdere democratisering*, streven naar *ordening en collectivisme* en *verdere verzwakking van West-Europa* (vgl. § 34).

Verarming van Europa.

Op economisch terrein waren de oorzaken velerlei: in internationaal opzicht verschuivingen in de afzetmarkten, verplaatsing van industriegebieden, en nationaal de schrikbarende *verarming*, voornamelijk van Europa. Het gehele productieapparaat, een belangrijk gedeelte van het nationale vermogen dus, had in de oorlog zo ontzettend geleden, dat *grondige vernieuwing* een volstrekte vereiste was; anders verspeelde men zijn kans bij de wedloop om de afzetmarkten. Maar om deze nieuwe apparatuur en de in de eerste tijd hoognodige consumptiegoederen als voedsel en textiel in het buitenland aan te kunnen kopen had men geld, *deviezen*, nodig. Vroeger stond daar, in Nederland b.v., een naar verhouding redelijke export tegenover, en het verschil werd vereffend door de z.g. onzichtbare export: inkomsten uit aan 't buitenland bewezen diensten zoals scheepvaart, en renten uit beleggingen in 't buitenland. *Maar nu waren de tijden geheel veranderd* en de meeste landen kwamen diep in de schuld, vooral bij de Verenigde Staten.

Eerste vereiste was dus: *koste wat 't kost de export stimuleren*, — geen gemakkelijke taak, gezien de roerende eensgezindheid van vrijwel alle landen op dit punt — en *de import beperken*, om niet tè veel van het nog slechts zo schaarse vermogen te verliezen. Een vrijwel geheel *van hogerhand geordend internationaal handelsverkeer* was het gevolg, en van liberalisatie, herstel van vrijhandel, was voorlopig geen sprake.

Sociaal en binnenlands politiek gebied.

In de afgelopen „*totale*" oorlog was niet alleen het internationale handelsverkeer, maar het gehele léven van bovenaf *gecoördineerd en*

geleid geweest, afgestemd op het ene grote doel; en velen werden voor het denkbeeld gewonnen, ook in normale tijden de gehele natie als één grote systematisch en efficiënt geleide onderneming te laten functionneren, zodat men alle problemen van vitaal belang, als overproductie, prijsvorming, bestaanszekerheid voor de arbeiders, volledig in de hand zou kunnen houden. Bovendien bleek in de eerste tijd na 1945 in verschillende opzichten een geleide economie noodzakelijk, terwijl reeds vóór de oorlog de grote wereldcrisis velen het vertrouwen in het kapitalisme benomen had. Na de oorlog werd dan ook in vele landen een meer of minder gematigde *socialistische wereldbeschouwing* de heersende. In nauw verband hiermee stond, zoals we ook reeds vroeger zagen (vgl. blz. 156 en 88), een *sterk democratische stroming* en een gevoel dat veel verouderds de maatschappij in haar ontwikkeling belemmerde.

Socialisme tegenover kapitalisme.

Over de gehele wereld kwam dat tot uiting, onder de tientallen millioenen in *het ontwakende Azië*, op andere wijze in de *Arabische wereld*, in Voor-Azië, in sommige delen van *Afrika*, en in sterke mate in Europa. Want ook in *West- en Zuid-Europa* keerde het „vooroorlogse" leven allerminst terug. Het meest opvallend was dit in *Engeland*, waar het na de oorlog opgetreden *Labour-ministerie* onder *Attlee* welbewust het oude, sinds eeuwen gevestigde kapitalistische stelsel de rug toewendde om een socialistische maatschappij op te bouwen, een „wellfare-state", waarin het *belang van de gemeenschap* zwaarder weegt dan dat van de enkeling, *staatsexploitatie* van de belangrijkste bedrijven in de plaats treedt van particulier initiatief, *sociale zekerheid* van de economisch zwakkeren van even groot belang wordt geacht als economische mogelijkheid, en naar een *wijziging in de bestaande bezits- en inkomstenverhoudingen* wordt gestreefd. In de meeste landen van Midden- en Zuid-Oost-Europa en iets later in China vonden *communistische revoluties* plaats, die diepingrijpende sociale veranderingen met zich meebrachten, en waarbij het voorbeeld van *Sovjet-Rusland* met zijn indrukwekkende prestaties in vredes- en oorlogstijd een fascinerende invloed uitoefende.

Groot deel van de wereld op drift. Ontwaken van Azië en Arabische wereld.

Engeland.

Communistische revoluties.

Aan de andere kant handhaafde *het kapitalisme en liberalisme* zich in de andere wereldmacht, *de Verenigde Staten*, waar de welvaart tot een zelfs in het land der onbegrensde mogelijkheden ongekende hoogte steeg, door welke ruggesteun het liberalisme elders zich enigszins begon te herstellen. Zo kreeg Engeland in 1950 weer een conservatieve regering onder *Churchill*, overigens met een aan de nieuwe tijd aangepast program.

Amerika.

In de internationale politiek speelden al deze problemen een grote

Internationale politiek.

rol. In de eerste tijd heerste vertrouwen in de toekomst en in de U.N.O., maar al spoedig kwamen de twee machtigste staten, de *Verenigde Staten* en *Rusland*, ieder met hun aanhang, scherp tegenover elkaar te staan. *West-Europa en in 't bijzonder Engeland* toonden sterke neiging tot een bemiddelende tussenpositie, maar over 't algemeen was het voor deze rol te zeer verzwakt en bovendien stond het in wezen aan Amerika's zijde.

Twee partijen tegenover elkaar.

Onder de verse indruk van de pas doorstane invasie streefde de Sovjet-Unie naar niets zozeer als *beveiliging* achter een brede gordel van bevriende staten. Maar wat Rusland defensieve politiek noemde was naar de mening van de westerse wereld agressief imperialisme, temeer daar die landen stuk voor stuk veranderd werden in *volksdemocratieën naar Russisch model*, van welke alleen *Joego-Slavië* onder *Tito* een zelfbewuste politiek durfde voeren.

Europa.

Griekse kwestie.

In vele kwesties botsten de twee principes, of belangensferen, tegen elkaar op; b.v. in *Griekenland*, waar de regering na zware strijd een communistische opstand, die gesteund werd vanuit de communistische Balkanlanden, ten slotte in '49, dank zij Engelse en Amerikaanse hulp, wist te bedwingen.

Duitse kwestie.

De belangrijkste kwestie in Europa was echter de *toekomst van Duitsland*, de vraag of het in de Russische of de Westerse invloedssfeer zou komen. De verhouding tussen Rusland en de overige bezettende mogendheden werd hier slechter en slechter, en van '48 op '49 kon de bevoorrading van het niet-Russische West-Berlijn slechts door de z.g. *luchtbrug* voortgang vinden. West-Duitsland kreeg in '49 een eigen regering.

Marshall-hulp.

Mede als tegenwicht tegen Russische invloed kwam in 1948 de *Marshall-hulp* in werking die tot 52 000 mln. dollar schonk aan verschillende, vooral West-Europese, landen, opdat door deze injectie de welvaart zich zo spoedig mogelijk zou herstellen.

N.A.V.O.

Militaire samenwerking tussen Noord-Amerika en West-Europa werd in '49 bij het Noord-Atlantisch Verdrag bereikt, waarbij een blijvende opperste leiding, *de N.A.V.O.*, in het leven werd geroepen. In West-Europa zelf groeide het besef dat in elk geval in de Europese politiek de vooroorlogse verhoudingen definitief voorbij waren, en dat de enige overgebleven weg (W.)Europese „integratie" was. Moeilijk was deze weg zeker, vooral wegens de verschillende eeuwenoude tegenstellingen, zoals tussen (W.)Duitsland en Frankrijk, en tussen Frankrijk en Engeland, dat immers slechts met één been in Europa staat en met het andere in het Britse Imperium, dat dikwijls geheel andere belangen heeft. Maar de eerste schreden werden gezet: in 1952 de *Westeuropese*

W. Europese integratie.

staal- en kolengemeenschap (Frankrijk, W. Duitsland, Italië, de Benelux) en verder een plan tot een *E(uropese) D(efensie) G(emeenschap)*, beide zonder Engeland, maar de laatste mèt Turkije. Zelfs een *Verenigd Europa*, met een (W.)Europees parlement en een uitvoerende raad leek binnen de kring der mogelijkheden te komen. In België, Nederland en Luxemburg werd naar een economische eenheid, de *Benelux*, gestreefd, maar het verschil in prijzen en loonpeil bleek nog een moeilijk te overwinnen struikelblok. **Staal- en kolengemeenschap. E.D.G. „Verenigd Europa". Benelux.**

In 't verre Oosten bedisselde Amerika de *Japanse kwestie* als privézaak, waarbij ook hier voorzat het land, vooreerst onder contrôle en in de door Amerika gewenste richting geleid, weer betrekkelijk snel economisch gezond te maken. **Het verre Oosten.**

Mede door de tijdelijke nederlaag van de Europeanen en de intensieve Japanse propaganda bleek het *ontwaken van Azië grote voortgang* te hebben gemaakt en nu achtten velen de tijd gekomen voor onafhankelijkheid. Engeland raakte hierdoor in een moeilijke situatie. vreesde débâcles en besloot belangrijke gedeelten van het Imperium in zeer versneld tempo volledige vrijheid te geven, in de hoop door deze politiek van „goodwill aankweken" de Britse invloed te kunnen behouden. Voor het probleem van de diepe kloof tussen Hindoes en Islamieten in Voor-Indië vond men een oplossing door verdeling in twee staten: *India* en *Pakistan*. Beide werden in 1947 dominion; *Ceylon* in '48. Onafhankelijk werd *Birma*. In *Indonesië* was het de Nederlandse regering, die na enige tijd in volledige zelfstandigheid toestemde (zie blz. 204). In *Malakka* daarentegen werd een meer behoudende richting gekozen, evenals in *Achter-Indië*, waar Frankrijk vóór toekenning van zelfbeschikkingsrecht eerst herstel van orde en veiligheid wilde. Door de ontwikkeling in China bleef de toestand hier echter zeer gevaarlijk. **Het ontwaakte Azië. India en Pakistan. Ceylon, Birma, Indonesië. Malakka en Achter-Indië.**

In *China* n.l. nam een in het Noorden gevormd communistisch opstandelingenbewind zo in macht toe, dat de leider *Mao Tse-toeng* in 1950 geheel China in handen had en *Tsjang Kai-sjek*, nauwelijks meer door de Amerikanen gesteund, op Formosa zijn toevlucht moest zoeken. In geheel Azië *groeide Rusland's invloed* zienderogen, en al gauw werd de erkenning van de Chinese volksdemocratie een der neteligste kwesties van de internationale politiek, mede in verband met China's positie als één der vijf permanente leden van de Veiligheidsraad. In 't bijzonder de Verenigde Staten zagen zich in het Verre Oosten voor ernstige problemen geplaatst. **China.**

In 1950 kwam het tot openlijke strijd: het communistische *Noord-Korea* viel het door de Amerikanen ontruimde *Zuid-Korea* aan. Deze daad van openlijke agressie werd door de U.N.O. veroordeeld als een **Korea.**

schending van de wereldvrede, en de Verenigde Staten, waar de openbare mening diep geschokt was, namen de leiding van de operaties op zich. De moeilijkheden bleken echter veel groter dan verwacht was, en toen *China er zich openlijk in mengde*, werd de situatie zeer gespannen.

Het Nabije Oosten.

Ook in een derde grote gebied, het Nabije Oosten, ontstonden ingrijpende veranderingen. Zo riep in 1948 Engeland's mandaatland *Israël*, ondanks heftige tegenwerking van de „Arabische Liga", de onafhankelijkheid uit, waarmee het grote ideaal der Zionisten werd bereikt. Maar het was toch vooral *het ontwaakt zijn van de Arabische* wereld, dat de aandacht vroeg. Ook in dit deel van de wereld speelde de grote tegenstelling Atlantische wereld-Rusland zijn rol, en ook hier konden de jonge, opkomende landen door deze tegenstelling hun positie versterken. Aan de andere kant stonden in die landen zelf de regeringen voor de moeilijkheid de opgeroepen revolutionnaire krachten van nationalistische of communistische aard in de hand te houden; b.v. in de strategisch zo belangrijke landen *Perzië*, dat wegens zijn aardolie met Engeland in conflict kwam, en *Egypte*, waar eveneens sociale en nationale verlangens hand in hand gingen. In *Tunis* en *Marokko*, nog koloniën, stond de verantwoordelijke Franse regering voor soortgelijke problemen.

Israël.

Het ontwaken der Arabische wereld.

Afrika.

Afrika begon dus eveneens op drift te raken, in hoofdzaak nog de bovengenoemde Mohammedaanse landen, maar geheel bij het oude bleef het ook elders niet. Zo waren er moeilijkheden in *Kenia* in Engels Oost-Afrika, eveneens strategisch van groot belang geworden (het karakter van de Indische Oceaan van een 25 jaar terug was in wezen nog niet veranderd, vgl. blz. 104), terwijl in de *Unie van Zuid-Afrika* de regering door een politiek van „apartheid" een oplossing meende te kunnen vinden voor de problemen, die hier nog gecompliceerder waren dan elders.

Indonesië.

De toestand in *Indonesië* zagen we reeds (blz. 199). In de eerste maanden na de oorlog heerste er een vrijwel volkomen chaos, en in grote gedeelten van de archipel kwam de macht meest in handen van de bewapende, fel anti-Nederlandse *republikeinen*, waartegen de *Engelse militaire overheid* weinig deed. Nederlandse troepen werden eerst in 1946 toegelaten. Bij de onderhandelingen, die reeds spoedig werden aangeknoopt, streefde de Nederlandse regering, voortbouwende op de rede der koningin (zie blz. 199) en zich op het standpunt stellend dat aan de volken van Indonesië *vrijheid* en *zelfbeschikkingsrecht* gegeven moest worden, naar een federatie, een *Verenigde Staten van Indonesië*, in één rijksverband met Nederland

Hoofdprincipes der regering: vrijheid en zelfbeschikkingsrecht.

en de West. Steun ondervond zij daarbij van de meer gematigde, meest *federalistische, nationalisten*, maar de grote moeilijkheid was, dat de Nederlandse regering reeds direct de republiek min of meer erkend had voor geheel Java, Madura en Sumatra, voordat bewezen was dat zij de gehele bevolking van deze eilanden vertegenwoordigde. Na eindeloze onderhandelingen, *waarin zich, sinds de zomer van '47, ondanks protest van de regering, de U.N.O. gemengd had*, en na twee *politionele acties* om de orde en rust te herstellen en een werkelijke uitvoering van afspraken mogelijk te maken, kwam het op een *ronde-tafelconferentie in 1949* tot een definitieve overeenkomst. Nederland erkende hierbij de souvereiniteit van de federale *Verenigde Staten van Indonesië*, die met het Koninkrijk der Nederlanden nog slechts verbonden bleven in *een Unie*, waarvan koningin Juliana het hoofd is. Nieuw-Guinea zou Nederlands blijven tot een definitieve beslissing één jaar na het sluiten van het verdrag. In deze „R(epublik) I(ndonesia) S(erikat)" met hoofdstad Djakarta wist echter al heel spoedig de deelstaat Republiek Indonesia met hoofdstad Djokja de macht in handen te krijgen, en *in 1950 maakte de R. I. S. plaats voor een meer gecentraliseerde R. I.*, welks regering dus nu de moeilijke, maar prachtige taak kreeg de jonge zelfstandige staat op te bouwen.

Federalisten. **Republikeinen.** **Ronde-tafelconferentie 1949.**

Wenden we ons ten slotte tot Nederland zelf, dan vinden we ook hier een *duidelijke opschuiving naar links*. De vroegere, in wezen conservatieve, *Coalitie kwam niet terug* na de oorlog, aangezien in de R. K. S. P. (herdoopt in *Kath. Volkspartij*) de socialistisch getinte vleugel de leiding had genomen (vgl. ook blz. 181). Langzamerhand bleek echter, dat ook in Nederland *het liberalisme* nog sterk leefde; ook vele Katholieken bleken bevreesd voor grote staatsmacht in het economische leven. Het doel van de nieuwe *Partij van de Arbeid*, grotendeels ontstaan uit de S.D.A.P. en de Vrijzinnig-Democraten, om een doorbraak van de oude partijverhoudingen te bewerkstelligen en de grote algemene partij te worden van de min of meer socialistisch georiënteerden van alle gezindten werd niet bereikt. De partijverhouding bleef bij het oude. Alleen de Communisten kregen meer aanhang, die later weer belangrijk verminderde (vgl. blz. 183).

Nederland.

Tot 1948 werd de regering gevormd door de K.V.P. en de P.v.d.A. Langzamerhand echter voltrok zich een kleine verschuiving naar rechts, zodat er thans een ministerie-Drees is, bestaande uit figuren uit de K.V.P., P.v.d.A., C.H., en voor het eerst na de oorlog A.R.

Voor of tegen geleide economie. **Ministerie-Drees, 1948.**

In 1948 droeg *koningin Wilhelmina* na een lange, veelbewogen regering haar zware regeringstaak onder grote ontroering van haar gehele volk over aan *koningin Juliana*.

Koningin Juliana (1948).

De hoofdproblemen.

De hoofdproblemen sinds de oorlog waren:

1° het Indië-beleid (zie boven);

2° gematigd socialisme of gematigd kapitalisme;

3° de volkshuisvesting, wegens de verwoestingen, de grote achterstand in de woningbouw en de materiaalschaarste;

4° de economische en financiële moeilijkheden (zie het begin van deze §), waardoor de *betalingsbalans niet in evenwicht* kon komen. De gevaarlijke prijsstijgingen (vgl. b.v. blz. 118 en 182) trachtte de regering te beperken door *kunstmatig de prijzen der eerste levensbehoeften laag te houden*, totdat prijsdalingen op de wereldmarkt zouden intreden, welke verwachting echter voorlopig niet verwezenlijkt werd. Een voordeel van deze subsidiepolitiek was de *arbeidsvrede*, die hier groter was dan elders. Andere lichtpunten waren de *Marshallhulp* en de *Beneluxplannen* (zie boven), terwijl in 1952 voor het eerst de betalingsbalans weer een gunstiger beeld ging vertonen.

§ 44. Overzicht van het tijdperk der Nieuwste Geschiedenis in grote lijnen.

De Franse Revolutie.

Economische, geestelijke en politieke oorzaken leidden tegen het einde van de 18e eeuw tot het ontstaan van de Franse Revolutie en daardoor tot een gehele verandering in de maatschappij. Deze omwenteling was een zegepraal van de democratie. Het absolute koningschap en de bevoorrechting van adel en geestelijkheid verdwenen, de rechten van de mens werden niet alleen in theorie verkondigd, maar ook in de practijk toegepast en de gelijkheid van alle burgers voor de wet vastgesteld.

Verloop van de omwenteling.

De overwinning bleef echter niet aan de democratie. Eerst werd de volksinvloed voortdurend groter en nam de revolutie een steeds radicaler karakter aan. Gedurende het tijdperk van de Nationale vergadering maakte het onbeperkte koningschap plaats voor een constitutionele monarchie met censuskiesrecht, terwijl tijdens de Législative hevige conflicten tussen de Koning en de Kamer ontstonden, waardoor in 1792 de Nationale Conventie, die volgens algemeen kiesrecht gekozen was, Lodewijk XVI van de troon vervallen verklaarde en de Republiek uitriep. In de hierop volgende burgeroorlog en in de strijd met buitenlandse vijanden wisten de heftigste revolutionnairen, de Jacobijnen, door de Terreur en door de Levée en masse te overwinnen, maar nadat hun leider Robespierre in 1794 door de Thermidoristen ten val gebracht was, kregen de

gematigde republikeinen het bestuur in handen. Zij stelden in 1795 een nieuwe regering in, het Directoire, waarmee een gematigd-democratische republiek met censuskiesrecht ontstond, zodat thans de gegoede burgerij aan de regering kwam.

Napoleon. Deze regering bleek evenwel niet in staat zich door eigen kracht tegen het groeiende royalisme te handhaven en moest daarom uit zelfbehoud steun zoeken bij een vastberaden generaal, die zijn troepen schijnbaar gebruikte om de republiek te redden, maar in werkelijkheid zich een weg baande tot de troon: in 1799 werd Napoleon Bonaparte Consul en vijf jaren daarna Keizer. Zo was dan na de overgangstijd der Revolutie de absolute monarchie van de Bourbons vervangen door het niet minder onbeperkt keizerlijk gezag van Napoleon. Toch had de omwenteling blijvende resultaten opgeleverd: in Frankrijk was een onafhankelijke boerenstand met eigen grondbezit ontstaan en de grote ideeën van de revolutie bleven krachtig doorwerken, niet het minst omdat ze ten dele vastgelegd werden in de wetboeken van Napoleon.

Invloed op Europa. De invloed van de revolutie beperkte zich niet tot Frankrijk. De oude imperialistische gedachten uit de tijd van Lodewijk XIV werden door het moderne Frankrijk weer opgevat en grondiger uitgevoerd dan ooit te voren. De grenzen werden vooruitgeschoven tot aan de Rijn en de Adriatische zee, het keizerrijk omgeven door een rij vazalstaten, grotendeels bestuurd door koningen uit de Napoleontische dynastie, Oostenrijk overwonnen, Pruisen vernederd, Rusland teruggeslagen en daarna tot bondgenoot gemaakt, de Paus geïnterneerd. Alleen Engeland, dat in deze periode zijn industrie sterk uitbreidde, de onbetwiste heerschappij ter zee verwierf en zijn koloniën en afzetgebieden buiten Europa vergrootte, was militair noch economisch te overwinnen. Naast deze taaie tegenstander vond Napoleon ten slotte Rusland en bovendien het nationaal verzet van verschillende volken tegenover zich en die machtige combinatie voerde tot Leipzig, Elba, Waterloo en Sint-Helena.

Val van Napoleon. Politieke constellatie in 1815. Door de val van Napoleon veranderde de politieke constellatie in Europa totaal. De hegemonie van Frankrijk eindigde plotseling en de overwinnaars trachtten op het Wener Congres hun positie zoveel mogelijk te versterken. Het aanzien van *Rusland* was door de gelukkige strijd tegen Napoleon geweldig gestegen, terwijl de macht van dat land door de inlijving van Finland en Polen nog vergroot werd; *Oostenrijk* kreeg een overwegende invloed in het verdeelde Italië en in Duitsland. *Pruisen* nam in betekenis toe, vooral door gebiedsuitbreiding in het Westen; *Nederland en Sardinië* werden versterkt om als wachters tegen het gewantrouwde Frankrijk te

kunnen dienen. *Engeland* maakte van de gelegenheid gebruik om zijn maritiem overwicht nog steviger te bevestigen door belangrijke punten als Malta en de Kaapkolonie bij zijn gebied te voegen. Merkwaardige tekenen des tijds waren de opstand van de Amerikaanse koloniën tegen Spanje en het ingrijpen van president Monroe, beide bewijzen, dat de volken buiten Europa langzamerhand van meer betekenis in de moderne geschiedenis begonnen te worden.

Tijdperk van reactie.

Met de val van Napoleon ving tevens een periode aan van reactie tegen de politieke en godsdienstige beginselen, die door de Revolutie hadden gezegevierd. Het nieuwe tijdperk kenmerkte zich door orthodoxie op kerkelijk en conservatisme op staatkundig gebied, welke richtingen in de *Grote Alliantie* hun uitdrukking vonden. De leider van de Europese politiek werd *Metternich*, die vooral ook met het oog op de eigenaardige toestanden in het veeltalige Oostenrijk elke liberale en nationale beweging bestreed. Daardoor verkreeg Duitsland tot grote teleurstelling van de jongeren geen politieke vrijheid of eenheid, terwijl de zegevierende liberale bewegingen in Italië en Spanje door interventie van Oostenrijk en Frankrijk weer onderdrukt werden. Toch was de reactie niet volkomen, ten eerste wijl Engeland niet mee deed met de politiek van de Grote Alliantie en zodoende een steun voor het liberalisme in andere landen werd, maar vooral doordat de snelle ontwikkeling van wetenschap, techniek, industrie, mijnbouw en handel de maatschappelijke verhoudingen zodanig wijzigden, dat politieke veranderingen wel moesten volgen. De gegoede burgerklasse nam zo sterk in betekenis toe, dat het op den duur onmogelijk bleek haar van de regering uit te sluiten, te meer omdat zij in haar strijd tegen de reactie gewoonlijk de steun ontving van de grote massa der ontevreden arbeiders.

Nationale en liberale stromingen.

De eerste nederlaag ontving de politiek van Metternich tijdens de *Griekse Vrijheidsoorlog*, welke nationale beweging door de hulp van Engeland, Frankrijk en Rusland slaagde, doch die tevens de inleiding was tot de ingewikkelde *Oosterse kwestie*, welke de vrede in Europa zo dikwijls in gevaar zou brengen. Een veel zwaardere slag voor het oude stelsel was de *Juli-revolutie*, waardoor in Frankrijk een burger-koningschap ontstond en in verschillende landen liberale of nationale woelingen uitbraken. Toch wist de reactie de toestand in hoofdzaak weer meester te worden en zich te handhaven tot 1848, toen de *Februari- en Maart-revoluties* haar voorgoed schenen te zullen wegvagen. In Frankrijk, waar voor 't eerst het socialisme en de arbeidersklasse zich krachtig deden gelden, ontstond een republiek met algemeen kiesrecht, en in andere landen schenen de liberale en nationale

wensen bevredigd te zullen worden. Na een hevige strijd behaalden de reactionnairen echter nogmaals de overwinning, in Frankrijk o. a. door de vrees van de burgerij voor te grote macht van de arbeiders, en in Midden-Europa door de sterke steun van *Czaar Nicolaas I*. Op het vasteland van Europa verkreeg de burgerklasse alleen in enkele kleinere staten als Zwitserland, België en Nederland een blijvende invloed op het bestuur. Engeland ging door met verstandige staatkundige en sociale hervormingen en versterkte bovendien door zijn vrijhandelspolitiek en door de krachtige ontwikkeling van de industrie zijn economisch overwicht steeds meer.

Economisch overwicht van Engeland.

Machtsverheffing van Frankrijk onder Napoleon III.

Na 1848 begon Frankrijk snel in betekenis toe te nemen en scheen onder de nieuwe keizer een tweede Napoleontische tijd te zullen aanbreken. Met steun van Engeland wist *Napoleon III* door de *Krimoorlog* het plan van de Czaar om de Russische grenzen tot de Aegeïsche zee vooruit te schuiven, te doen mislukken; in vereniging met *Sardinië* verdreef hij de *Oostenrijkers* uit Lombardije, waarbij hij tevens zijn rijk door aanhechting van Savoye en Nizza vergrootte, terwijl zijn poging om van *Mexico* een Franse vazalstaat te maken, voorlopig slaagde.

Italiaanse en Duitse eenheid.

Betrekkelijk spoedig begon Napoleons macht evenwel te verminderen. Het Keizerrijk steunde vooral op de clericalen en deze steun ontviel Napoleon, toen hij de *Italiaanse eenheidsbeweging* niet in toom kon houden en voor de Paus slechts Rome met omgeving kon redden. Nog veel gevaarlijker voor zijn positie was het optreden van *Bismarck*, die na felle strijd met de liberalen, met Denemarken en met Oostenrijk aan het militair-sterke Pruisen de leiding in Duitsland te verzekeren en tevens de *Duitse eenheid* te bevorderen wist. De *Frans-Duitse oorlog* voltooide die eenheid en schiep het machtige *Duitse keizerrijk*, terwijl hij de dynastie van Napoleon ten val bracht en de overwonnen *Franse republiek* noodzaakte tot de afstand van het grensland Elzas-Lotharingen.

Ontwikkeling van de toestanden sedert ± 1870.

In het laatste gedeelte van de negentiende eeuw en in de twintigste hebben naast de politieke vooral de *economische factoren* heel sterk hun invloed doen gelden. Door de voortschrijdende techniek kwamen industrie, mijnwezen, handel en verkeerswezen tot steeds grootser ontwikkeling, de drang naar koloniën en uitgebreide afzetgebieden werd voortdurend groter, de invloed en de concentratie van het kapitaal nam toe, een krachtige arbeidersbeweging ontstond, de gehele structuur van de maatschappij, van de politieke partijen en van de internationale verhoudingen veranderde.

Internationale verhoudingen.

De tegenstelling tussen Duitsland en Frankrijk bleef na 1871 vrijwel voortdurend bestaan en werd een van de belangrijkste factoren in

de internationale politiek. Een tweede tegenstelling bestond tussen *Engeland en Rusland* als gevolg van de expansie van deze beide landen in Azië, en een derde tussen *Rusland en Oostenrijk* in zake de Balkankwestie. Deze tegenstrijdige belangen leidden in 1878 tot het *Congres van Berlijn*, waarbij Rusland belet werd zijn hegemonie op het Balkanschiereiland te vestigen en de begeerde uitweg naar de Aegeïsche Zee te verkrijgen, terwijl Oostenrijk Bosnië en Herzegowina kon bezetten. Het verbond tussen Duitsland en Oostenrijk in 1879 was een logisch gevolg van dit congres. De houding van Frankrijk, dat zijn koloniaal bezit in Noord-Afrika uitbreidde en in 1881 Tunis bezette, gaf Italië aanleiding tot aansluiting bij Duitsland en Oostenrijk, waardoor in 1882 *de Driebond* tot stand kwam. De beide geïsoleerde staten *Frankrijk en Rusland* naderden elkaar financieel en politiek steeds meer en sloten in 1895 een verbond, zodat het vasteland van Europa in twee vijandelijke kampen verdeeld was, die zich militair voortdurend versterkten, wat weer aanleiding gaf tot drukkende lasten voor de bevolkingen.

Driebond en Tweebond.

Engeland.

Engeland ging ondertussen onverdroten voort met de uitbreiding van het koloniaal bezit en stichtte zo het grootste rijk, dat de geschiedenis tot dusver kende. Bij die pogingen ontmoette het in Afrika Frankrijk op zijn weg, wat in 1898 aanleiding gaf tot de *Fasjodakwestie*, die opgelost werd door een overeenkomst, waarbij Engeland de vrije hand kreeg in Egypte en Frankrijk in Marokko. Bovendien overwonnen de Engelsen na heldhaftige tegenstand de Boerenrepublieken, waardoor het grote Zuidafrikaanse gebied een aaneengesloten geheel werd.

Japan.

In Azië had de „opening" van China en Japan plaats, wat later de bezetting van Chinees gebied door verschillende mogendheden tengevolge had, maar tevens de onverwachte *opkomst van Japan*, welke staat al spoedig een geduchte mededinger bleek te worden, zoals Rusland in 1904 moest ondervinden. Naast het optreden van Japan moet vooral gewezen worden op *de grootse ontwikkeling van de Verenigde Staten*, in verband waarmee de Grote Oceaan van steeds meer belang zou worden.

Amerika.

Engeland kwam ondertussen tot het inzicht dat de politiek van „splendid isolation" door de gewijzigde staatkundige, militaire en economische verhoudingen niet langer mogelijk was. Vooral het opbloeiende Duitsland, dat economisch een machtige concurrent was geworden, dat bovendien met beslistheid in koloniale kwesties optrad, zoals uit de vestigingen in Afrika en uit de Marokko-kwestie bleek, en dat zijn handels- en oorlogsvloot snel uitbreidde, werd een steeds

Concurrentie tussen Duitsland en Engeland.

gevaarlijker concurrent. Toen dan ook een geschikte overeenkomst met Duitsland niet mogelijk bleek, wendde *Engeland* zich tot *Frankrijk* en later tot *Rusland*, waardoor in 1907 *de Triple Entente* ontstond, als tegenwicht tegenover het Drievoudig Verbond. Bovendien wisten Engeland en Frankrijk door hun welwillende politiek ten opzichte van *Italië*, o. a. bij de bezetting van Tripolis in 1911, dat verbond inwendig te verzwakken.

Oorlogsgevaar.

Hoewel de pacifisten met kracht ijverden voor vreedzame oplossing van internationale geschillen en de democratische partijen *de tot het uiterste opgevoerde bewapening* heftig bestreden, werd de toestand steeds gevaarlijker. Meermalen dreigde een Europese oorlog o. a. door de Marokkokwestie en wegens conflicten op de Balkan.

De eerste Wereldoorlog.

Telkens wist men evenwel de vrede nog te bewaren, doch in 1914 bleek dit helaas niet mogelijk en brak de *eerste Wereldoorlog* uit, die een zee van ellende bracht over de mensheid en die ingrijpende politieke en economische gevolgen had. In Rusland maakte het czaristische bewind plaats voor een communistische republiek, de aloude heersershuizen Hohenzollern en Habsburg werden verdreven en vervangen door republikeinse regeringen, de Turkse sultan moest zijn zetel afstaan aan een president. Duitsland verloor tijdelijk zijn leidende positie in Europa, de Oostenrijks-Hongaarse staat viel uiteen, Rusland verloor bijna het gehele Oostzeegebied, Turkije een groot deel van zijn bezit in Azië. Daarentegen herleefde Polen; nieuwe staten ontstonden aan de Oostzee en in de vroegere Habsburgse monarchie; Roemenië, Griekenland en Servië werden vergroot en Italië verkreeg de begeerde irredenta in het vroegere Oostenrijk. Frankrijk ontving de in 1871 verloren gewesten terug, vergrootte zijn koloniaal gebied, en werd militair en politiek de machtigste staat op het vasteland van Europa, mede wegens zijn grote invloed op België, Polen, Tsjecho-Slowakije, Joego-Slavië en Roemenië. Engeland beheerste na de vernietiging van de Duitse oorlogsvloot opnieuw de zee en verbond verschillende delen van het Empire door de verwerving van tussengelegen streken in Afrika en Azië. De overwinnaars waren echter zelf eveneens verzwakt en zo zien we na de vrede van Versailles een algehele ontwrichting in Europa; ontwrichting die dikwijls een blijvende verschuiving bleek. Een van de sprekendste voorbeelden hiervan was wel het feit, dat Amerika en Azië sterk in betekenis toenamen en Europa het oude overwicht verloor.

De Volkenbond.

De ellende van de oorlog deed bij talloos velen het innige verlangen naar een duurzame vrede ontstaan en daardoor kon Wilsons poging tot stichting van de *Volkenbond* gelukken. Wel werd de inrichting en

de invloed van de Bond volstrekt niet zo als de vredesvrienden dat gaarne zouden wensen, maar toch heeft hij op humanitair gebied veel tot stand gebracht en in de eerste tijden sterk bijgedragen tot internationale toenadering. Door verschillende omstandigheden is later de invloed van de Volkenbond zeer verzwakt.

Dictaturen. Een merkwaardig verschijnsel na deze Wereldoorlog is het vestigen van een *dictatuur* in verschillende landen ter vervanging van het parlementaire stelsel.

De wereldmalaise. Omstreeks 1930 brak opnieuw een *economische crisis* uit, zodat in de volgende jaren een algemene malaise de wereld teisterde.

De slechter wordende internationale situatie. Bovendien werden na 1930 de internationale verhoudingen steeds meer gespannen, terwijl de *bewapeningswedloop* met nieuwe kracht begon. *Italië*, reeds sedert 1922 fascistisch, het van 1933 af nationaalsocialistische *Duitsland* en het fel nationalistische *Japan* streefden met succes naar machtsvergroting. Na verschillende gevaarlijke gebeurtenissen — de verovering van Abessinië door Italië, een fascistische opstand in Spanje, die mede door de steun van Duitsland en Italië slaagde, de bezetting van Oostenrijk en daarna van Tsjecho-Slowakije door Duitsland — brak in 1939 door het conflict tussen Duitsland en Polen, welk laatste land steun kreeg van Engeland en Frankrijk, *de reeds lang dreigende oorlog uit*. Steeds meer staten werden hierin betrokken, o. a. in 1941 Rusland, waar Duitsland binnenviel, en de Verenigde Staten, die door Japan aangevallen werden. Daarmee was een tweede Wereldoorlog ontstaan, waarin Duitsland en Japan aanvankelijk verbijsterende successen behaalden, maar tenslotte toch de nederlaag leden.

De tweede Wereldoorlog, 1939—1945.

Vier grote problemen na de oorlog. In 1945 werd niet alleen de oorlog beëindigd, maar legde men ook de grondslag voor een nieuwe vredesorganisatie: *de United Nations Organisation* of de *U.N.O.*, die echter niet kon verhinderen dat al zeer spoedig de twee machtigste staten scherp tegenover elkaar kwamen te staan: *Amerika* en *Rusland*. Het eens oppermachtige Engeland bleek vrij sterk verzwakt. Moeilijke problemen werden daarnaast geschapen door het ontwaakt zijn van vele *Aziatische* en *Arabische volken*, door de tegenstelling tussen *socialisme* en *kapitalisme* en door de ontstellende *verarming van Europa*.

BRINKMAN PROD. NR. B
60 17 022
DEPOT NED. PUBL.
2 145 883